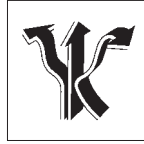

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

О. В. Антонюк

ОСНОВИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ 2005

ББК 66.5(4УКР)я73
А72

Рецензенти: *А. Д. Пахарев*, д-р політ. наук, проф.
В. П. Горбатенко, д-р політ. наук, проф.
В. О. Храмов, д-р політ. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 4 від 27.04.04)*

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист № 14/18.2–1274 від 09.06.04)*

Антонюк О. В.

А72 Основи етнополітики: Навч. посіб. для студ. вищ.
навч. закл. — К.: МАУП, 2005. — 432 с. — Бібліогр. в
кінці розд.

ISBN 966-608-373-6

У посібнику аналізуються визначальні проблеми етнополітичної теорії; характеризуються теоретико-методологічні, концептуальні засади формування етнополітики, яка має свою структуру, зміст, філософські, політичні та організаційно-функціональні основи; висвітлюється історичний досвід (позитивний і негативний), його уроки у сфері етнічної політики, здійснюваної на території України; висвітлено механізм формування міжнародних стандартів захисту прав національних меншин та їх застосування у вітчизняному законодавстві. Посібник організаційно та методично адаптований до сучасного навчального процесу у вищих навчальних закладах України.

Для викладачів, студентів, аспірантів, наукових працівників, а також для широкого кола читачів, які цікавляться етнополітичною теорією та практикою етнополітичного життя в Україні та світі.

ББК 66.5(4УКР)я73

ISBN 966-608-373-6

© О. В. Антонюк, 2005
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2005

Вступ

Унаслідок взаємодії різноманітних чинників, насамперед великих міграційних процесів, характерних для всіх періодів історії, у сучасному світі фактично не існує етнічно гомогенних (етнічно однорідних) держав. Тому проблема визначення цивілізованих форм співіснування етнонаціональних спільнот у поліетнічних за складом населення країнах віддавна є предметом як національної уваги, так і піклування міжнародного співтовариства. Активна діяльність у цьому напрямі розпочалася з часу розгортання боротьби за територіальний поділ світу й утворення багатонаціональних держав — імперій, а також розгортання національно-визвольних змагань на початку XIX ст.

На етнонаціональну сферу життєдіяльності народів у XX ст. впливали такі епохальні події, як світові війни і мирне співіснування двох соціальних систем; революції і контрреволюції; імперіалістичні загарбання і національно-визвольні рухи; розпад колоніальних імперій і виникнення численних незалежних держав; етнічні війни й міжнаціональне, міжетнічне співіснування, крах тоталітарних режимів і зародження та зміцнення відкритих демократичних, правових суспільств тощо.

Ці процеси логічно продовжуються і на нинішньому етапі розвитку людства.

Такі світові реалії переконливо засвідчили, що той напрям міжнародної суспільно-політичної думки, який відстоював і впроваджував у практику політичного життя всеохоплюючу теорію інтернаціоналізації, неминуче злиття націй за комунізмом, не витримав перевірки історією. Навпаки, перемогла та точка зору, прихильники якої вважали, що людська цивілізація буде представлена не аморфною, безнаціональною масою, а ор-

ганічною синтезою національно свідомих, духовно, культурно розвинених та політично незалежних народів.

Осмислення взаємодії етнічного, національного та політичного, а також взаємовідносин між етносами, націями, етнопонаціональними меншинами, місця і ролі у цих процесах держави є важливою прерогативою вчених суспільствознавців.

Саме ці проблеми становлять суть такої визначальної дисципліни у суспільно-політичному житті поліетнічних держав, як етнічна політика (етнополітика), яка, починаючи з 60-х років, у зв'язку з етнічним ренесансом, що охопив країни Європи й Америки, введена в науковий обіг працями західних політологів.

Аналіз зарубіжної етнополітичної думки та досвіду формування і реалізації етнополітичної парадигми демократичними країнами, насамперед такими як США, Канада, Великобританія, Швейцарія, переконливо свідчать, що в етнополітиці, спрямованій на створення моделі найбільш гармонійних національних відносин у державі, можна виділити ряд ключових напрямів, які дозволяють успішно вирішити це завдання: забезпечення політичного функціонування етноспільнот (створення умов для їх політичної самоорганізації та участі у політичному житті суспільства); врахування у політиці як соціальної приналежності людей і відповідних у цьому контексті їхніх інтересів, так і тих їхніх інтересів, що впливають з етнічної ідентичності; задоволення соціальних, економічних, політичних, культурних тощо потреб різних етнічних груп; регулювання державою, її інститутами, іншими суспільними структурами (політичними партіями, етнічними організаціями та ін.) етнополітичних процесів.

Після Другої світової війни міжнародними організаціями, демократичними державами, фахівцями, політиками різних країн нагромаджений великий теоретичний і практичний досвід врегулювання міжетнічних, міжнаціональних відносин, попередження етнічних конфліктів тощо.

Загалом питання вироблення правових стандартів забезпечення умов існування національних (етнічних) меншин потрапило до числа першочергових у світовому масштабі.

Завдяки цьому накопичено величезний матеріал у вигляді міжнародних правових документів та документів національ-

них законодавств, у яких втілена мудрість багатьох народів, культур, наукових шкіл, що має стати надбанням усього людства.

Тому з ускладненням міжнародного суспільно-політичного розвитку, підвищенням у ньому ролі етнічного фактора, розширенням участі етнонаціональних груп у справах суспільства зростають вимоги до етнополітичної науки, етнополітичних знань, до рівня розуміння і усвідомлення етнополітичної теорії та практики широким загалом, до якості прийнятих ними етнополітичних рішень і вчинюваних етнополітичних дій.

В умовах поліетнізму, властивого сучасному світовому порядку, важливим залишається з'ясування таких актуальних етнополітичних аспектів: по-перше, етнічної і політичної природи людини та механізму переходу цих двох її сутнісних характеристик в активний стан; по-друге, меж і сфер взаємодії етнічного і політичного, впливу національності на політичний вибір і політичну поведінку, механізмів політизації етнічності.

Особливо актуальні зазначені проблеми для України з її поліетнічним складом населення та потребою у зв'язку з цим вибудувати таку систему заходів у сфері міжетнічних, міжнаціональних відносин, які б сприяли безконфліктному, інтегративному розвитку українського суспільства.

Складність полягає і в тому, що становлення етнополітології та етнополітики в Україні відбувається суперечливо: через подолання догматизму і ефекту маятника (від комуністичної апологетики до повного заперечення марксизму-ленінізму як наукової теорії), через спроби беззастережно "пересадити" на вітчизняний ґрунт зарубіжні теорії та концепції.

Реалізуючи визнане міжнародним співтовариством право на національне самовизначення, Україна обрала шлях побудови демократичної, соціальної, правової держави як батьківщини громадян усіх національностей, які пов'язали свою долю з українською землею.

Формування стратегії етнонаціонального розвитку в українській державі відбувається на засадах визначального принципу, властивого сучасним розвиненим демократичним державам: дотриманні національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному значенні, що дає можливість домагатись оптимального узгодження соціальних,

політичних, культурних потреб різних етнонаціональних компонентів суспільства.

Етнополітичні процеси в Україні активно вивчаються і прогнозуються широким колом українських суспільствознавців: істориками, філософами, соціологами, правознавцями, політологами тощо.

Поступово серед вчених утверджується прискіпливий, об'єктивний підхід до аналізу історичного минулого та сучасного стану етнонаціональної сфери України. На другий план відходять різноманітні заполітизовані публікації.

Великим досягненням українських вчених стала розробка понятійно-термінологічного інструментарію, що відобразив потребу осмислення державотворчих процесів в Україні у контексті історичного етнонаціонального розвитку як складової та невід'ємної частини світової та вітчизняної історії. З огляду на це особливу увагу заслуговує ряд енциклопедичних видань, що побачили світ за роки незалежності.

Загалом українське суспільствознавство переживає своєрідний ренесанс. Поступово вітчизняною наукою нагромаджується власний досвід у розробці історичних, теоретико-методологічних засад етнополітики; механізмів здійснення етнонаціональної політики; моделювання етнополітичних процесів тощо.

За цих обставин першочерговим є формування у молоді у процесі освітньої діяльності міжетнічної толерантності, довіри і поваги до усіх національностей, перетворення її на активний суб'єкт етнополітичної дії.

Це можливо, головним чином, у процесі залучення молоді до засвоєння етнополітичних знань, які виступають однією зі складових політичної свідомості як системи орієнтирів політичної активності людини. Провідна роль у формуванні політичної свідомості належить політичній освіті — цілеспрямованому, системному засвоєнню суб'єктом навчання здобутків політичної думки, у тому числі й етнополітичної.

Частково етнополітичні знання в сучасних умовах українська молодь має можливість отримувати під час оволодіння у вищих навчальних закладах такою навчальною дисципліною, як "Політологія", яка отримала статус самостійної академічної дисципліни лише після проголошення державної незалежності.

ті, а також при вивченні інших гуманітарних наук (етнографії, етносоціології, етноісторії, етнопсихології, етнодемографії тощо).

У той самий час викладання етнополітики в нашій країні зазнає значних труднощів, серед яких і відсутність окремого навчального посібника для студентів, у якому було б сконцентровано і систематизовано основи етнополітичних знань на сучасному рівні досягнень науки і практики.

Мета навчального посібника — ознайомити студентів з основами етнополітики. Змістовна його сторона побудована відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини, осіб, які належать до етнічних (національних) меншин, теоретико-методологічних і концептуальних засад формування етнополітичної моделі, визначених в українському законодавстві, а також розширяє й деталізує програму курсу “Політологія”, інших гуманітарних дисциплін для вищих навчальних закладів. Автор прагнув не тільки ознайомити читача з основами сучасної етнополітичної теорії, а й зосередити увагу на найактуальніших для українського сьогодення проблемах:

- осмисленні в історичному контексті процесу вироблення вітчизняною суспільно-політичною думкою ідей, концепцій, засад вирішення національного питання в Україні;
- вивченні історичного досвіду (позитивного і негативного), його уроків у сфері етнічної політики, здійснюваної різними державами на території України;
- з’ясуванні механізму формування світових стандартів захисту прав національних меншин та їх застосуванні у вітчизняній практиці;
- виникненні феномену національної меншини, виявленні його базисних характеристик, функцій, основних складових та чинників його формування й розвитку;
- принципах, пріоритетах етнонаціонального розвитку суспільства;
- рівні правового забезпечення державного регулювання міжетнічних відносин;
- вирішенні на законодавчому і політичному рівнях проблем збереження і розвитку культур етнічних груп, які проживають в Україні, а також формуванні моделі їх співжиття і розвитку.

За підсумками вивчення дисципліни “Основи етнополітики” студент:

- має знати об’єкт, предмет і методи етнополітичної науки, її понятійно-категоріальний апарат;
- орієнтуватися в головних концепціях і напрямках;
- мати уявлення про суть етнополітичних відносин і процесів, етнополітичного менеджменту, про суб’єкти і об’єкти етнополітики;
- розуміти міжнародний досвід захисту прав національних меншин, етнічних (національних) меншин та стан його втілення в українському законодавстві;
- знати особливості історії становлення етнополітики в Україні;
- мати знання про діалектичний взаємозв’язок між духовно-культурним розвитком українців як титульним етносом та представниками інших народів, які проживають в Україні;
- розуміти специфіку державної політики щодо репатріантів;
- мати уявлення про зовнішньополітичний аспект етнополітики України, концептуальні засади її політики щодо налагодження і розширення співробітництва з українською діаспорою;
- володіти навичками етнополітичної культури, уміти використовувати знання у своїй професійній та суспільно-політичній діяльності.

Автор прагнув розвинути процес самостійної роботи студентів. Саме з цією метою розділи навчального посібника завершуються запитаннями й завданнями для самостійної роботи, списком літератури для опрацювання.

Наукова детермінація етнополітології і етнополітики. Їх взаємозв'язок та відмінності

1.1. Основні теоретико-методологічні засади етнополітології

Етнополітологія як нова наука виникла на початку 70-х років ХХ ст., ґрунтуючись на працях американських вчених М. Паренті, Дж. Ротшильда, опублікованих наприкінці 60-х років минулого століття. Її становлення зумовлене науковою реакцією на загострення національного питання у всесвітньому масштабі. Оскільки у світі фактично не існує однонаціональних країн, етнічні процеси стали найважливішими для усіх суспільств.

Це проявилось, зокрема, в Канаді (особлива позиція жителів французького походження провінції Квебек), у Чехословаччині, Туреччині, Іраку, у ряді багатоплемінних держав Африки. Етнічна напруга мала місце навіть у таких державах, як Бельгія та Іспанія, які здавна вважалися у цьому питанні стабільними. У поєднанні з релігійними ці процеси наклали негативний відбиток на громадсько-політичне життя і призвели до трагічних подій у Північній Ірландії, Пенджабі (Індія), Югославії.

Етнічні проблеми, необхідність дієвої реакції на них набули глобального характеру. Наприклад, за даними Д. Райта, у війнах і збройних конфліктах 1984–1998 рр. питома вага етнічного фактора становила половину (15 із 30), в той час як за весь період з 1496 р. до 1983 р. тільки 86 із 240 війн характеризу-

валися тією чи іншою мірою етнічною нетерпимістю¹. Тобто це засвідчує, що у перспективі відсоток етнічних збройних конфліктів у загальній чисельності конфліктів зростатиме.

Підтвердження цієї тенденції — події у Казахстані, у Нагорному Карабаху, у Грузії, у країнах Прибалтики, на Північному Кавказі. Активним суб'єктом чинних процесів на пострадянському просторі стали раніше депортовані народи, стосовно яких здійснюється реабілітаційна політика.

Етнополітологія належить до наук, які осмислюють, з одного боку, **етнічну**, а з другого — **політичну дійсність**. За змістовною стороною вона діалектично об'єднує (синтезує) дві важливі суспільствознавчі науки: етнологію (науку про етноси) і політологію (науку про політику).

Попри те, етнополітологія **тісно пов'язана з етнографією** — наукою про народи (етноси) світу, яка концентрує увагу на розробці проблем етно- і націогенезу, етнічної історії, традиційно-побутової культури, народних знань, побуту, народного мистецтва; **етноархеологією** — наукою, покликаною вивчати матеріальну культуру народів; **етнічною демографією** — наукою, котра досліджує проблеми відтворення етносів, — етнічної специфіки народжуваності, смертності, сім'ї тощо; **етнічною психологією** — наукою, зосередженою на вивченні етнічної особливості психіки людей, етнічного характеру, закономірностей формування та функціонування етнічної самосвідомості, етнічних установок, стереотипів; **етносоціологією** — наукою, що здійснює порівняльний аналіз різних етнічних груп та їх класифікацію, прослідковує вагомі явища культури різних етносів, взаємообумовленість змін у культурі, зокрема мові, побуті, етнічних орієнтаціях, закономірності й особливості міжетнічних відносин; **етнічною історією** — наукою, яка розглядає розвиток етносу від часів виникнення до нинішнього стану (етногенез); **етнолінгвістикою** — наукою, що осмислює взаємовідносини етносів і мови, вплив мови на етнічний розвиток; **етнічною антропологією** — наукою, у центрі вивчення якої біологічні особливості людини.

¹ Див.: Тощенко Ж. Г. Социология: Общий курс. — 2-е изд., доп. и перераб. — М., 2001. — С. 203.

Тісний взаємозв'язок має місце також між **етнополітологією і етнеоекологією** (вивчає взаємовідносини етносів з природним і тваринним світом) та **етнеоекономікою** (наукою, що досліджує економічну діяльність етносів, їх господарську специфікацію, етнічні особливості праці, зайнятості тощо).

Етнічні особливості мистецтва розглядає етномистецтвознавство, виховання — етнопедagogіка, лікування — етномедицина.

Вищезазначені науки мають важливе значення для розвитку та функціонування етнополітології, позаяк *формують її інформаційно-джерельну базу, створюють основу для теоретичних висновків та узагальнень.*

Засновники етнополітології її **предметну сферу** пов'язували з тією частиною суспільної діяльності, яка охоплює *взаємодію між етносами і політикою, вплив етнічних спільностей людей на їх політичну поведінку і політику загалом.* Зокрема, *М. Паренті* під предметом етнополітології розумів аналіз взаємозв'язку етнічної ідентифікації і політичного вибору. *Дж. Ротшильд* предмет етнополітології визначав як політичний зріз, політичний зміст етнічної дійсності. Головне питання етнополітології, за *П. Ван ден Бергом* — це взаємовідносини держави з етнічними групами, які ґрунтуються на політичних феноменах етнічної природи або етнічному забарвленні, що мають місце у політичних системах різних країн світу².

Аналізуючи усі ці підходи, можна дати визначення етнополітології як науки, яка вивчає політичну суб'єктність (шляхи і способи участі у політичному житті суспільства) етнонаціональних утворень (етносів, націй, національних (етнічних) меншин тощо); їх відносини між собою, з державою та її органами.

Отже, **етнополітологія як академічна наука та навчальна дисципліна** здійснює теоретичне осмислення етнополітичних процесів, закономірностей, тенденцій їх розвитку, в тому числі методологічні й теоретичні засади етнополітики (практичної політики держави щодо регулювання міжнаціональних, між-етнічних відносин).

Для того щоб зрозуміти не лише теоретичне значення етнополітології, а й її прикладну спрямованість, треба зосередити увагу на її **основних функціях** у суспільстві:

² Див.: *Марченко Г. И.* Этнополитология как наука // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3/6. — С. 71.

- *теоретико-пізнавальна* — полягає у вивченні, систематизуванні, узагальненні визначальних тенденцій розвитку і функціонування етнополітичної сфери суспільства та різних теорій, концепцій етнополітичних процесів;
- *описова* (дескриптивна) передбачає дослідження етнополітичної реальності із зіставленням її з уже існуючими міжнародними, вітчизняними стандартами в етнополітичній сфері, на підставі чого можна отримати відповідь, якою є ця реальність;
- *інтерпретаційна* (пояснювальна) — дає трактування стосовно причинно-наслідкової природи тих чи інших подій, явищ тенденцій, напрямків етнополітичного розвитку;
- *світоглядна* (виховна) — за її реалізації формується етнополітична свідомість і культура міжетнічного, міжнаціонального спілкування; найважливіші надбання етнополітичної теорії і практики стають доступними широкому загалу, роблять участь етнонаціональних утворень в етнополітиці свідомою і ефективною;
- *прогностична* (передбачення) — на основі реалізації функцій опису, інтерпретації дає можливість виходу на спроби прогнозів розвитку етнополітичних процесів і явищ;
- *інструментальна* (технологічна), спрямована на пошук відповідей на запитання щодо вибору форм і видів практичних етнополітичних дій з метою досягнення конкретного результату;
- *ідеологічна* (програмова), пов'язана з вибором певної системи ідеологічних ціннісних орієнтацій у формуванні етнополітики суспільства та розробкою стратегії і напрямів її розвитку.

В етнополітології як науковій теорії, що досліджує етнічні явища у їх діалектичному взаємозв'язку з політикою, склались теоретичні підходи, які опираються **на різні методологічні принципи**. Їх специфіка більшою мірою визначається характером інтерпретації етнічної природи, а саме: є відповіддю на питання *про долю та історичне буття етнічного; про основи етнічності; про моно- чи багатофакторну природу етнічних феноменів; про асиміляцію; про причини і наслідки етнічних конфліктів тощо.*

На основі цих орієнтацій сформувались різноманітні підходи, які, у свою чергу, об'єднують конкретні позиції окремих вчених.

Усі існуючі теорії й концепції етнічності на Заході можуть бути зведені до *трьох основних методологічних підходів*: примордиалізм, інструменталізм (відомий ще під назвою ситуаціонізм) і конструктивізм.

Важливо звернути увагу передусім на ту обставину, що у *теоріях примордиалістського підходу* виокремлюють два напрями: **соціобіологічний** та **еволюційно-історичний**. Прихильники першого розглядають етнічність як об'єктивну визначальну (примордиальну, тобто споконвічну) характеристику людства. Цей феномен вони пояснюють за допомогою еволюційних ідей як явище, детерміноване генетичними і географічними факторами, трактуючи етнічність як “розширену родинну групу” або як “розширену форму родинного відбору і зв'язку”³.

Теоретики другого — еволюційно-історичного — напряму примордиалістського підходу бачать етноси як соціальні, а не біологічні спільноти, глибинно пов'язані із соціально-історичним контекстом. Це реально існуючі групи з притаманними їм рисами — мовою, культурою, ідентичністю, які відрізняють їх від інших груп.

*До 60–70-х років XX ст. у світовій науці примордиалістський підхід, головним чином його другий напрям, домінував, а в радянському суспільствознавстві був фактично єдиним до початку 90-х років*⁴.

Найбільш наукового обґрунтування у радянській науці набула теорія етносу, розроблена багатьма вченими. Головним здобутком радянської методології у вивченні людського суспільства, у тому числі етногенезису, є **історизм**, тобто осмислення соціальних явищ у їх тривалому розвитку.

Чільне місце у цих дослідженнях посідають праці П. Кушнера. Зокрема, у його монографії “Етнічні території та етнічні кордони” акцентується на значенні територіальної взаємодії етнічних спільнот для процесів їх формування та розвитку, а

³ Див.: Арутунян Ю. В., Дробижева М. М., Сусоколов А. А. Етносоциология: Учеб. пособие. — М., 1998. — С. 32–33.

⁴ Там само.

також визначається роль національної (етнічної) самосвідомості як етнічного визначника. Для розрізнення народів він пропонував звертати увагу на мову, а також форми житла, одяг, кулінарію та інші елементи матеріальної культури. На думку вченого, значно складніше використовувати для цієї мети відмінності у сфері соціального ладу і явища духовної культури.

Загалом П. Кушнер стояв на тому, що об'єктивні елементи культури і суб'єктивна етнічна самосвідомість виступають рівнозначними індикаторами належності людей до етнічної спільності, а місце кожного з них у визначенні етнічної належності населення залежить від конкретних обставин. Дослідник виступав проти єдиного, придатного для будь-яких умов рецепта визначення етнічної належності людей⁵.

Серед засновників теорії етносу варто назвати С. Токарева, який у праці “Проблемы типологии этнических общностей” завважує, що жодна з ознак етносу, а саме: мова, територія, спільне походження, економічні зв'язки, політичні об'єднання, культурні особливості, релігія не обов'язково мають бути присутніми в кожному етносу⁶.

У розробці теорії етносу провідна роль належить Ю. Бромлею, який визначав етноси як усталені сукупності людей, що характеризуються певними власними етнічними властивостями (мовою, культурою, етнічною самосвідомістю, закріпленою у самоназві). Ці властивості формуються лише за відповідних умов — територіальних, природних, соціально-економічних, державно-правових.

Соціобіологічний напрям примордиалістського підходу в російській суспільствознавчій літературі представлено концепцією, сформульованою Л. Гумільовим. Автор розглядав етнос як природний, біологічний феномен, джерелом розвитку якого є пасіонарний поштовх. Якщо у ранніх працях Л. Гумільов трактував етнос як біологічну одиницю, то у 80-х роках ХХ ст. запропонував вважати визначальними у його формуванні і розвитку

⁵ Кушнер (Кнышев) П. И. Этнические территории и этнические границы // Труды Института этнографии. Нов. серия. 15. М., 1951. — С. 6, 8–9.

⁶ Токарев С. А. Проблемы типологии этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопр. философии. — 1964. — № 11. — С. 43–53.

такі чинники, як ландшафт, клімат тощо. При зміні ландшафту, зазначав Л. Гумільов, етнос втрачає свою природу й зникає⁷.

До примордиалістського напрямку належать і відомі українські вчені В. Наулко, А. Пономарьов та ін., автори ґрунтовних праць з актуальних проблем етнонаціонального розвитку українського суспільства.

У середині 70-х років ХХ ст. як реакція на неспроможність примордиалізму обґрунтувати причини зростання національних рухів у сучасному світі в західній науці виникає *інша інтерпретація етнічності, у відповідності з якою вона розглядається як інструмент, що використовується політиками у досягненні своїх інтересів. Такий підхід отримав назву інструменталізму, або ситуаціонізму.*

Подібне розуміння етнічності характерне переважно для політологічних досліджень міжетнічних відносин, і сформувалось воно в основному в межах **політології та соціології**. На відміну від примордиалістів, творці інструменталістського підходу (Олзак, Нейгел, Дж. Бентлі та ін.) орієнтуються **не на пошук об'єктивних основ етнічності** (вони приймають існування етносу як факт, данину), **а на виявлення тих функцій, які виконують етнічні спільноти**. Ґрунтуючись на функціоналізмі і прагматизмі, прихильники інструменталізму вважають етнічність породженням етнічних міфів, які створюються для досягнення певного зиску і отримання влади. З огляду на викладене етнічність розуміється як ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

Значне поширення у сучасній науці отримав третій — **конструктивістський** — підхід до розуміння етнічної спільноти, який визначає нації, етноси як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, яким завдяки поширенню системи освіти, розгалуженої мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них.

Творці конструктивістської парадигми етнічності (Ф. Барт, Б. Андерсон, Р. Бурдье, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум та ін.) виступають проти історико-культурної реальності етносу, який, за їх

⁷ Гумилев М. Н., Иванов К. П. Этнические процессы: два подхода к изучению // Социс. — 1992. — № 1. — С. 253.

твердженням, є якоюсь науковою абстракцією. Вони не визнають примордиалістську складову у теорії етносу, тобто, на думку конструктивістів, етнічні ознаки (мова, традиційна культура, етнічна самосвідомість), що виступають у примордиалістів ідентифікаторами етносу як структури, не мають виключно етнічної належності, їм властивий загальносоціальний характер і вони залежать від політичної, соціально-економічної ситуації, у якій опиняється людина.

Етнічність, за конструктивістами, — це процес конструювання уявних спільностей, який ґрунтується на вірі в те, що вони пов'язані природними зв'язками, єдиним типом культури, ідеєю про спільне походження та спільне історичне минуле.

Представником конструктивістського підходу в Росії є відомий вчений *В. Тишков*, на переконання якого “нація — це внутрішньогрупова дефініція, і “їй неможливо надати чіткої наукової чи конституційної форми”. Це саме стосується ще більш містичної категорії “етнос”. Інший дослідник, *Д. Драгунський* також вважає етнос фізично не існуючим і розуміє під ним довільний вибір особою референтної групи.

У конструктивістському підході необхідно звернути увагу на те, що його прихильники, незважаючи на інтерпретацію етнонації як соціального конструкту, визнають її існування в реальності, яка здатна впливати на поведінку людей, мобілізувати їх на досягнення певних цілей. У процесі залучення членів етнічної групи до колективних дій на вирішення політичних, соціально-економічних завдань ключову роль вони *відводять еліті, лідерам, які нерідко переслідують власні цілі, не завжди відстоюють інтереси народу.*

Кожен з розглянутих методологічних підходів щодо розуміння етнічності має як сильні позиції, так і слабкі. Проте все очевиднішим стає те, що осмислення такої складної і різнобічної наукової проблеми, якою є природа етнічного феномену, в межах *однієї методологічної моделі неможливе.* У зв'язку з цим російський вчений *А. Садохін* відзначає, що існуючі підходи до етнічності не мають взаємовиключного характеру, тому перспективним способом дослідження проблеми етнічності найближчим часом напевне буде інтеграція їх найбільш важливих аспектів та створення когерентної теорії етнічності. Далі автор підкреслює, що, на думку багатьох етнологів, **ядром**

такого синтезу може стати конструктивістський підхід, оскільки у нього є ряд важливих переваг: по-перше, у теоріях цього підходу фокусується увага на відносному характері і ситуативній залежності етнічності, що дозволяє вивчати зазначений феномен на різних “рівнях” і “зрізах”; по-друге, усі теорії конструктивістського підходу практично однаково трактують проблему ролі спорідненості у формуванні етнічної ідентичності, що може бути використано як вихідну основу при створенні різних теорій; в-третьє, за період посткомуністичного розвитку світу виявлено досить багато фактів зміни етнічності, що само по собі дає унікальну можливість для інтеграції поглядів конструктивістів та інструменталістів⁸.

Далі варто підкреслити ту обставину, що, враховуючи специфіку дослідження етнополітичних процесів у суспільстві, які ґрунтуються на тісному взаємозв'язку етнічних і політичних явищ, а центральне місце посідає етнічний фактор, для вчених **у методологічному контексті важливе значення у примордіалізмі, інструменталізмі та конструктивізмі мають такі теоретичні засади:**

1) визнання прихильниками усіх підходів вирішальної ролі етнічної ідентичності з метою самовиділення групи і виокремлення її іншими;

2) обґрунтування примордіалістами існування етнічності як об'єктивної данини, одвічної характеристики людства, реальності етнічної сфери; застосування історичного підходу, зокрема фундатором радянської теорії етносу Ю. Бромлеем, у з'ясуванні генезису і розвитку етносу в цілому;

3) впровадженню теоретиками інструменталістської концепції підходів різних соціально-психологічних теорій у поясненні феномену етнічності як ефективного засобу в подоланні відчуження між людьми, характерного для сучасного суспільства масової культури, споживацьких цінностей і прагматизму, відтворенні етнічної рівноправності;

4) обґрунтування конструктивістами ролі ідеологічної діяльності, політичної еліти у формуванні етнічної солідарності.

Саме врахування цих аспектів у методологічних підходах до розуміння етнічного феномену, які сформувались у західній на-

⁸ Див.: Садохин А. П. Этнология: Учебник. — М., 2000. — С. 86.

уці, вважається визначальним в об'єктивному і комплексному осмисленні процесу формування етнополітики в Україні, яка має базуватися на широкому використанні теоретичних доробків як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

До того ж необхідно підкреслити, що переважна більшість українських дослідників у трактуванні природи етнічності належають до примордиалістської парадигми.

Методи етнополітологічних досліджень. Етнополітологія як наукова теорія ґрунтується на певній методиці, під якою розуміють арсенал наукових методів вивчення й аналізу функціонування етнополітичної сфери суспільства.

Сам метод як категорія у широкому розумінні слова означає спосіб пізнання, а “**науковий метод**” являє собою теоретично обґрунтований нормативний пізнавальний засіб.

Увужчомузначенні поняття “метод науки” розглядається як сукупність підходів і принципів, правил і норм, інструментів і процедур, які забезпечують взаємодію суб'єкта (тобто вченого) з об'єктом, що пізнається для вирішення дослідницьких цілей та завдань.

Науковці, що осмислюють етнополітичні явища і процеси, активно використовують весь широкий арсенал методів з інших суспільних наук. Умовно методи етнополітології можна поділити на такі групи:

Загальнологічні: аналіз і синтез, індукція і дедукція, діагноз і прогноз, визначення і класифікація, порівняння і аналогія, абстрагування, моделювання, спостереження і експеримент, статистичний аналіз, логіко-математичне моделювання. Вони виступають універсальним інструментарієм осмислення етнополітичних явищ і процесів, суб'єктів і об'єктів етнополітики.

Теоретичні: системний, історичний, порівняльний (компаративний), діалектичний, структурно-функціональний.

Емпіричні (біхевіористичні): безпосередній нагляд, контент-аналіз документів та інформаційних потоків, експеримент, анкетне опитування, інтерв'ю тощо.

Розглянемо особливості використання деяких з цих методів у сучасних етнополітичних дослідженнях, у тому числі й етнополітики в Україні.

Серед об'єктивно-методологічних принципів дослідження етнополітичних явищ найважливіше місце посідає **системний**

підхід. Як загальнонауковий метод дослідження, він особливо-го поширення набув у другій половині ХХ ст. і посів чільне місце в науковому пізнанні. Передумовою його проникнення в науку став перехід до нового типу наукових завдань. Передусім у ряді галузей науки, у тому числі й гуманітарної, центральне місце належить проблемам організації та функціонування складних об'єктів. По-друге, сучасне наукове пізнання висунуло в центр вивчення такі системи, межі і склад яких не завжди чітко прослідковуються й вимагають спеціальних досліджень у кожному окремому випадку.

Головним поняттям системного підходу виступає певний ідеальний об'єкт, що розглядається як складне цілісне утворення. Позаяк одну й ту саму систему можна досліджувати з різних точок зору, системний підхід передбачає виділення насамперед певного системоутворюючого параметра, що обумовлює пошук сукупності елементів, мережу зв'язків і відношень між ними — її структуру. З огляду на те, що система завжди міститься в певному середовищі, системний підхід має фіксувати її зв'язки і відносини з оточенням. Тому другою вимогою цього підходу є потреба врахування того фактора, що будь-яка система є підсистемою іншої, більшої системи, і навпаки — виділяти в ній менші підсистеми (елементи), які в іншому дослідницькому контексті розглядають як системи.

Застосування системного підходу дає змогу розглянути процес формування етнополітичної доктрини в Україні як цілісної складноорганізованої системи заходів держави, спрямованих на забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників різних етносів, підтримання атмосфери толерантності, довіри й поваги у відносинах між ними.

З позицій методологічних принципів системного підходу етнополітика виступає як структурний механізм, що охоплює політику держави щодо української нації; національних меншин, складових українського суспільства; української діаспори, яка перебуває за межами України та пов'язана з ядром українського етносу; осіб, депортованих за національною ознакою, котрі повертаються в Україну; адаптації репатріантів в український соціум.

Завдяки системному підходу процес формування державної політики України щодо регулювання міжетнічних і міжнаціо-

нальних відносин можна розглядати як невід’ємну складову (підсистему) усєї державотворчої парадигми, тісно пов’язаної з її іншими галузями.

За допомогою системного підходу дослідження пріоритетів та основних параметрів етнополітичного процесу в Україні виходить за межі політичної сфери й розкриває можливість розглянути цей процес у ширшому контексті з активним використанням матеріалів інших наук — історії, правознавства, філософії, соціології.

Ключова роль в осмисленні етнополітичної сфери суспільства належить **історичному підходу**, який передбачає вивчення етнополітичних явищ у їх послідовно-часовому розвитку, а також виявлення взаємозв’язку минулого, сьогодення й майбутнього. Цей підхід набув поширення і застосування у західній та вітчизняній етнополітологічній науці. Він є одним з найвідоміших і “найстаріших” в етнології. Як принцип підходу до дійсності, що змінюється у часі та розвивається, він був висунутий і розроблявся у філософських системах Ф. Вольтера, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, Й. Фіхте, Г. Гегеля, К. Сен-Сімона, О. Герцена та ін.

Саме на цьому підході створена примордиалістська концепція етнічності, а також теорія етносу. Визначаючи роль історичного методу в етнографії, Ю. Бромлей писав, що він необхідний “не тільки для розгляду змін, які відбуваються з окремими компонентами її об’єкта, а й для з’ясування генезису і розвитку етносу в цілому. З цим дослідницьким аспектом пов’язаний один з найважливіших напрямів етнографічної науки — етнічна історія; в межах цього напрямку вивчення окремих компонентів етносу зрештою підпорядковане з’ясуванню його динаміки як цілісної системи. Головне завдання розробки проблем етнічної історії — дослідження усіх видів етнічних процесів, у тому числі етносоціальних”⁹.

Історичний підхід до аналізу етнічних та етнополітичних процесів передбачає врахування двох аспектів: по-перше, розгляд цих процесів протягом усєї історії людства та окремих його етносів; по-друге, вивчення їх на конкретно-історичному етапі власного розвитку.

⁹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. — М., 1973. — С. 237.

У сучасних умовах, коли особливої актуалізації набули проблеми осмислення етнічного контексту у людській культурі і колективній психології, націобудівництва, причин етнонаціоналізму, взаємозв'язку етногенезису і державного будівництва, значення історичного підходу як методологічного методу значно зросло.

Необхідність застосування цього підходу у вивченні концептуальних засад формування етнополітики в Україні пояснюється насамперед тим, що у власній історії України, особливо починаючи з другої половини XIX ст., криється великий історичний досвід (позитивний і негативний), який неможливо обминути не лише з теоретичної точки зору, а й з практичної. Також важливо звернути увагу на те, що вивчення цього досвіду набуває надзвичайної цінності у контексті його зіставлення з міжнародним досвідом вирішення етнополітичних проблем, нагромадженого передусім західним світом.

У межах такого співставлення відкривається широка можливість осмислення ступеня взаємопроникнення і взаємозв'язку вітчизняного історичного досвіду з досвідом, нагромадженим світовим співтовариством.

За допомогою історичного підходу етнополітика в Україні розглядається як у ретроспективі, так і в різні конкретно-історичні періоди існування українського суспільства, а також прослідковується еволюційний шлях становлення поліетнічного складу населення, виникнення і розвиток на території держави української нації як титульної національних меншин. Цей підхід дає змогу виявити проблеми й основні пріоритети в етнополітичному процесі на різних історичних етапах, прослідкувати внутрішні тенденції і системні зв'язки між етнокомпонентами українського суспільства в нових історичних умовах.

Застосування історичного методу сприяє осмисленню процесу становлення полікультурного українського соціуму; специфіку культурної взаємодії на різних історичних етапах між українцями як титульним етносом та іноетнічним населенням; чинників збереження етнічними групами в умовах глобальної універсалізації та стандартизації самотутньої матриці етнокультурного розвитку; проблем державної етнонаціональної політики та політико-правових колізій у галузі етнокультурних відносин і шляхів їх подолання.

Провідне місце у етнополітичних дослідженнях належить **порівняльному (компаративному) методу**. Його важливість пояснюється насамперед тим, що він дозволяє звільнитися від етноцентризму — світоглядного принципу, представники якого вважають той етнос, до якого вони належать, таким, що має певні переваги перед усіма (чи багатьма) іншими. По-друге, завдяки цьому методу є можливість максимально використати багатоманітність етнополітичного досвіду з метою знаходження оптимальних моделей для порівняння з реальним станом українського поліетнічного суспільства, що потребує власної концепції етнополітики.

Серед політологів цей метод цінується як перспективний за багатство методологічного інструментарію порівняльного аналізу політичних, у тому числі й етнополітичних явищ, які ґрунтуються на принципах подібності й відмінності, дедуктивних теоретичних моделях політичних інститутів й індуктивних методах їх верифікації за допомогою діахронно-історичного та синхронно-емпіричного способів нагромадження даних.

В Україні порівняльний метод набуває дедалі більшої популярності в рамках становлення вітчизняної школи порівняльної політології. На сучасному етапі цю школу найповніше репрезентують наукові студії, започатковані українським вченим Ф. Рудичем та іншими дослідниками на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Завдяки цьому методу їм вдалося осягнути політичну систему України в її цілісності, розглянути її складові: державні структури, механізм взаємодії гілок влади, основні засади функціонування органів місцевого самоврядування, тенденції становлення партійної та виборчої систем, формування інститутів правової держави і громадянського суспільства. На основі порівняльного аналізу, виявлення загальних рис і відмінностей показана трансформація політичних систем у країнах СНД і Балтії, Центральної та Східної Європи.

Застосування у дослідженні етнополітики у зазначеному курсі порівняльного методу забезпечує: по-перше, можливість здійснити компаративний аналіз відповідності законодавства України в етнополітичній сфері міжнародно-правовим нормам; по-друге, вироблення пропозицій щодо шляхів гармонізації вітчизняного правового поля з міжнародним механізмом захис-

ту прав національних меншин та прискороного процесу входу України до єдиного міжнародного правового простору; по-третє, з'ясування загального і особливого в конституційно-правовому статусі етнічних груп як в Україні, так і в інших європейських державах; по-четверте, осмислення власного шляху етнополітичного розвитку на основі збереження традиційних цінностей та вибору найприйнятніших для нинішнього державотворчого етапу елементів існуючих у сучасному світі структур, систем, підходів у вирішенні етнонаціональних проблем.

Вагоме значення в осмисленні етнополітичних процесів належить **діалектичному методу**, який дозволяє визначити внутрішні суперечності етнополітики як джерела її саморозвитку та рушійної сили етнополітичних змін в українському поліетнічному соціумі.

Власне визначений підхід дозволяє здійснити аналіз етнічного, національного та державотворчого процесів в Україні у їхній діалектичній єдності і взаємообумовленості, виявити основні тенденції, пріоритети в етнополітиці, розглянути їх у динамічному розвитку, органічному зв'язку з соціально-економічною, політичною, духовно-культурною та іншими сферами.

1.2. Етнополітика: об'єктно-предметна сфера функціонування

Могутнім фактором розвитку цивілізації є етнонаціональні процеси й рухи. Чільне місце в них посідають проблеми політичних взаємовідносин державної нації (нації-держави) з етнічними об'єднаннями людей на її території, а також етнічних спільнот між собою як в кордонах країни їхнього проживання, так і поза її межами.

Саме ця сфера суспільного життя у багатонаціональних (поліетнічних) державах визначається поняттям етнополітика. Згідно з етимологією термін етнополітика поєднує в собі дві засади — етнічність і політику.

Можна дати таке визначення етнополітики. **Етнополітика** — система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюють держава, партії, громадські організації,

спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів.

Загалом етнополітика виступає як цілеспрямована діяльність щодо регулювання взаємовідносин між державою, партіями, громадськими організаціями та етнічними спільнотами, яка закріплена у відповідних політичних документах і правових актах держави.

Як науковий термін етнополітика була введена у зарубіжне суспільствознавство наприкінці 60-х — на початку 70-х років ХХ ст. західними політологами, що було зумовлено етнічним ренесансом, який охопив фактично всі країни Європи й Америки.

В етнополітиці виокремлюються два відносно самостійних, але не взаємовиключних види діяльності: політична участь і політичне функціонування.

Перший вид діяльності передбачає участь етнічних спільнот у політичному житті суспільства; їх можливе політичне структурування та прояв і реалізацію інтересів основних суб'єктів етнополітики навколо питань розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, збереження і розвитку власної ідентичності; особливості в цілому політичної поведінки етнічних спільнотей. Це, зокрема, участь у виборах, референдумах, демонстраціях, маніфестаціях, мітингах, зборах тощо.

Політичне функціонування розглядається як професійна політична діяльність, спрямована, по-перше, на формування політико-правової бази (наукових, ідеологічних, політико-партійних засад) етнополітики; по-друге, на створення різноманітних політичних інститутів, задіяних в управлінській сфері етнополітичних процесів; по-третє, на розробку та впровадження державою (її структурами) у дію заходів регулювання і вдосконалення міжнаціональних (міжетнічних) відносин в етнополітичному організмі. Сюди належить парламентська, державно-управлінська, муніципально-управлінська діяльність, етнополітичний менеджмент.

Ці три аспекти політичного функціонування тісно взаємопов'язані між собою, оскільки через удосконалення системи політичних інститутів на основі чіткого визначення їхньої право-

вої компетенції забезпечується високий рівень ефективності управління етнонаціональною сферою суспільства.

Етнополітика розрізняється за метою, змістом, спрямованістю, формами, методами здійснення, результатами.

Метою етнополітики може бути національна консолідація на основі створення рівних можливостей для участі всіх громадян у державотворчих процесах суспільства незалежно від ознак раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак; міжетнічна інтеграція; зближення націй; національне відособлення; відстоювання етнічної “чистоти”; захист національного від впливу інонаціонального; здобуття національного суверенітету тощо.

За *змістом* етнополітика буває гуманістичною, інтернаціоналістською, антигуманною, націоналістичною, великодержавно-шовіністичною.

За *спрямованістю* етнополітику можна визначити як демократичну, миротворчу, прогресивну, антидемократичну, тоталітарну, руйнівну, реакційну.

Реалізація етнополітики може здійснюватись такими формами і методами: насильством, толерантністю, репресіями тощо.

Результатами етнополітики можуть бути злагода, єднання, співробітництво, дружба, напруга, конфронтаційність, конфліктність, недовіра, неприязнь, етнічна війна.

За вектором суспільного спрямування етнополітична діяльність може бути *інноваційною* (націленою на впровадження нових політичних інститутів), *стабілізуючою* (зорієнтованою на збереження всього цінного, недопущення деструктивних змін у взаємовідносинах між суб'єктами, між суб'єктами і об'єктами етнополітики), *консервативною* (спрямованою на збереження старих інститутів і форм міжетнічної взаємодії), *реакційною* (зацікавленою у вирішенні етнічних проблем репресивними засобами).

При розробці етнополітики необхідно врахувати певні визначальні *принципи* (особливості, способи створення, правила поведінки), покладені в її основу.

Політика в етнонаціональній сфері має бути насамперед узгоджена з економічною, соціальною, культурно-освітньою,

демографічною й іншими видами державної політики, у комплексі з якими вона може бути успішно реалізованою і дати конкретні позитивні результати.

Державна політика не матиме успіху, якщо не ґрунтуватиметься на принципі *рівності прав і свобод людини*, незалежно від її національності, мови, ставлення до релігії, приналежності до соціальних груп і громадських об'єднань.

Важливими *принципами* ефективної демократичної етнополітики є й такі:

- визначення національних прав особи невід'ємною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод;
- дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів;
- забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб титульної нації, національних (етнічних) меншин, корінних народів;
- право кожного громадянина визначати і вказувати свою національну належність;
- заборона будь-яких обмежень прав громадян за ознаками національної, мовної, соціальної, релігійної належності;
- своєчасне і мирне вирішення суперечностей і конфліктів шляхом розробки й реалізації узгоджувальних процедур;
- заборона громадських об'єднань і організацій, а також пропаганди і агітації, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі;
- захист прав та інтересів громадян за межами держави їхнього проживання відповідно до норм міжнародного права;
- підтримка власних діаспор у зарубіжних країнах з метою збереження і розвитку рідної мови, культури і національних традицій, зміцнення їхніх зв'язків з Батьківщиною.

Необхідною принциповою основою дієвої етнополітики є її *наукова обґрунтованість*, що передбачає врахування у процесі її формування закономірностей і тенденцій розвитку міжнаціональних відносин, **науково-експертне опрацювання** питань, пов'язаних зі сферою її регулювання.

При практичній реалізації етнополітики треба дотримуватись принципу **диференційованого підходу**, який вимагає враховувати природно-кліматичні умови, соціально-історичні особливості формування етнічних спільнот, їх державності,

демографічні та міграційні процеси, етнічний склад населення, співвідношення титульних і нетитульних національностей, конфесійну характеристику, особливості національної психології, рівень національної, етнічної самосвідомості тощо.

Розробка етнополітики будь-якої держави має ґрунтуватися на таких двох принципових засадах: власному історичному досвіді (позитивному й негативному) та загальноновизнаній міжнародній практиці регулювання міжетнічних відносин.

Етнополітика, як і будь-яка політика, структурно має будуватися з різних часових і просторових елементів, етапів реалізації, пріоритетів.

В етнополітиці треба розрізняти *стратегічні*, розраховані на тривалий період, *цілі і завдання*, що вимагають концептуального підходу, програмового забезпечення, та *завдання й цілі поточного моменту* (тактичні), що впливають із нинішньої ситуації та спрямовані на втілення в життя перших.

У процесі здійснення етнополітики її суб'єкти можуть ставити відмінні за змістом цілі і завдання, які зумовлюють різноманітні форми етнополітичної діяльності в багатонаціональній (поліетнічній) державі.

З боку центральної, панівної етнічної спільноти та підпорядкованих їй офіційних органів влади можуть реалізовуватись такі види етнополітичної поведінки:

Дотримування принципу етнічного плюралізму як теоретичного напрямку та заснованої на ньому практичної політики в етнонаціональній сфері у поліетнічному (багатонаціональному) суспільстві, сутністю якого є визнання рівності і самоцінності кожної етнічної спільноти, її права на збереження своєї самобутності, на вільний і всебічний розвиток. На засадах плюралізму держава однаково виражає, охороняє, забезпечує реалізацію інтересів, поважає і підтримує права всіх етнічних груп як на індивідуальному, так і на груповому рівні.

Проведення політики, спрямованої на міжетнічну інтеграцію, що передбачає зближення етносів-автохтонів, іноетнічних груп, які проживають поряд з ними, з метою створення єдиної для всіх них поліетнічної держави-нації. Цей процес, по-перше, не веде до їх злиття в єдине ціле і в ньому відсутнє насильництво. По-друге, інтеграція, як правило, відбувається як органічне злиття етнонаціональних об'єднань тому, що вона

ґрунтується на їх тривалому за історичним часом та близько-сусідським у географічному просторі співіснуванні, не обтяженому історично укоріненою, перманентною міжетнічною ворожнечею. По-третє, результатом інтеграції є виникнення певної культурної, духовної, соціально-економічної спільності (при збереженні основних етнічних рис її структурних етнокомпонентів). По-четверте, причинами до активної міжетнічної інтеграції є різного роду фактори (виникнення спільної зовнішньої небезпеки, доцільність з'єднання зусиль для вирішення історично назрілих спільних внутрішніх проблем). По-п'яте, інтегрування не обов'язково має здійснюватись між генетично близькими етносами (Швейцарія, Бельгія).

Реалізація у суспільстві політики національно-культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії в місцях компактного проживання етнічних груп.

Федералізація держави, тобто проведення політики задоволення потреб та вимог етнічних груп щодо їхнього суверенного федеративного статусу з метою не допустити виходу зі складу державного утворення.

Здійснення шляхом геноциду, етноциду, примусової асиміляції чи примусової депортації політики усунення з політичної арени етнічної спільності, яка виступає або може у перспективі виступати ініціатором загрозливого виклику офіційній владі.

Депортація (вигнання, примусове виселення) центральною владою етнічних груп з місця їх постійного компактного проживання і подальшого розселення в дисперсному стані, щоб не допустити можливої політичної консолідації цих суб'єктів етнополітики. За часів сталінської диктатури в 40-х роках ХХ ст. в СРСР, на підставі сфальсифікованих звинувачень, з місць свого історичного або постійного проживання були переселені етнічні німці, турки-месхетинці, народи Чечні, Інгушетії тощо. З території сучасної України в той період були депортовані кримські татари (близько 200 тис.), поляки, болгари, вірмени, греки, німці.

Колонізація території етнічної спільності (може бути внутрішньою чи зовнішньою) представниками панівної нації, іншою державою з метою руйнування суспільного ладу аборигенів, зміни на власну користь етнодемографічного балансу в регіоні.

Здійснення політики *сегрегації*, як однієї з крайніх форм етнічної і расової дискримінації, обмеження у правах за мотивами етнічної або расової належності. Розрізняють інституційну (створення спеціальних відділень для “чорних” або “кольорових” паралельних установ) та територіальну (поселення етнічних спільностей на спеціально відведених територіях, резерваціях, гетто) сегрегацію¹⁰.

Стосовно етнополітичної поведінки етнічних груп, які найчастіше виступають головними суб'єктами загострення етнополітичної ситуації в державі, основними формами можуть бути:

Добровільна етнічна асиміляція, у процесі якої етнос або відокремлені від нього невеликі групи, котрі опинилися в іноетнічному середовищі, сприймають мову і культуру іншого етносу, як правило більшого, поступово з ним змішуються і зараховують себе до нього.

Добровільна етнічна акультурація, в ході якої внаслідок взаємовпливів етнічних культур відбувається сприйняття однією з культур (частіше малорозвинутою, втім зустрічаються випадки протилежного впливу) елементів іншої. Цей процес є результатом контактів між культурами, сприяє значному поширенню культурних явищ і зазвичай веде до часткової або повної асиміляції.

Боротьба за досягнення *автономного або федеративного статусу*. Прикладом такої поведінки може бути діяльність української інтелігенції із середини ХІХ — поч. ХХ ст. Зокрема, від засновників та активних діячів Кирило-Мефодіївського товариства через М. Драгоманова і до М. Грушевського та його однодумців український політичний рух розвивався під гаслами федералізму й автономії.

Сепаратизм — боротьба етнічної спільноти за вихід зі складу державного утворення й формування незалежної держави.

Іредентизм — прагнення до об'єднання частин одного етносу, що проживають у різних державах. Наприклад, іредентизм був характерний для ідеології німецького націоналізму після Другої світової війни, виступав складовою ідеології укра-

¹⁰ Див.: Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1999. — С. 247.

їнського національно-визвольного руху до 1939 р. Нині він поширений серед корейців, китайців.

Добровільна міграція, сутність якої полягає у переміщенні етнічних груп як у межах однієї держави, так і за межі країн, коли інші види етнополітичної поведінки не принесли успіху. Остання — зовнішня — охоплює еміграцію та імміграцію, які спричиняються такими факторами, як відмінність соціально-економічних і політичних умов життя у країнах-донорах й країнах-реципієнтах.

Консолідація — один з видів об'єднавчих процесів, що передбачають злиття близьких за мовою і культурою народів або частин етносів у більшу етнічну спільність чи зарахування до вже сформованого етносу близької йому етнічної групи. Як правило, етнічна консолідація відбувається завдяки досягненню згоди між різними соціальними групами і етносоціальними спільностями¹¹.

У ході історичного розвитку людства відбуваються сутнісні зміни в різноманітних компонентах етнічних спільнот, зокрема в окремих елементах духовної і матеріальної культури, мови, соціальної структури, самосвідомості тощо, які означаються вченими як *етнічні процеси*.

Ці зміни обумовлюють принципові зрушення у бутті етносу як суб'єкта суспільно-політичних відносин і спричинюються цілим рядом факторів — історичних, соціально-економічних, політичних, соціально-структурних, духовно-культурних.

До *історичних факторів* належать такі явища, як, по-перше, сам хід історичних подій, під впливом яких формувались відносини між етнічними групами; по-друге, особливості їх історико-соціального становлення. Етноси у процесі історичної взаємодії між собою мали різний характер стосунків, і в часи міжетнічної напруги нерідко на поверхню спливають саме негативні явища минулого: завоювання, насильницьке приєднання, депортація та ін., що накладає відбиток на політичну поведінку етнічних спільностей у сучасних умовах.

Соціально-економічний фактор лежить в основі розмежування типів етнічних спільностей за основними стадіями їх

¹¹ Див.: Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1999. — С. 246.

історичного розвитку, пов'язаного зі зміною суспільно-історичних формацій — від первісних племен до сучасних націй. Наприклад, у Радянському Союзі взаємодіяли народи, які можна було зарахувати і до розвинених, індустріальних, урбанізованих, і до тих, яких називають малоурбанізованими й індустріальними. Тобто одні етноси усвідомлювали себе як розвинені, самодостатні, інші — як ті, що потребують підтримки.

Серед *політичних факторів* можна виокремити такі головні види явищ, що впливають на стан формування етнічних спільнот та їх взаємодію: принципи і форми державного облаштування, характер політичного устрою, тип державної етнополітики.

Важливе місце серед факторів, що мають ґрунтовний вплив на етнічні процеси, належить групі *соціально-структурних факторів*, серед яких виділяється три найсуттєвіших:

- взаємозв'язок соціальної й етнічної стратифікації;
- вплив соціально-структурних змін;
- етнічний фактор у соціальній мобільності.

Конструктивні зміни різних елементів культури етнічних спільнот зумовлюють *культурні фактори*. Наприклад, особливе значення має розвиток освітянської та інформаційної сфер суспільства. Можна вирізнити і такі соціокультурні трансформації різних компонентів культури, зокрема мовно-культурні й етномовні процеси, що призводять до зміни розмовної і письмової мови, поширення двомовності і повного переходу на мову іншого народу (тобто, мовна асиміляція); витіснення традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими, промисловими виробами тощо.

У динамічному контексті етнічні процеси розвиваються у двох різновидах — етновеволюційному та етнотрансформаційному.

Перший з них — *етновеволюційний процес* — за сутністю є синтезом багаторівневої взаємодії різних чинників (історико-політичних, економічно-господарських, природно-географічних, екологічних тощо), які зумовлюють зміну деяких параметрів усього етносу (або окремих його частин), але не зачіпають самого їхнього етнічного існування, не спричиняють руйнування в цілому етнічної системи.

Другі — *етнотрансформаційні процеси* — навпаки, призводять до зміни етнічної належності тих чи інших груп людей, до зникнення одних і появи інших етносів. Вони відбуваються

здебільшого внаслідок взаємодії етнічних спільнот або їх частин, що виражається у зміні основної ознаки всього етносу або його частини — етнічної самосвідомості. Подібні процеси відбуваються повільно, але їх результати досить значні.

Згідно з переважанням центробіжної тенденції в етнополітиці етнічні процеси поділяють на дві основні типологічні групи: етнооб'єднавчі та етнороз'єднавчі; у кожній з них розвиток може бути і етноеволюційним, і етнотрансформаційним, а також змішаним — еволюційно-трансформаційним.

Етнооб'єднавчі етнічні процеси характеризуються зближенням або й злиттям окремих етносів, внаслідок чого утворюються більші етнічні спільноті, для яких може бути притаманна нова етнічна самосвідомість й інша етнічна самоназва (етнонім).

Серед цих процесів відомі такі, як консолідація, міжетнічна інтеграція, етнотрансформаційна фіксація тощо. Під етнотрансформаційною фіксацією розуміють дію різних етносів або їхніх частин, у результаті якої виникає нова етнічна спільноті, що відрізняється від тієї, котра була характерна для взаємодіючих етнічних спільнот.

Крім етнооб'єднавчих процесів, усім періодам історії людства були властиві й етнороз'єднавчі процеси, що відзначаються поділом колись цілісного етносу на кілька самостійних або відокремлених від нього лише певної частини (субетносу). Останні здійснюються в основному у трьох формах — етнічної парціації, етнічної сепарації та етнічної дисперсіяції.

За **етнічної парціації** відбувається поділ єдиного етносу на кілька більш або менш рівних частин, до того ж жоден з нових етносів не ототожнюється зі старим. Під **етнічною сепарацією** розуміють відокремлення від будь-якого етносу його частини (можливо, порівняно невеликої), котра з часом перетворюється на самостійний етнос. Вона зумовлюється різними причинами: переселенням будь-якої групи вихідного етносу, розподілом етнічної території державними кордонами, поширенням на частину етносу іноетнічного впливу тощо.

Етнічна дисперсіяція, на відміну від двох вищезазначених форм, означає відокремлення від первинного етносу порівняно невеликих етнічних груп і розселення їх на позаетнічній території. Основним фактором цього процесу є міграція.

Ефективність етнічної політики залежить насамперед від відповідності її принципів стану етнонаціональної ситуації як у державі, так і поза її межами, вміння офіційної влади враховувати та гармонізувати етнонаціональні інтереси на усіх рівнях.

Важливе місце в етнополітичних процесах належить проблемі *державно-правових форм об'єднання етносів*. Загально-визнаним стало положення про те, що демократична етнополітика має будуватися на визнанні невід'ємного права кожного етносу на *самовизначення*. “Усі народи мають право на самовизначення. За силою цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток”, — проголошує ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. З цього та інших міжнародних документів випливає право кожного етносу на створення власної держави або ж на певне виокремлення у межах складного державного утворення.

Цей принцип засновується на демократії та ідеях гуманізму і взаємозв'язку національних та громадянських прав. Однак процеси реалізації цього права зазвичай складні, суперечливі, оскільки зачіпають інтереси різноманітних суб'єктів етнополітики. Реалізація права на самовизначення потребує наявності ряду *внутрішньо-національних і зовнішніх умов*.

Міжнародна підтримка етносів, які ведуть боротьбу за відокремлення і створення незалежної держави, може бути лише тоді, коли народ має власну територію компактного проживання, спроможний економічно забезпечити свою життєдіяльність, не висуває територіальних та інших претензій до сусідніх етносів, гарантує політико-правове забезпечення прав національних меншин, які опиняться на території майбутньої новоутвореної держави.

Світовій історії відомі три основні форми державного устрою: унітарна держава, конфедерація, федерація.

Унітарна держава — єдина, неподільна держава, в якій жодна з її частин не має статусу державного утворення, функціонують єдині системи права, конституція. В межах цієї держави можлива широка територіальна або національна автономія. Нині унітарна форма є найпоширеніша, а саме: близько 150 з майже 200 сьгодні існуючих держав за своїм устроєм залишаються

унітарними. У світі багатонаціональними унітарними державами є Китай, Іспанія, Франція, Італія, Румунія, Японія тощо.

Конфедерація — союз самостійних держав, які об'єднуються для досягнення певних економічних, зовнішньополітичних, воєнних цілей. Всі члени союзу абсолютно автономні, мають незалежну систему державних органів та незалежне законодавство, право санкціонування і нуліфікації, тобто скасування актів союзних органів, самостійне громадянство, валюту, національну армію. Найвідоміші конфедерації в минулому і тепер: Швейцарія, яка була конфедерацією з 1291 р. до 1798 р. і з 1815 р. до 1848 р.; Нідерланди — з 1579 р. до 1795 р.; США — з 1718 р. до 1787 р.; Німеччина — з 1815 р. до 1866 р. У своїй історії таку форму об'єднання використали Єгипет і Сирія, які деякий час співіснували у вигляді Об'єднаної Арабської Республіки (1958–1961). Федерація від конфедерації відрізняється передусім правовими формами створення цих державних об'єднань: у федерації — це конституція, у конфедерації — договір. Конфедерація часто перетворюється на федерацію.

Федерація — держава, яка складається з кількох державних утворень (республік, штатів, земель), об'єднаних центральною владою і спільними законами. Кожне з цих утворень делегує федеральним вищим органам влади частину своїх повноважень. Федеральна конституція встановлює межі прав центральної і місцевої влади. Федеративне державне утворення передбачає єдину конституцію та грошову одиницю, єдине громадянство, спільність території тощо.

Важливе значення для розвитку теорії етнополітики має розробка її власного **понятійно-термінологічного апарату**, який, по-перше, виступає ключем в осмисленні етнополітичної сфери суспільства; по-друге, є визначальним засобом у накопиченні знань.

Загалом понятійно-термінологічний інструментарій етнополітики можна поділити на кілька груп:

1) загальнонаукові, філософсько-методологічні дефініції, що адаптуються до потреб теорії етнополітики: “суб’єкт етнополітики”, “об’єкт етнополітики”, “предмет етнополітики”, “етнополітичний процес” тощо;

2) категорії та поняття, які мають широке застосування в інших суспільствознавчих науках, зокрема політології, етнології

гії, філософії, етнографії, соціології, історії тощо: “етнос”, “нація”, “етнічна (національна) група”, “етнічність”, “етногенез”, “етнічна взаємодія”, “геноцид”, “націоналізм”, “держава”, “корінні народи”, “етнічна самоідентифікація” тощо;

3) власні, специфічні категорії і дефініції, якими послуговуються в етнополітології й теорії етнополітики: “етнополітологія”, “етнополітика”, “національний суверенітет”, “етнополітичний менеджмент”, “національний інтерес”, “національна політична еліта”, “етнократія”, “політизація етнічності”, “етнічний ренесанс”, “етнополітичний організм”, “етнополітичний конфлікт”, “етнополітична культура”, “етнополітичне мислення”, “етнонаціональна політика” тощо.

Крім того, у цій групі має місце використання дослідниками термінів, поширених в теорії “національної політики КНРС” за радянського періоду: “марксистсько-ленінська теорія нації”, “капіталістична нація”, “соціалістична нація”, “злиття націй”, “пролетарський інтернаціоналізм”, “соціалістичний інтернаціоналізм”, “буржуазний націоналізм” тощо.

У нових історичних умовах вони активно переосмислюються науковцями, їм дається незаідеологізоване трактування, що сприяє об’єктивному висвітленню етнонаціональних процесів у колишньому СРСР.

У процесі етнонаціоґенезису кожен із суб’єктів етнополітики опрацьовує власне бачення розв’язання національного питання, мотивуючи його за допомогою певних аргументів та ідейних позицій. **Сукупність відповідних цінностей, поглядів, тверджень, у яких відображаються інтереси того чи іншого суб’єкта етнополітики, становить його ідеологію.** У цьому контексті йдеться про ідеологію саме як систематизовану сукупність понять і уявлень, за допомогою яких різні етносуб’єкти — особистість, етнос, нація, етнічні групи тощо — усвідомлюють саме свої етнонаціональні позиції й інтереси, які зазвичай є відповідними мотивами етнополітичної діяльності цих етносуб’єктів.

Розрізняють етнічну та національну ідеології.

Під *етнічною ідеологією* розуміють сукупність теоретичних концепцій, програм, платформ тощо, у яких етнос обґрунтовує особливості власних історії, характеру, свідомості, визначає завдання, шляхи та перспективи свого етноґенезису.

Національна ідеологія, як сукупність ідей та уявлень щодо інтересів “своєї” нації, зароджується в часи формування нації в період індустріального розвитку суспільств, коли поглибився міжнародний розподіл праці і виникла потреба насамперед у захисті національної економіки під час конкурентної боротьби на світовому ринку.

Створює етнічну і національну ідеологію найсвідоміша і політично найактивніша їхня частка — *інтелігенція*.

Ці дві ідеології можна розглядати як певні вчення (доктрини), як програми і етнополітичну практику, що виявляється на таких рівнях:

- теоретичному, де опрацьовуються основні концептуальні та методологічні положення, що відображають в цілому інтереси й ідеали етносу, нації;
- програмному, на якому інтереси, ідеали вже трансформуються у програми і гасла еліти, правлячої верхівки та виступають підґрунтям прийняття управлінських рішень і стимулом діяльності етносуб’єктів;
- практичному. Рівень реалізації певної ідеології у конкретні форми політичної участі етносуб’єктів, у різноманітні типи їхньої політичної поведінки.

Серцевиною національної ідеології є *національна ідея*, яка, по-перше, охоплює світогляд, притаманний для нації; по-друге, віддзеркалює особливості етнонаціонального розвитку суспільства; по-третє, ґрунтується на таких етнокультурних характеристиках, які дають змогу оптимально висвітлювати кращі якості нації та стимулювати її націогенез.

У національній ідеї концентрується усвідомлення народом єдності своєї політичної мети; власного історичного призначення і потреби спільної волі для їх реалізації.

Саме у такому контексті формувалась і розвивалась українська національна ідея, яка має глибокі історичні корені й у своєму розвитку пройшла кілька етапів. Перший етап пов’язаний з національно-визвольною боротьбою українського народу доби Козаччини за створення української держави. Другий розпочався в середині XIX ст. і відзначений громадянсько-політичною діяльністю учасників Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1846) М. Костомарова, М. Гулака, В. Белозерського, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Маркевича та ін. Завершує цей пе-

ріод національно-визвольна політична діяльність І. Франка, М. Грушевського та інших діячів періоду становлення та функціонування Української Народної Республіки (УНР), яка теоретично і практично зреалізувала українську національну ідею.

Третій етап розвитку української національної ідеї співвідноситься із зародженням у 60-х роках дисидентського руху на терені СРСР, у тому числі й в Україні. Практичне своє втілення українська національна ідея отримала у здобутті Україною державної незалежності 1991 р. і на сучасному етапі наповнилась новим змістом — побудовою демократичної, соціальної, правової держави (за Конституцією України).

Важливими складовими національної ідеології є *національна мрія* (уявлення про бажаний результат національних прагнень) та національний ідеал. “Національним ідеалом, — пише відомий український політик Л. Лук’яненко, — має бути велич нації в її високорозвинених складових: консолідації нації, духовному розквіті, економічній та військовій могутності. Усі ці напрями діяльності є великим джерелом натхнення, коли практична праця підпорядкована і завершується ідеєю величі нації. Можна йти по шляху по-різному: дивлячись собі під ноги і дивлячись на зорю, що освітлює шлях уперед. Перший спосіб — це сумне, сіре й безрадісне життя, другий — надихає подорожнього піднесеним небесним саявом. Ідея величі нації — це та зоря, яка в людині піднімає розум, інтелект, сумління й жертвність, робить її кращою, збільшує в ній подібність Творцеві”¹².

Невід’ємним елементом національної ідеології виступають *національна свідомість і національна самосвідомість*. Український вчений П. Гнатенко обґрунтовує відмінність між цими двома поняттями так:

Різниця за змістом. У національній свідомості, на відміну від самосвідомості, формуються уявлення, образи, знання не тільки про власну націю, а й про інші нації і передусім про них, але з позицій власного етносу.

Різниця за формою. Якщо національна самосвідомість виявляється як на рівні індивіда, так і на рівні нації, то націона-

¹² Лук’яненко Л. *Національна ідея і національна воля*. — К., 2003. — С. 281.

льна свідомість виявляється тільки на рівні нації. Отже, суб'єктом національної самосвідомості є особистість і національна спільність, а суб'єктом національної свідомості — тільки нація.

Різниця ступеня вираження емоційного фактора. Значнішу роль емоційний фактор відіграє у національній самосвідомості.

Отже, національна свідомість є одним з різновидів людської свідомості, у якому відображене національне буття, сукупність економічних, соціальних, політичних, моральних, естетичних, філософських, релігійних тощо поглядів, уявлень, що характеризують рівень і особливості духовного розвитку нації, а також сприяють її прогресивному розвитку та функціонуванню.

Національна самосвідомість — це сукупність поглядів, оцінок, думок і відносин, що відображають зміст і особливості усвідомлення нацією в цілому чи окремою людиною специфічних власних національних рис, своєрідності історичного минулого, відмінностей своєї нації від інших, перспектив свого розвитку, а також місця серед аналогічних спільностей і характеру взаємовідносин між ними¹³.

Національні свідомість і самосвідомість формуються широким арсеналом ідеологічних засобів, що визначають зміст націоналізму, його сутнісні відмінності. Останній, на думку Е. Сміта, — “ідеологічний рух за досягнення й утвердження незалежності, єдності та ідентичності нації”, “політична ідеологія з культурною доктриною в центрі”¹⁴.

Серед науковців щодо природи націоналізму існують різні точки зору, які можна звести до таких основних теоретичних підходів:

Негативний. Цей підхід розглядає націоналізм як явище негативне чи навіть патологічне. Теоретичне обґрунтування він знаходив у більшості наукових і довідкових виданнях царського періоду і в цілому у суспільствознавчій науковій літературі колишнього СРСР.

Гостро критикували сучасний націоналізм німецький філософ К. Повер, відомий англійський історик А. Тойнбі та видатний англійський філософ Б. Рассел. Останній, зокрема, зазна-

¹³ Див.: Гнатенко П. И. Национальная психология: Монография. — Днепропетровск, 2000. — С. 97.

¹⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 82.

чив, що це “найстрашніша небезпека, яка загрожує сучасній цивілізації” і що “ця загроза страшніша за пошесть, вогонь і голод”.

Негативно ставились до націоналізму А. Ейнштейн, А. Сахаров, багато членів Римського клубу тощо.

Позитивний. Підхід, що відбиває погляди на націоналізм як на виключно позитивний феномен. Цю точку зору можна прослідкувати насамперед в офіційних виступах лідерів і прихильників будь-яких націоналістичних організацій, партій і рухів. По-друге, позитивна оцінка націоналізму широко дається у західній, особливо англомовній довідниковій літературі: енциклопедіях, словниках тощо.

Критичний. Прихильники цього підходу трактують націоналізм з позицій критичного мислення (в розумінні, запропонованому М. Вебером, К. Поппером, Дж. Соросом, іншими західними вченими). Однією з головних засад і відмінностей критичного мислення є заперечення ціннісних критеріїв і орієнтацій, які притаманні позитивному, негативному та дуалістичному підходам. Тобто цей підхід є вільним від оціночних суджень і дозволяє не тільки позбутися поглядів на націоналізм як на щось незрозуміле і таємниче, випадкове і хаотичне, а й сприяти його осмисленню як багатогранного, надзвичайно складного і суперечливого феномену.

Дуалістичний (або подвійний). Підхід, який ґрунтується на аналізі націоналізму як джерела двох діаметрально протилежних начал: доброго і злого, білого і чорного, прогресивного і реакційного, конструктивного і деструктивного тощо. Дослідження націоналізму з цих позицій є значним кроком уперед на шляху до глибшого розуміння сутності й характеру цього явища. Однак він не позбавлений морально-оціночних критеріїв, які мають суб'єктивний (нерідко кон'юнктурно-спекулятивний) характер¹⁵.

Важливо визначити націоналізм структурно складним соціальним феноменом, що має соціально-економічні, політичні, ідеологічні, соціально-психологічні, духовні виміри.

¹⁵ Див.: Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Слов.-довід. / УАДУ при Президентові України: Відп. ред. Ю. І. Римаренко. — К., 1997. — С. 124-128.

Націоналізм виступає могутнім джерелом соціальної енергії і є світоглядним принципом, який найбільшою мірою притаманний передовим представникам народу, що виборює власне право на розбудову своєї держави, тобто прагне перетворитись на націю. Націоналізм слугував ефективним фактором розвалу феодальної політичної системи, створення національних держав.

Із проголошенням незалежності націоналізм, щоб стати консолідуючою силою в багатонаціональному (поліетнічному) суспільстві, має трансформуватись у політико-територіальний націоналізм, у якому нація тлумачиться як сукупність усіх громадян держави.

У цілому національний фактор зберігає великий творчий потенціал і не містить чогось неприродного, антигуманного.

Проте коли він використовується у певних деструктивних політичних цілях, зміст його трансформується в різного роду патології — фашизм, расизм, екстремізм, шовінізм тощо.

1.3. Етнополітичний менеджмент

Поняття “*етнополітичний менеджмент*”, що з’явилося нещодавно в українській суспільно-політичній літературі, запозичене із зарубіжної політології.

Менеджмент (від англ. — керування, управління) як наука пройшов довгий та суперечливий шлях розвитку, і осмислювати його доцільно з урахуванням *історичних обставин, тих цілей і завдань, які ставилися на різних етапах його існування.*

Виник менеджмент як соціально-економічне вчення наприкінці XIX ст., коли були здійснені перші спроби синтезувати накопичені в той час знання у галузі управління виробництвом. Перший систематичний курс управління для викладання цієї наукової дисципліни у коледжі розробив 1881 р. американець Дж. Варгон. Після публікації 1911 р. книги Ф. Тейлора “Принципи наукового управління” розпочалося широке впровадження менеджменту в практику. Заслугою Ф. Тейлора було прагнення протиставити науковий підхід існуючим традиціям, підійти до трудового процесу як до системи і дати наукові основи організації та нормування праці людини.

Подальшим кроком у розвитку менеджменту була спроба вчених створити теорію управління суспільним виробництвом. Важлива роль у цьому належить керівнику великої вуглеводобувної компанії Анрі Файолю (1841–1925) та його однодумцям, які сформулювали основні принципи і функції управління — класичних і універсальних і нині, що сприяють успіху будь-якої організації:

- необхідність підтримки дисципліни;
- ієрархічне підпорядкування;
- одноосібне керівництво;
- корпоративний дух;
- орієнтація на прибуток тощо.

За А. Файолем, процес управління складається з кількох взаємопов'язаних функцій: *планування, організації, мотивації та контролю*.

Історія розвитку управлінської думки свідчить, що у ХХ ст. виникли наукові концепції семи головних шкіл: *наукового управління, класичної чи адміністративної, людських відносин, поведінкових наук, кількісного підходу, ситуаційного та системного підходу*.

Наукова думка менеджменту на сучасному етапі доповнюється новими знаннями завдяки появі кібернетики та широкому впровадженню в практику обчислювальної техніки. На розвиток менеджменту впливають і зростання рівня освіченості робочої сили, швидкі зміни в технологіях, ринках та споживчому попиті.

Отже, під менеджментом розуміють процес управління матеріальними та людськими ресурсами в інтересах їх ефективного використання з метою досягнення цілей управління суспільством, політичною, економічною або соціальною структурою, окремими спільнотами тощо.

Історичний досвід, життєва практика засвідчують: все, що стосується менеджменту на виробництві (на рівні фундаментальних принципів управління), можна і необхідно застосовувати в цілому в політичній діяльності, зокрема і в управлінні етнонаціональною сферою, з урахуванням її особливостей та специфіки, починаючи з об'єктів і суб'єктів етнополітики й закінчуючи процесами прийняття управлінських рішень та наслідками їх реалізації.

У вітчизняній суспільно-політичній літературі вперше термін “етнополітичний менеджмент” з’явився в “Етнічному довіднику”, у якому, зокрема, зазначено: Етнополітичний менеджмент є складовою системи державного менеджменту (управління), що здійснює контрольно-регулятивні функції держави у сфері міжетнічних відносин”¹⁶.

Етнополітичний менеджмент передбачає, по-перше, з’ясування об’єктивних закономірностей, тенденцій розвитку етносів, міжнаціональних і міжетнічних відносин та розробку на цій основі оптимальної соціальної політики в етнонаціональній сфері; по-друге, комплексний підхід при аналізі етнонаціональних проблем, урахування всіх сторін етнонаціональних відносин: політичних, соціальних, економічних, культурних, мовних, психологічних тощо; по-третє, цілеспрямоване керівництво етнополітикою, що охоплює планування, регулювання і контроль; по-четверте, диференційований підхід до здійснення етнополітики з урахуванням етнонаціональних аспектів, природнокліматичних умов, соціально-історичних особливостей формування та існування етносів, етнічних груп тощо; по-п’яте, охоплення усіх рівнів та форм міжетнічної взаємодії, враховуючи міжособистісні відносини; по-шосте, своєчасне виявлення і подолання суперечностей та перешкод на шляху інтегративного розвитку етнонаціональної сфери; по-сьоме, визначення та впровадження заходів щодо стабільності, міцності й подальшого удосконалення всього механізму функціонування етнополітики; по-восьме, використання національного та світового досвіду врегулювання міжетнічних відносин, розв’язання етнонаціональних проблем.

Враховуючи особливу делікатність та своєрідність міжнаціональних, міжетнічних відносин, необхідно під час здійснення управлінських функцій проявляти особливу чутливість і обережність в усіх тих питаннях, які стосуються інтересів кожного етносу, національних почуттів людей.

Здійснення етнополітичного менеджменту в кожній поліетнічній державі має *свої характерні особливості*, обумовлені специфікою прояву національного фактора в усіх галузях сус-

¹⁶ Див.: Етнічний довідник: У 3 ч. — К., 1997. — Ч. 1. Поняття та терміни. — С. 59.

пільного життя, й вимагає цілеспрямованого впливу владних структур на всі сфери життєдіяльності етносуб'єктів на різних рівнях регулювання:

- загальнодержавному, що передбачає розробку стратегічних концептуальних засад державної етнополітики, політико-правове закріплення її основ, формування загальнонаціональних програм її реалізації;
- відносинах між центром і регіонами, враховуючи етнонаціональні аспекти в умовах поліетнізму;
- відносинах між регіонами, де відбуваються узгодження інтересів, розв'язання суперечностей;
- регулюванні міжетнічних процесів всередині регіонів;
- первісному рівні регулювання міжетнічних відносин — колективах (трудових, навчальних, військових тощо), які, як правило, є поліетнічними.

Державна етнополітика визначає мету, основні завдання та напрями етнополітичного менеджменту, який виступає головним засобом її реалізації.

У демократичному суспільстві вищою метою етнополітичного менеджменту є створення згідно із законами і тенденціями, що існують в етнополітичній сфері, системи оптимального розвитку і зміцнення етноспільнот, своєчасного розв'язання проблем і суперечностей, що виникають у міжетнічних відносинах.

Головними *функціями* етнополітичного менеджменту є:

- планування, визначення цілей та завдань етнополітичних дій, розробка програм діяльності відповідно до інтересів усіх етнокомпонентів країни. Воно дає уявлення про сучасний стан, напрями необхідного та вірогідного етнополітичного розвитку, а також найефективніші способи вирішення поставлених завдань;
- організаційно-регулятивна функція визначає організаційну побудову етнооб'єкта управління, його внутрішню структуру ієрархію, конкретні завдання, повноваження та відповідальність підрозділів або окремих людей, забезпечує їх вплив та організацій на етнополітичний процес, участь етносуб'єктів у політичних подіях і політичному житті;
- інструментальна функція, суть якої полягає в розробленні певних проектів прийняття рішень для досягнення конкретного етнополітичного результату з урахуванням

науково-теоретичних (економічних, правових, соціологічних та інших) розробок та різноманітних факторів (етнокультурних, етнопсихологічних), які впливають на реалізацію державної етнополітики;

- виховна функція сприяє вихованню людей у дусі поваги до національної гідності кожного, високої культури між-етнічного спілкування, непримиренності до проявів шовінізму, націонал-радикалізму, екстремізму тощо;
- інтегративна функція, яка спрямована на зближення і налагодження співробітництва між етноспільнотами на основі спільності їх етноінтересів та цілей;
- прогностична функція охоплює розробку превентивних засобів з попередження можливих ускладнень і загострення етнонаціональної ситуації в країні, регіоні;
- функція розв'язання міжетнічних суперечностей, розробка ефективних шляхів і методів врегулювання етнополітичних конфліктів;
- світоглядна функція сприяє об'єктивній оцінці співвідношення загальнолюдських, державних, національних, групових, особистих інтересів, визначенню місця людини в етнополітичному житті суспільства;
- прогностична функція допомагає осмислити основні тенденції розвитку етнополітичних процесів ймовірності подій, своєчасне корегування етнополітики;
- контрольна функція дозволяє здійснювати перевірку виконання сформованих і затверджених планів, визначених у них заходів на всіх рівнях управлінської системи.

В енциклопедичній літературі розкривається механізм розробки і конструювання технології “етнополітичного менеджменту”. Він складається з ряду послідовних етапів. Творчий — пов'язаний з визначенням мети, об'єкта технологізації, розщеплення об'єкта на складові та із з'ясуванням соціальних зв'язків. Методичний — вибір методів, засобів отримання інформації, її обробки, аналізу, принципів її трансформації в конкретні висновки та рекомендації. Процедурний — організація практичної діяльності з розробки управлінської технології.

Усе це становить систему розробки соціальних технологій, яка складається з ряду процедур, кожна з яких являє собою сукупність конкретних операцій:

- діагностика реального стану етнонаціональної сфери, виявлення больових точок, уточнення актуальних проблем розвитку, цілей, завдань;
- розробка можливих варіантів досягнення мети, аналіз альтернатив;
- вибір рішення на основі побудови імітаційних моделей, опитування громадської думки, проведення соціологічного експерименту тощо;
- визначення оптимально необхідних операцій, що забезпечують регулювання етнонаціонального процесу;
- підготовка сценарію дій та його затвердження (визначення форм взаємодії об'єкта та суб'єкта технологізацій, ступеня використання методів управління та суб'єктивних умов реалізації технологій);
- визначення потреби у правовому, політичному забезпеченні кожного з етапів розробки та засвоєння соціальної технології;
- контроль за ходом реалізації програми (форми та методи діагностики на проміжних етапах її засвоєння)¹⁷.

Етнополітичний менеджмент як специфічний вид діяльності держави, громадсько-політичних організацій передбачає врахування і національних особливостей поліетнічних суспільств.

Зокрема, у сучасній науковій літературі поширеним є **структурування в цілому науки управління за національним принципом** (К. Паркінсон, М. Растомджи, С. Сапре, У. Оучі, Р. Шонберг та ін.). Виокремлюють, як правило, три великі групи: американський, японський і західноєвропейський менеджмент. Аналіз огляду численних літературних джерел з цього питання дозволяє виділити основні тенденції у цій проблемі. Так, у японській моделі менеджменту знайшов застосування так званий ефект пізнього розвитку. Японці запозичили основні методи і положення з американського менеджменту і, творчо переробивши, адаптували їх до національної специфіки. В той самий час американські дослідники працюють над проблемою можливого використання японських методів управління в умовах

¹⁷ Див.: Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія. — К., 1998. — С. 479.

усієї країни. У такий спосіб намітилася тенденція інтегральних досягнень американського і японського менеджменту.

Процес інтеграції здійснюється у двох основних напрямках:

- інтеграція досягнень національних моделей управління, що характеризується універсальністю використання;
- інтеграція досягнень національного і психологічного підходів в управлінні на базі наукових розробок інформаційного напрямку¹⁸.

За нинішніх обставин формування власної концепції етнополітичного розвитку українського поліетнічного соціуму має певні особливості становлення моделі етнополітичного менеджменту як науки в Україні.

Ця модель, щоб бути дієздатною, має базуватися на таких факторах: 1) особливостях національного характеру; 2) конкретних умовах нинішнього перехідного періоду; 3) врахуванні міжнародного досвіду демократичних держав.

Український вчений П. Гнатенко зазначає: “Національний характер — це сукупність соціально-психологічних рис (установок, стереотипів), які властиві нації на певному етапі розвитку і які проявляються в цілісному ставленні до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях та обрядах”¹⁹.

Незважаючи на мінливість рис національного характеру, обумовлених конкретними історичними та соціально-економічними умовами існування націй, можна, порівнюючи усі відомі дослідження в історичному контексті характерологічних особливостей українців, виокремити у них блок “наскрізних”, найбільш стійких, притаманних їм стереотипів:

1. *Розвинене особистісне начало, що виявляється в почутті власної гідності, незалежності та в індивідуалізмі.* Українські вчені В. Павленко і С. Тагіл підкреслюють, що владі українці служили віддано, однак без раболіпства. Намагались уникнути таких ситуацій, коли б їх принижували грубими словами; не були настирливими у своїх проханнях.

2. *Любов до природи.* Дослідники відзначають особливий вплив природних умов на український характер. Природа, як

¹⁸ Див.: Бізнес-менеджмент: Навч. посіб. / За ред. Л. І. Федулової. — К., 2002. — С. 79–80.

¹⁹ Гнатенко П. І. Український національний характер. — К., 1994. — С. 78.

зазначає В. Скребець, впливає на формування української ментальності через певних “посередників”, якими нерідко є сонце, земля, дощ, дерева, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених тваринних і рослинних образів, які символізують певні людські якості: барвінок — символ молодості, явір — символ краси і кохання та ін. Основними природно зумовленими характеристиками українців стали: господарський індивідуалізм, загострене почуття власності, працьовитість, доброзичливість, чуйність, м’якість, розвинена уява, сентиментальність.

В українському менталітеті віками склався архетип ставлення до природи як до батьківського, рідного, найціннішого, що випливає з виняткової важливості всього природного у житті взагалі.

3. *Терпимість.* Про цю рису характеру українців писали М. Костомаров, І. Сікорський, М. Данилевський. На це помітно вплинула їх взаємодія з іншими народами, яку М. Костомаров називав “взаємним тертям народів”. На його думку, різнорідний етнічний склад населення України, постійна взаємодія з іншими народами (українці традиційно наймалися на роботу до сусідніх країн, служили у військах інших держав і торгували з ними) зумовили “дух терпимості, відсутність національної зарозумілості”, які перейшли “згодом у характер козацтва й залишилися дотепер”. Поза сумнівом, такі цінні якості українського народу, як толерантність, повага до інших народів і їхніх культур збереглися до наших днів. Так, Україна — одна з небагатьох держав колишнього СРСР, в якій немає міжетнічних конфліктів, незважаючи на поліетнічний склад її населення.

4. *Індивідуалізм.* М. Костомаров відзначав, що “в натурі українського народу переважає власна воля”. У своїх “Письмах” В. Липинський говорив про український “анархічний індивідуалізм”. Д. Чижевський звертає увагу на важливості визначення “великої цінності кожного індивідуума — права кожної людини на власний шлях”.

5. *Інтровертивність.* Цю характеристику деякі дослідники вважають основною ознакою української духовності. Поряд з Україною до інтровертивних суспільств зараховують Корею, Японію, В’єтнам, Індію, Китай, для яких характерна насамперед

закритість і орієнтація під час проведення реформи на внутрішні тенденції та традиції, потреби, можливості, інтереси.

Тобто для таких суспільств характерною є здатність вчитися, спираючись на власний досвід, завдяки чому мають вищий та ефективніший інтелект, пристрасну відданість власним ідеалам.

Із цього випливає, що українець — людина “малих груп”, в які він безпосередньо вростає і в яких зі знанням справи діє. Для нього община, сім'я означають набагато більше, ніж абстрактні групи однодумців.

В інтродерованих суспільствах народ відносно спокійний, терплячий, не агресивний, миролюбний. Інертність, стриманість, терпеливість і наполегливість вирізняли ще давніх предків українців — східних слов'ян Київської Русі²⁰.

Зазначені найбільш визначальні риси національного характеру українського народу знаходять своє втілення у формуванні етнополітичної парадигми розвитку поліетнічного соціуму в Україні та її складової — етнополітичного менеджменту.

Також варто підкреслити, що українські вчені з менеджменту поглиблено вивчають цінності, характерні для культури Заходу і Сходу, і на цій основі роблять спроби побудувати систему цінностей та сформувані етичні норми для українських менеджерів.

²⁰ Див.: Львовичкіна А. М. Етнопсихологія: Навч. посіб. — К., 2002. — С. 82–83.

Висновки

1. Етнополітологія як нова наука виникла на початку 70-х років ХХ ст. Її засновники — американські вчені М. Паренті і Дж. Ротшильд. Це була наукова реакція на загострення національного питання у всесвітньому масштабі.

2. Етнополітологія як академічна наука та навчальна дисципліна здійснює теоретичне осмислення етнополітичних процесів, закономірностей, тенденцій їх розвитку, в тому числі й методологічні та теоретичні засади етнополітики (практичної політики держави щодо регулювання міжнаціональних, міжетнічних відносин).

3. Етнополітологія тісно пов'язана з такими науками, як етнографія, етнодемографія, етноісторія, етносоціологія, етнопсихологія, етнолінгвістика, етноархеологія, етнекологія, етномістезнавство, етнопедagogіка тощо.

4. Основні функції етнополітології: а) теоретико-пізнавальна; б) описова; в) інтерпретаційна; г) світоглядна; ґ) прогностична; д) інструментальна; е) ідеологічна.

5. Усі існуючі теорії і концепції етнічності на Заході можуть бути зведені до трьох основних методологічних підходів: примордиалізм, інструменталізм (він ще відомий під назвою ситуаціонізм) та конструктивізм. У теоріях примордиалістського підходу вирізняють два напрями: соціобіологічний та еволюційно-історичний. Прихильники першого розглядають етнічність як об'єктивну визначальну (примордиальну, тобто споконвічну) характеристику людства. Теоретики другого — еволюційно-історичного — напряму примордиалістського підходу бачать етноси як соціальні, а не біологічні спільноти, глибинно пов'язані із соціально-історичним контекстом.

На відміну від примордиалістського, творці інструменталістського підходу вважають етнічність продуктом етнічних міфів, які створюються для досягнення певного зиску і отримання влади. У цьому контексті етнічність розуміється як ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу. Конструктивістський підхід розглядає етнічні спільноти як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, яким завдяки значному поширенню системи освіти, розгалуженої мережі

засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них.

6. Методи етнополітології можна поділити на такі групи: загальнологічні (аналіз і синтез; індукція і дедукція; діагноз і прогноз; визначення і класифікація; порівняння і аналогія; абстрагування, моделювання тощо); теоретичні (системний, історичний, порівняльний, діалектичний, структурно-функціональний); емпіричні (біхевіористичні) — контент-аналіз документів та інформаційних потоків, експеримент, анкетне опитування тощо.

7. Етнополітологія — система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюються державою, партіями, громадськими організаціями, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості і міжетнічних конфліктів.

8. Етнополітика розрізняється за метою, змістом, спрямованістю, формами і методами здійснення, результатами.

9. Важливими принципами демократичної етнополітики є: визначення національних прав особи, невід'ємною частиною прав людини та громадянина, її основних свобод; дотримання балансу загальнонаціональних, регіональних та етнічних інтересів; забезпечення оптимального співвідношення задоволення етнокультурних потреб титульної нації, національних (етнічних) меншин, корінних народів; право кожного громадянина визначати і вказувати свою національну належність; заборона будь-яких обмежень прав громадян за ознаками національної, мовної, соціальної, релігійної належності; своєчасне і мирне вирішення суперечностей і конфліктів шляхом розробки й реалізації узгоджувальних процедур; заборона громадських об'єднань і організацій, а також пропаганди й агітації, спрямованих на розпалювання національної та релігійної ворожнечі; захист прав та інтересів громадян за межами держави їхнього проживання згідно з нормами міжнародного права; підтримка власних діаспор у зарубіжних країнах з метою збереження і розвитку рідної мови, культури і національних традицій, зміцнення їхніх зв'язків з Батьківщиною.

10. З боку центральної панівної етнічної спільноти та підпорядкованих їй офіційних органів влади реалізуються такі

види етнополітичної поведінки: дотримання принципу етнічного плюралізму; проведення політики, спрямованої на міжетнічну інтеграцію; реалізація у суспільстві політики національно-культурної, національно-персональної, національно-територіальної автономії; здійснення політики усунення з політичної арени етнічної спільноти, яка виступає або може у перспективі виступати ініціатором загрозливого виклику офіційній владі; депортація центральною владою етнічних груп з місця їх постійного компактного проживання; колонізація територіальної спільноти; здійснення політики сегрегації.

11. Основними формами етнополітичної поведінки етнічних груп, які найчастіше виступають головними суб'єктами загострення етнополітичної ситуації в державі, є: добровільна етнічна акультурація; боротьба за досягнення автономного чи федеративного статусу; сепаратизм; іредентизм; добровільна міграція; консолідація.

12. Етнічні процеси розвиваються у двох різновидах — етноеволюційному та етнотрансформаційному: етноеволюційний процес як синтез багаторівневої взаємодії різних чинників (історико-політичних, економічно-господарських, природно-географічних тощо), зумовлюють зміну деяких параметрів усього етносу, але не зачіпають самого їхнього етнічного існування, не спричиняють руйнування в цілому етнічної системи.

Етнотрансформаційні процеси, навпаки, призводять до зміни етнічної належності тих чи інших груп людей, до зникнення одних і появи інших етносів. Вони відбуваються здебільшого внаслідок взаємодії етнічних спільнот або їх частин, що виявляється у зміні основної ознаки всього етносу або його частини — етнічної самосвідомості.

13. Етнополітичний менеджмент виступає складовою системою державного менеджменту (управління), що здійснює контрольно-регулятивні функції держави у сфері міжетнічних відносин.

14. Здійснення етнополітичного менеджменту у кожній поліетнічній державі має свої характерні особливості, обумовлені специфікою прояву національного фактора в усіх сферах суспільного життя, й вимагає цілеспрямованого впливу владних структур на всі сфери життєдіяльності етносуб'єктів на різних рівнях регулювання: загальнодержавному; відносин між цент-

ром та регіонами; відносин між регіонами; міжетнічних процесів всередині регіонів; первісному рівні регулювання міжетнічних відносин — колективах (трудовах, навчальних, військових тощо).

15. Головними функціями етнополітичного менеджменту є: планування; організаційно-регулятивна; інструментальна; виховна; інтегративна; прогностична; розв'язання міжетнічних суперечностей; світоглядна; контрольна.

16. На становлення етнополітичного менеджменту в Україні мають вплив характерологічні особливості національного характеру українців: розвинене особистісне начало, що проявляється в почутті власної гідності, незалежності та індивідуалізмі; любов до природи; терпимість; індивідуалізм; інтровертивність.

Запитання

1. Що вивчає етнополітологія як наука?
2. З якими науками має тісний зв'язок етнополітологія?
3. Які функції виконує етнополітологія?
4. Яка сутність основних теоретичних підходів до пояснення теорії концепції етнічності? Обґрунтуйте відповідь.
5. Які методи застосовуються в етнополітології з метою осмислення етнополітичних явищ і процесів?
6. Що таке етнополітика? Дайте визначення.
7. Якою може бути етнополітична діяльність за вектором суспільного спрямування?
8. Які принципи лежать в основі ефективної демократичної етнополітики?
9. Які функції виконує етнополітичний менеджмент?

Завдання

1. Зробіть аналіз взаємозв'язку етнополітології з іншими гуманітарними науками.
2. Проаналізуйте сутність таких видів етнополітичної діяльності, як політична участь і політичне функціонування.
3. З'ясуйте місце і роль етнополітології в системі сучасного суспільствознавства.

4. Розкрийте види етнополітичної поведінки в багатонаціональному (поліетнічному) суспільстві таких суб'єктів етнополітики: центральної панівної етнічної спільноти (та підпорядкованих їй офіційних органів влади) й етнічних груп.
5. Покажіть, які найбільш характерологічні особливості національного характеру українців впливають на формування етнополітичного менеджменту в Україні.

Темати рефератів

1. Значення вивчення етнополітології для формування політичної культури та культури міжетнічного й міжнаціонального спілкування.
2. Основні методологічні засади етнополітології.
3. Об'єктивно-конструктивний характер нового етнополітичного мислення.
4. Націоналізм як ідейно-політичний феномен.
5. Етнополітичний менеджмент як складова державного менеджменту (управління).

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Антонюк О. В. Формування етнополітики в Україні: історичні та теоретико-методологічні засади. — К., 1999.
2. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: Монографія. — 2-ге вид., стереотип. — К., 2001.
3. Гнатенко П. И. Национальная психология: Монография. — Днепропетровск, 2000.
4. Головатий М. Ф. Мистецтво політичної діяльності: Навч. посіб. — К., 2002.
5. Дехтярев А. А. Методы политологических исследований // Вест. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. — 1996. — № 6.
6. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999.

7. *Кресіна І. О.* Українська національна ідея і сучасні політичні процеси: Етнополітологічний аналіз: Монографія. — К., 1998.
8. *Майборода А. Н.* Теория этнополитики в западном обществе. — К., 1993.
9. *Майборода О.* Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — № 12.
10. *Марченко Г. И.* Методологические подходы к исследованию этнополитических явлений // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Политические науки. — 1995. — № 1, 2.
11. *Марченко Г. И.* Этнополитология как наука // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3–6.
12. *Надолішній П. І.* Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. Теоретико-методологічний аналіз: Монографія. — К.: Одеса, 1999.
13. *Невелюк Я.* Формування етнополітичної парадигми в українській соціології // Генеза. — 1994. — № 2.
14. *Сміт Е.* Національна ідентичність. — К., 1998.
15. *Тишков В. А.* Концептуальная эволюция национальной политики в России // Россия в XX веке: Проблемы национальных отношений. — М., 1999.

МАУП

Історія етнополітичної думки: західна і вітчизняна традиції

2.1. Виникнення й еволюція зарубіжної етнополітичної думки

Зародження та розвиток знань про життя і діяльність етнічних спільнот та їх взаємодію з державою є діалектичним процесом набуття і поглиблення етнополітичних думок. Він являє собою арену постійної взаємодії етнополітичних ідей, які відображають реальну боротьбу різних суспільних сил, зіткнення різноманітних етнокультур і політичних впливів.

На думку вчених, етнополітичні ідеї зародилися в **античний період** (Стародавній Греція і Рим), коли політичні теорії виокремилися у самостійну галузь, а у їх лоні розробляються принципи індивідуальної свободи людини, її громадянського обов'язку, питання суті й форм держави, приватної власності та права.

Значний інтерес у цей період становлять праці стародавніх істориків Геродота, Плутарха, Полібія, Страбона та ін., у яких започатковані базисні підвалини не тільки історії, а й етнографії, етнології та які мають важливе значення для розвитку етнополітичних концепцій.

До епохи античності були накопичені ґрунтовні етнографічні знання про близькі і далекі народи, й тому у Стародавній Греції і Стародавньому Римі спробували узагальнити численні знання і викласти їх у певній системі, що зумовило народження первісних етнографічних описів. Характерною їхньою озна-

кою був *етноцентризм*, тобто поділ народів за рівнем їх культурного розвитку на цивілізовані й дикі (варварські), де еталоном була власна культура мислителів античності. Так, стародавній грецький історик Геродот, що жив у V ст. до н. е. і названий “батьком історії”, дав перший систематизований опис життя і побуту скіфів. Інший стародавній грецький географ та історик Страбон (64–63 рр. до н. е. — 23–24 рр. н. е.) є автором “Географії” у 17 книгах, де вміщено описи різноманітних народів античності. Римський вчений Пліній Старший (23–70 рр. н. е.) у своїй “Природній історії”, яка становить 37 книг, зібрав глибокі свідчення з історії і побуту Риму і римлян. У нарисах “Германія” римський історик Тацит (бл. 58 — бл. 117 рр.) описує релігії, громадський устрій і побут стародавніх германців.

У своїх працях мислителі Стародавніх Греції та Риму активно осмислюють проблеми відносин між етносами, між ними і державою, їхнього нерівноправного становища у суспільствах.

Остання проблема глибоке обґрунтування знайшла у доробках насамперед відомих давньогрецьких мислителів Платона (427–347 рр. до н. е.) та його учня Аристотеля (384–322 рр. до н. е.), які відкрито висловлювали негативне ставлення до інших народів, закликали до їх поневолення та відокремленого розвитку, відстоювали ідею створення держави за етнічним принципом. У своїй праці “Законои” Платон зазначав, що до громадян не причислюють рабів та іноземців, які мусять займатися землеробством, ремеслом і торгівлею, але без наживи. Передбачалося, що громадяни будуть забезпечені достатньою кількістю рабів. За Аристотелем, людина за своєю природою — істота політична, і в державі (політичному об’єднанні) завершується генезис цієї політичної природи людини. Однак не всі люди, не всі народності досягли такого рівня розвитку. Варвари, за твердженням Аристотеля, — люди з нерозвиненою людською природою, і вони не досягли висот політичного спілкування вільних і рівних. Варвар і раб за своєю природою — поняття тотожні. Відносини пана і раба є, за Аристотелем, елементами сім’ї, а не держави.

Ці етнополітичні ідеї знаходили втілення у політико-правових системах стародавніх державних утворень. Наприклад, у

структурі населення Стародавньої Греції виділялись три основні класи, які різнилися між собою з політичної та правової точок зору. Найнижчим у суспільній ієрархії класом були раби. В Афінах вони становили третину всього населення, однак у полісі не мали ніякої політичної ваги, їх соціальний стан був жалюгідний — до них ставились виключно як до живого знаряддя праці, яке берегли настільки, наскільки потребує догляду інструмент. Поруч з рабами значний прошарок населення грецького міста становили осілі тут чужоземці (метики). З огляду на викладене, виокремимо Афіни, де відсоток метиків був більший, аніж будь-де. Позаяк в той період не існувало форм законної натуралізації, то й чужоземець не міг набути громадянства міста-держави і, як і раб, не брав участі у політичному житті міста, хоча й був вільною людиною²¹.

На думку українського політолога О. Картунова, це було одним з перших проявів ксенофобії, етноцентризму та етнократизму²².

Серед етнополітичних концепцій античності привертають увагу сформульований мислителями широкий спектр ідей щодо проблем держави від моноетнічної міні-держави полісу до величезних надетнічних імперій. Прихильником першого типу держави був Платон, який відстоював переваги міні-держав (економічна незалежність) перед великими державними територіальними об'єднаннями. Він розробив дві концепції держави: ідеальну і реальну. Основними ознаками ідеальної держави є загальність і постійність, у якій громадян поділяють на три суспільні стани. Кожен з них має жити і виховуватись у своєрідних умовах і володіти власними чеснотами. До першого, найвищого стану належали правителі, які мали бути філософами. Другий стан становили воїни, що дбають про цілісність держави, бережуть її кордони та внутрішній лад. До третього стану належали ремісники, купці, хлібороби — всі ті, хто здобував матеріальні засоби для існування. Платон виокремлював такі форми держави: аристократію — владу кращих; тимокра-

²¹ Див.: *Кирилюк Ф. М.* Історія політології: Підруч. для вищ. навч. закл. — К., 2001. — С. 74–76.

²² Див.: *Картунов О. В.* Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999. — С. 60.

тію — владу військових; олігархію — владу багатих; демократію — владу, яка допускає рівність й ігнорує ієрархічні вартості людей; тиранію — владу несправедливих і нерозумних людей, котрі захопили її силою.

Децю іншої точки зору дотримувався Аристотель, якого не без підстав зараховують до засновників політичної науки. Він зробив політику предметом емпіричного дослідження, проаналізувавши разом з учнями 150 конституцій держав і відповідних проектів. Аристотель, на відміну від Платона, вважав найдоцільнішою територіально більшу державу, але таку, яка є доступною для нагляду і контрольованою для управління. Він був також прихильником імперії, яка б займала сприятливе геополітичне становище. Форми держави мислитель класифікував за двома критеріями: кількістю правителів та метою правління (служіння загальному благу чи особистим інтересам). Згідно з цими критеріями Аристотель виділив правильні і неправильні форми держави. Серед правильних форм — монархія (царська влада), аристократія, політія, а неправильних — тиранія, олігархія, демократія. Найдоцільнішою за формою мислитель вважав політію — помірковану демократію, яка поєднує кращі риси олігархічного й демократичного правління і ґрунтується на законах.

Мислителів античності, зокрема Гіппократа, Страбона, Платона, Геофраста, Ксенофонта тощо, особливо цікавила проблема етнічних відмінностей, їх вплив на побут і культуру народів, що було обумовлено виникненням етнічної самосвідомості. Гіппократ, наприклад, у своїй праці “Про повітря, води, місцевості” розглядав цю проблему з позицій географічного детермінізму, обґрунтовуючи, що різниця між народами зумовлена розташуванням країни, кліматом та іншими природними факторами. Такий підхід у подальшому підтримали і розвинули інші вчені, чим було сформульовано цілу теорію — географічний детермінізм, сутністю якої стало пояснення залежності специфіки певного народу від географічного середовища. На відміну від Гіппократа, Платон пояснював взаємозв’язок між етнічними особливостями характеру людей із соціально-політичним устроєм суспільства, в якому вони співіснують. У його концепції про державу є трактування того, що характер людей формується під впливом певної форми державного правління. За Пла-

тоном, у людей буває стільки ж видів духовного складу, скільки існує видів державного устрою, а при його зміні духовний склад зазнає також змін. Учень Аристотеля Теофраст розглядав етноморальні риси людей як такі, що формувались під впливом навколишнього соціального середовища.

Особливим для античного періоду є намагання дати характеристику цілим народам. Прикладом цього є описи етнокультурних характеристик персів, які здійснив учень Сократа Ксенофонт, у яких він аналізує еволюцію окремих рис, типових для певного народу, але таких, що змінюються у зв'язку з конкретними умовами.

Український вчений О. Картунов зазначає, що у Стародавніх Греції та Римі народились і були втілені в життя ідеї *месіанізму*, тобто провідництва та пануючої ролі “обраного богом народу”; *колоніалізму*, до того ж в обох варіантах — мирного освоєння вільних земель та загарбання чужих територій і народів; *асиміляції*, теж у двох її формах, — природного сприйняття тим чи іншим народом або його частиною мови і культури іншого народу та насильницьким їх нав'язуванням; *переселення* народів, також у добровільній і примусовій формі тощо²³.

Загалом з часів існування Стародавніх Греції та Риму, де зароджуються етнополітичні ідеї, виникають два основні напрями у підходах до вирішення етнополітичних проблем. Перший, консервативний напрям, теоретиками якого варто вважати Платона, Аристотеля, Геракліта та багатьох інших філософів й істориків, представлений ідеями месіанізму, насильницької асиміляції, переселенням народів, унітарної держави, колоніальної імперії тощо. Другий напрям, ліберально-демократичний, який репрезентують Демокрит, Перікл, Сенека та ін., проповідував ідеї вільного розвитку культур і народів, їх мирного співіснування та взаємозбагачення, федералізму, конфедералізму тощо²⁴.

З початку нашої ери перемагає і залишається панівною протягом майже півтори тисячі років консервативна тенденція. Цей період позначений створенням та існуванням величезних

²³ Див.: Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — К., 1999. — С. 61.

²⁴ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 488.

унітарних авторитарних наднаціональних імперій, які проводили жорстку політику асиміляції, переміщення і переселення народів тощо. У цей період уповільнюється розвиток етнополітичної думки²⁵.

Це пояснюється тим, що із занепадом греко-римської цивілізації й утворенням феодальних держав *Середньовічної Європи* у їхньому суспільно-політичному житті панівне місце посідала християнська церква.

Таке становище спричинило, по-перше, те, що політична думка, в тому числі й етнополітичні ідеї, перебували під впливом теології. Догмати церкви виступали водночас і політичними аксіомами, і правовими нормами. Устремління церкви і духовенства на опанування світської влади обґрунтовувалися теократичними теоріями, зокрема однією з них — “теорією морального закону” — стверджувалось, що, згідно з природним законом, церкві належить право оцінювати і “судити” дії імператорів, загалом правителів не тільки як християн, а й як носіїв влади. По-друге, для етнополітичних концепцій середньовіччя мало велике значення нагромадження знань щодо етнічної історії й політичного, соціально-економічного і культурного життя етносів в епоху так званого Великого переселення народів (IV–VI ст.). У цей час утворилися королівства вестготів, вандалів, остготів, бургундів, франків, лангобардів. У подальшому імпульсом до розширення етнополітичних, етнологічних знань стали хрестові походи, всіляко заохочувані католицькою церквою і колоніальною політикою європейських держав. З огляду на це виникла потреба в осмисленні різноманітності етнокультур народів, їх історичної ролі, причин розквіту і занедбання культур, у встановленні взаємозв’язку етнічних особливостей етносів з політичним, соціально-економічним, духовно-культурним характером їх розвитку. У численних місіонерських повідомленнях і розвідках, що з’явилися у цей період, зібрані величезні пласти свідчень про народи Африки, Америки, Південно-Східної Азії, а пізніше Океанії й Австралії.

Великим розмаїттям етнополітичних ідей позначена *доба Відродження* (XV–XVII ст.), що було обумовлено переходом

²⁵ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 488.

людства від аграрного до індустріального суспільства. Головною тенденцією його розвитку стало первинне накопичення капіталу, що сприяло відчуженню безпосередніх виробників від засобів виробництва та перетворення їх на найманих робітників, а засоби для життя — на капітал. Таке накопичення відбувалося внаслідок масової експропріації селян і дрібних ремісників, яка до того ж була здебільшого примусова.

Економічні зміни мали вагомі соціальні, політичні та духовно-культурні наслідки. Європа заново відкривала для себе античну спадщину, починала ставити під сумнів доцільність католицької монополії на душі та пояснення світобудови. Французький історик Мішле підкреслював значення світоглядного перевороту, який відбувся в епоху Відродження, — сенс відповідних процесів полягав у руйнації духовних тенет, накладених католицькою церквою. Зміни у змісті і формах духовної діяльності перебувають у тісному взаємозв'язку із розширенням інформаційного простору. З відкриттям Колумба і мандрівками Магеллана європейці збагачують своє світобачення. Зруйновано давню систему географічних, космологічних, етичних і навіть теологічних уявлень, які були обмежені традиціями античної і середньовічної науки. Активно розвиваються економічні та торговельні зв'язки між державами.

Зростають обсяги знань, актуалізується їх змістовна сторона, з винайденням книгодрукування підвищується попит на книги, тиражуються праці мислителів, поширюються знання серед широких верств населення, формуються в межах країни спільні погляди, цінності, інтереси тощо. Також активно розвиваються етнополітичні ідеї спочатку в Італії, потім цей процес поширюється на всю Західну Європу, а в XVII ст. він перекинувся і на Північноамериканський континент.

Етнічний ренесанс, який охопив Європу, в початковий період індустріального розвитку свідчив, що її народи вступили в етап, характерний такими рисами, як початок формування націй, зародження національних ідей та націоналізму, створення національних держав тощо.

З огляду на викладене значний інтерес викликають етнополітичні думки, сформульовані у працях Нікколо Макіавеллі (1469–1527), творчість якого припадає на період розквіту Відродження, коли формувалася рання політична ідеологія нового

суспільного класу буржуазії. Прихильники західнополітичної думки вважають його одним з перших політичних філософів, який виділив предмет політичної науки саме як науки про державу і владу. Н. Макіавеллі вводить новий політичний термін — *stato* (державна), яким позначає найбільш загальне поняття держави — держави взагалі як такої, незалежно від її конкретних форм.

Власні політичні ідеї, у тому числі й етнополітичні, Н. Макіавеллі виклав у працях, які зробили його відомим: “Державець”, “Історія Флоренції”, “Про військове мистецтво”, “Міркування з приводу перших десяти книг Тіта Лівія”. За теорією вченого, держава означає політичний стан суспільства, у якому присутні взаємозв’язок владарюючих і підвладних; відповідно налаштовані й організовані політична влада та устрій; повноваження вищих органів влади (глава держави, сенат, трибуни, консули, збори тощо) та інших магістратів; юстиція, право, зазначені й оформлені закони. Н. Макіавеллі трактує державу не як застиглу, нерухому структуру в її ієрархічній статичності, що було характерним для Середньовіччя, а в русі, як змінний і динамічний стан, який залежить від співвідношення сил, що змагаються між собою. На відміну від середньовічних уявлень про державу і політичну владу як таких, що надані Богом, вчений розглядав ці категорії як справу рук людських. Він обґрунтовує наукові принципи політичного мистецтва не з позицій релігійних канонів, а на основі дослідження реальних якостей людей, розкладу суспільних сил, інтересів і пристрастей. Могутність держави, стверджував Н. Макіавеллі, залежить від рівня згуртованості суспільства **на таких етнокультурних характеристиках, як ступінь розвитку єдиної мови, спільних традицій і звичаїв, загального дотримання законів і права.** Об’єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянська добродієвість, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Аналізуючи ситуацію у роздробленій, деморалізованій Італії, Н. Макіавеллі порушує питання етновизвольної боротьби, збирання та об’єднання роздроблених, але споріднених історією і долею, а часом й етнічно близьких земель. У цих умовах, на думку вченого, є два підходи щодо розуміння характерних рис і функціональних обов’язків верхов-

ного правителя — державця. Перший — важливість провідної для суспільства ролі законодавця. Перспективна держава має бути заснована однією людиною, а закони і тип правління, створені засновником, формують національний характер народу. Другий підхід, за Н. Макіавеллі, — це необхідність в умовах здеморалізованого італійського суспільства у такому правителі, який завдяки своєму політичному генію зумів би створити військову силу, спроможну тримати в покорі всі бунтівні верстви і райони держави. *Його пріоритетами мають бути загальнодержавні інтереси, національні цілі, що домінують над регіональними.* Н. Макіавеллі відверто допускав жорстокість, віроломство, вбивство: будь-який засіб є виправданим за умови, якщо вжито його з розумом і без розголосоу²⁶. Н. Макіавеллі допускав аморальність правителя лише у разі смертної небезпеки для вітчизни, за інших умов він має бути чесним і справедливим.

Вагомий внесок як у розвиток політичної, так і етнополітичної думки в період Ренесансу зробив відомий французький філософ і політичний діяч Жан Боден (1530–1596). У праці “Шість книг про республіку”, якій він у першу чергу завдячує своїм авторитетом політичного теоретика, автор сформулював поняття суверенітету як істотної характеристики держави. *Під суверенітетом держави мислитель розумів єдину, неподільну, вільну від обмежень і законів владу над громадянами і підданими, основними ознаками якого виступають: самостійність влади; постійність і безперервність; незв’язаність її законами; невідчуженість і неподільність.*

Залежно від того, в чиїх руках зосереджується суверенітет, Ж. Боден вирізняє три форми держави: монархію, аристократію, демократію, серед яких перевагу надає спадкоємній монархії, оскільки вона найздатніша в умовах розбрату, смут і громадянських війн навести порядок у державі, об’єднати країну, забезпечити мир, правопорядок і соціальну гармонію.

Важливим для розвитку етнополітичних концепцій є обґрунтування Ж. Боденом взаємозалежності розвитку політичних

²⁶ Див.: Кирилюк Ф. М. Історія політології: Підруч. для вищ. навч. закл. — С. 400–402; Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Наук.-навч. посіб. — С. 65–67.

процесів у державі, змін історичного ладу від характеру народів, географічного положення і клімату. Завдання полягає в тому, щоб “пристосувати державні справи до природи місць проживання, а людинолюбні приписи — до природних законів”.

Ужите тут поняття природного закону дає змогу згадати про закономірності природничих наук, адже національний характер є плодом тривалого впливу географії та історії. *Ж. Боден, зокрема, описує вплив кліматичних умов на своєрідне формування народів Півночі та Півдня, Заходу та Сходу, гір та рівнин, акцентуючи на тому, що намагання правителів підкорити природу собі в услужіння часто-густо призводили до руйнації великих держав. Але клімат, місце й історія не детермінують людину, вони можуть коригуватися через звичаї та закони. Фактично французький мислитель виступає засновником наук, які нині називаються “етнографією”, “етнопсихологією”. Держава Ж. Бодена постійно перебуває в русі, оскільки оновлює свій правовий устрій через те, що загальний стан держав пристосовується до розмаїття народів і природних реалій географії, історії, і народи знаходять свої норми у загальних принципах упорядкованої держави.*

Важливим етапом у формуванні етнополітичних знань є епоха Просвітництва, яка характеризується, з одного боку, активним розвитком соціально-політичних, філософських, природничих наук, культури, створенням величезних колоніальних імперій, а з другого — подальшим переходом людства, особливо його європейської частини, до індустріального суспільства та швидкої модернізації усіх сфер суспільного життя.

Серед видатних вчених і мислителів цього періоду варто викремити англійського філософа і державного діяча Френсіса Бекона (1561–1626), який зробив вагомий внесок у розробку методологічних засад політології та етнополітології. Він вороже ставився до схоластичних крайнощів і до теоретиків, які шукають доказів лише на користь власних упереджень. У начерку “Нова Атлантида” Ф. Бекон виступає з позицій емпірика й робить перші кроки до розроблення індуктивної логіки. “Індукція аж ніяк не є простим нагромадженням даних, — зазначає вчений, — ми можемо з усією певністю робити узагальнення тільки після того, як розглянемо всі свідчення, і на користь протилежної думки також”.

До плеяди мислителів просвітництва, творців етнополітичних концепцій належить голландець Г. Гроцій (1583–1645), який одним з перших виклав ідею “природного права” і “суспільного договору”, що стали підґрунтям права народу на революцію, хоча й у виняткових випадках. Роль держави, утвореної внаслідок укладення суспільного договору, він вбачав у забезпеченні миру і злагоди, захисту угод між суб’єктами права тощо.

Цікавими є думки вченого стосовно проблем розв’язання конфліктів, що зумовили розвиток нової науки — конфліктології. Досліджуючи таку основну проблему Європи XVII ст., як корінний моральний конфлікт і його похідну — збройну сутичку, Гроцій обумовлював існування загальних моральних принципів, які можна було б застосувати для розв’язання міжнародного конфлікту. Це принцип самозбереження, який завжди має бути законним, те, що свавілля і несправедливість інших осіб (тобто дії, не обґрунтовані мотивами самозбереження) завжди мають вважатися незаконними. На основі принципу самозбереження можна встановити правила врегулювання конфлікту (або його ескалації) і можна пояснити необхідність існування громадянського суспільства. Г. Гроцій систематизував і принципи віротерпимості, до яких звернувся під час релігійного конфлікту в Дельфті (Об’єднані провінції), доводячи, що не може бути жодного виправдання домінуванню одних релігійних вірувань над будь-якими іншими, адже існує, зрештою, один Бог, який піклується про людське благополуччя²⁷.

Цінними є висновки Г. Гроція щодо зовнішньополітичної сфери етнополітики. Він високо **цінував мир, поділяв війни на справедливі й несправедливі**. Справедливою причиною початку війни, на його думку, може бути не що інше, як правопорушення. Такими є війни задля захисту держави та збереження майна. Несправедливі війни — загарбницькі, що ведуться з метою заволодіння чужим майном чи задля підкорення інших народів.

В історії політичної та етнополітичної думки помітне місце посідає англійський філософ Томас Гоббс (1588–1679), вчення якого можна вважати класичним зразком поєднання теорії і

²⁷ Див.: Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. — К., 2000. — С. 95.

політики. В основних працях “Левіафан, або Матерія, форма і влада держави” та “Про громадянина” він намагається перетворити політику як таку на науку, розробляє її основи, пояснює на наукових засадах взаємозв’язок природного і суспільного, індивідуального та громадського. Йому належить ідея концепції природних прав і суспільної угоди. Т. Гоббс зазначав, що страх та інстинкт самозбереження змушує людей переглянути спосіб свого життя і укласти суспільний договір, за якого продовжують діяти природні закони, але тільки вже “олюднено”.

У політичному вченні Т. Гоббса окреслено ряд важливих етнополітичних ідей, які отримали подальший розвиток у працях західноєвропейських мислителів. **Він розмежовує такі два поняття, як “народ” та “масалюдей”:** “Масалюдей нестановить певної єдності, а являє собою багатьох людей, кожен з яких має власну волю і власне судження з усіх питань, а народ є дещо єдине, він має єдину волю, йому може бути продиктована єдина дія. Нічого подібного не можна сказати про масу”. Англійський вчений започатковує психологічний підхід до аналізу такого феномену, як народ, який пізніше буде застосований у дослідженні нації. *Т. Гоббс особливу увагу приділяє розробці концепції національної держави — політичного утворення, характерними ознаками якого виступають єдина територія, єдиний законодавчий режим, єдине громадянство.* Він розкрив сутність держави, висловив думки про причини її занепаду і розпаду. “Держава, — пише Т. Гоббс, — є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою велика кількість людей, щоб ця особа могла використовувати силу та всі їхні засоби так, як це необхідно для їх миру та загального захисту”. Основними причинами руйнування держави, на думку Т. Гоббса, є внутрішні міжусобиці; “недостатність абсолютної влади”; “отрута бунтівливих вчень”; “невгамовна жадоба розширення своїх володінь”; “повстання проти монархії” тощо²⁸.

Політичний вплив на розвиток етнополітичної думки мали праці англійського філософа і політика Джона Локка (1632–1704). У найважливіших з них: “Послання про віротерпи-

²⁸ Див.: Гоббс Т. Избранные произведения: В 2 т. — М., 1965. — Т. 2. Левіафан.

мість”, “Два трактати про державне правління”, “Все про людське пізнання”, “Думки з приводу освіти”, “Про раціональні засади християнства” *вчений започатковує теорії природних прав, конституціоналізму і толерантності*. Вплив основних ідей політичної теорії Дж. Локка можна помітити і в американській конституції, і в маніфестах часів Великої французької революції, а пізніше і в розвитку сучасного лібералізму.

Особлива роль у формуванні етнополітичної думки в епоху Просвітництва належить французьким мислителям Шарлю Монтеск'є (1689–1775) та Жан-Жаку Руссо (1712–1778). Так, Ш. Монтеск'є у видатній праці “Про дух законів”, що належить до числа тих літературних документів, важливість яких у період створення є незаперечною не тільки для епохи, а й для творчого індивіда у майбутньому, виклав власні основні етнополітичні положення. Він дотримується тієї точки зору, що суспільний розвиток відбувається згідно з певними законами і закономірностями. У 1 розділі першої книги французький вчений пише: “Закопи у найширшому значенні — це необхідні зв'язки, які випливають з природи речей; у цьому значенні всі істоти мають свої закони, божество має свої закони, матеріальний світ має свої закони, а також тварини і людина”. *Його вважають одним з перших засновників такого визначального методологічного принципу, як метод порівняльного аналізу, який широко застосовується в осмисленні етнополітичних явищ*. Ш. Монтеск'є, розвиваючи вчення Дж. Локка, виділив три види влади: законодавчу, виконавчу і судову. Принцип поділу влади передбачав, що вона належить різним органам влади, і закон встановлює прерогативи для кожної з гілок влади, кожна гілка влади взаємно обмежує і стримує одна одну (тобто існує механізм стримувань і противаг). Французький мислитель надає безпрецедентної ваги дополітичним чинникам формування суспільства (клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, звичаї), внаслідок чого “утворюється спільний дух народу”. Тобто Ш. Монтеск'є, висловлюючи думки про національний характер і дух народів, формує чітку концепцію духу нації, його обумовленість природнокліматичними та географічними факторами.

Для розвитку етнополітичної думки цінність мають теоретичні положення французького філософа Ж.-Ж. Руссо, найвідомі-

міші праці якого “Міркування про погодження і засади нерівності між людьми” та “Про суспільний договір, або Принципи політичного права”. Вчені зараховують його до одного із засновників науково-критичного мислення та цивілізаційного принципу. В них вчений висунув ряд величких ідей, серед яких ідея свободи й рівності людей. За Ж.-Ж. Руссо, від початку люди природно були вільними і рівними істотами, які керувалися інстинктами самозбереження та співчуття, а різниця в соціальному становищі, багатстві і політичній владі була спричинена історичними перетвореннями “природної” людини (яка була “доброю”, не маючи ні раціональності, ні чеснот) на амбітну та егоїстичну “суспільну людину”, здатну зумисне завдавати шкоди іншим. Далі французький мислитель у цьому контексті розвиває думки і *обґрунтовує ідею походження нерівності між людьми, що має важливе значення для сучасної конфліктології та етноконфліктології*. При цьому головну її причину він вбачав у встановленні власності на землю, розподілі та фіксації меж і кордонів. Значимість має третє положення, висловлене Ж.-Ж. Руссо щодо ідеї народного суверенітету. *Для нього народний суверенітет принципово необмежений і такий, що не може бути обмежений жодним посередництвом — ані конституцій, ані основних прав, ані корпоративних свобод груп*. Вчений визнавав зміст суверенітету виключно як законодавство, що визнається за народом як цілим, під яким мались на увазі всі громадяни республіки *незалежно від їх соціального та етнічного походження*.

Значний внесок у становлення етнополітичних ідей, концепцій здійснили американські просвітники, які стали ідейними натхненниками першої Американської революції 1775–1783 рр. і батьками-засновниками США, авторами конституцій окремих штатів, Декларації незалежності 1776 р., Статей конфедерації 1777 р., Конституції США 1787 р. та ін. документів.

На політичні погляди Б. Франкліна (1706–1790), Т. Пейна (1737–1809), Дж. Вашингтона (1732–1799), Д. Адамса (1735–1826), Т. Джефферсона (1743–1826), Дж. Медісона (1751–1836), О. Гамільтона (1757–1804) та інших американських мислителів справили величезний вплив ідеї античних, англійських і французьких вчених. Цікаві етнополітичні ідеї висунули представники республікансько-демократичної течії: Б. Франклін

(обмеженого національного суверенітету), Т. Пейн (права народів на повстання; лише освічений народ дає підстави для демократичного управління ним, а тому одне з головних завдань уряду — підвищення освітнього рівня нації), Т. Джефферсон (децентралізованої федерації; намагання поширити права людини на рабів, але це завдання не вдалося виконати). У найвідоміших політологічних працях Б. Франкліна — “Історичний нарис конституції й уряду Пенсильванії”, Т. Пейна — “Здоровий глузд” і “Права людини”, Т. Джефферсона — “Нотатки про Віргінію” знайшли обґрунтування основи американського конституціоналізму; політична доктрина незалежності північноамериканських колоній, власне розуміння процесу політичної історії; принципи демократичної етнополітики (самовизначення, суверенітету, етнічного плюралізму, рівність прав людини незалежно від расового походження тощо); засади миролюбної зовнішньої політики; пріоритет людини над громадянським суспільством, а громадянського суспільства над державою; верховенство закону, правової держави.

Децо інших етнополітичних поглядів дотримувались американські федералісти Д. Адамс, Дж. Медісон, О. Гамільтон та ін. Вони допускали демократичну республіку лише як етап до встановлення конституційної монархії; обґрунтовували доктрину політичного ізоляціонізму; зневажливо ставились до прав людини, віддаючи перевагу інтересам держави. Втім, значною заслугою федералістів є боротьба зі станом поділом суспільства і станом привілеями. Авторитет Дж. Медісона великий завдяки реалізації ним принципу “розподілу влади” Монтеск’є. На відміну від французького мислителя, в теорії якого немає рівноваги гілок влади, тому що він підкреслював верховенство законодавчої влади, Дж. Медісон винайшов таку систему стимулювання і противаг, згідно з якою кожна з трьох гілок влади є відносно рівною. Завдяки майстерному володінню мистецтвом пошуку засобів політичного компромісу Дж. Медісон вважається батьком другої і останньої Конституції США, який знаходив компромісні варіанти не лише у відповідних формулюваннях Основного закону, а й у досить великому процесі його ратифікації Штатами.

Етнополітичні ідеї, думки, сформульовані американськими мислителями в період підготовки до Американської революції

(1775–1783), з одного боку, сприяли піднесенню національно-визвольної боротьби англійських колоній і успішному її завершенню. А з другого — вони теоретично обґрунтовували процес, який розпочався в цей час, а саме: *формування з поліетнічного складу населення англійських колоній нової динамічної американської політичної нації, об'єднаної спільністю економічних інтересів та єдиною національною ідеєю.*

Американська революція, революційні етнополітичні ідеї американських мислителів і “батьків-засновників” США, досвід національно-визвольної боротьби американського народу мали надзвичайний вплив на Велику французьку революцію (1789–1794) та пов'язані з нею документи конституціоналістів-фельянів — Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. та Конституцію Франції 1791 р., документи жирондистів про проголошення Франції республікою 1792 р., документи яacobінців — Декларацію прав людини і громадянина 1793 р. та Конституцію Франції 1793 р., переворот 9 термідора та документи термідоріанців — Декларацію прав і обов'язків людини і громадянина 1795 р. та Конституцію Франції 1795 р.

Утім, варто підкреслити, що Велика французька революція мала об'єктивні і суб'єктивні причини й теоретичне підґрунтя, розроблене французькими та іншими мислителями. Це численні праці, промови і статті видатних політичних діячів Франції кінця XVIII ст. — конституціоналістів А. Барнава, Ле-Шапальє, М. Ж. Лафайєта, О. Мірабо, Є. Ж. Сійєса, жирондистів Ж. П. Бріссо, Ж. А. Н. Кондорсе, Ж. М. Дантона, Ф. Лебі, Л. Сен-Жюста, Ж. Кутона, К. Демулена, П. Г. Шомета, Ж. Ебера, Ж. Варле, провідника Таємної повстанської директорії Г. Бабефа та інших бабефістів.

Серед етнополітичних ідей і концепцій, що стали надбанням Великої французької революції, варто виокремити “Декларацію прав людини і громадянина”, в якій проголошено правову державу, обґрунтовано пріоритет прав людини, зафіксовано гарантію цих прав, закріплено принципи розподілу влади, законності, відповідальності і підзвітності посадових осіб. На увагу заслуговує досвід Франції у національно-державному будівництві: встановлення республіки в державі з поліетнічним складом населення і досить великій територіально не за федеративним, а за унітарним принципом побудови. В ході револю-

ції теорія досучасного націоналізму трансформувалась у теорію сучасного націоналізму, збагатившись усім тим, що міститься у такому об'єднаному понятті, як “братерство”. У сучасній західній політологічній літературі цей ранній націоналізм дістав назву “гуманного націоналізму”. В цей період парадигма націоналізму ділиться на кілька типів: “якобінський”, або “революційний”, “ліберальний”, “інтегральний” тощо, які у подальшому стали проповідувати недовіру і підозру до інших народів та демонструвати нетерпимість до будь-якої внутрішньої опозиції. Наприклад, у ході наполеонівських війн якобінський революційний націоналізм остаточно перетворився на шовінізм. У роки революції нація була офіційно визнана як найвища цінність, а служіння їй — найпочеснішим обов'язком²⁹.

Вагома роль у розвитку етнополітичних концепцій епохи Просвітництва належить плеяді німецьких мислителів. Найвідомішим серед них є філософ і правознавець Іммануїл Кант (1724–1804), який в основних працях “Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму”, “Критика здібності судження”, “Антропологія з прагматичної точки зору”, “Ідеї загальної історії з космополітичної точки зору” сформулював ряд положень, що мають велике теоретичне значення. *Вчений одним з перших ввів такі поняття, як “народ” і “нація” та дав їм термінологічне визначення.* “Під словом “народ”, — писав І. Кант, — розуміють об'єднану в тій чи іншій місцевості масу людей, оскільки вони становлять одне ціле. Ця маса або частина її, яка з огляду на спільне походження визнає себе об'єднаною в одне громадянське ціле, називається нацією...”³⁰. І. Кант вважав, що *кожному народу притаманний власний національний характер, основними проявами якого є ставлення до інших народів, гордість за свою державну та суспільну свободу.* Основою характеру він визначав ті риси предків, які закріплені генетично і передаються з покоління в покоління. Пояснення цього вчений бачив у тому, що при зміні місця проживання та форм правління характер народу, як правило, не змінюється — зберігається мова, рід занять, костюми. Проте І. Кант визнавав вплив географічного фактора на національний

²⁹ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 665.

³⁰ Там само. — С. 665.

характер, але при цьому стверджував, що клімат і ґрунт, так само як і спосіб правління, не є основою характеру народу. *Вчений здійснив порівняльний аналіз національних характерів європейських народів — німців, французів, англійців, іспанців, італійців із визначенням як позитивних, так і негативних рис, властивих кожному з них.* І. Кант висунув цікаве положення щодо “права всесвітнього громадянства”, під яким розумів право кожної людини на відвідування, перебування й проживання у будь-якому куточку земної кулі, а також право на гостинність з боку місцевого уряду і народу. Німецький мислитель обґрунтовує концепцію всесвітньої федерації незалежних і вільних держав на підґрунті спочатку прелімінарного договору між ними, а потім кінцевої міжнародної згоди щодо федерації, кожен член якої має мати вже не монархічний, а республіканський устрій. І. Кант у зовнішньополітичному напрямі етнополітики відстоював принципи недоторканності кордонів, територіальної цілісності, невтручання у внутрішні справи інших держав, правомірності виключно оборонних війн. Керуючись положенням права народів на “вічний мир”, мислитель висунув ідею нейтралітету, обґрунтував право коаліцій, право гарантій у міжнародних відносинах.

Значне місце в історії етнополітичної думки посідають праці Йоганна Готфріда Гердера (1744–1803). До найбільш самобутніх належать “Трактат про походження мови”, “Ще одна філософія історії”, “Ідеї до філософії історії”. В них автор відкинув просвітницький ідеал єдиної науки, що охоплює всю реальність, й одним з перших обґрунтував відмінність між методами дослідження фізичної природи і методами осягнення саморозвиненого духу людини.

Заслужують на увагу ідеї Й. Г. Гердера щодо належності людини до певної групи (етнічної, релігійної, соціальної, професійної тощо), серед яких, на його думку, найбільш природною для будь-якої особи є етнічна група, народ або нація. До того ж варто зазначити, що ідея належності людини до етнічної групи чи нації, висловлена німецьким ученим, стала визначальною складовою етнополітичної парадигми.

Й. Г. Гердер розробив послідовну концепцію культури як унікальної саморозвиненої цілісності, в якій особливо цінними є такі основні положення: про різноманітність і рівноправність

культур; про цінність і значимість кожної з них; про можливість і потребу їх мирного співіснування; про культурне самовизначення народів. Він негативно оцінював завойовницькі походи А. Македонського, Ю. Цезаря, К. Великого та ін., які руйнували й нищили самобутні культури поневолених народів; пристрасно обстоював тезу, що не існує “вищого” народу — жодного (вибраного народу), який має історичне право нав’язувати свій шлях розвитку “нижчим” народам; заперечував імперську форму державного устрою, яка перешкоджала збереженню і вільному розвитку культур належних до неї народів.

Значна роль німецького мислителя у подальшій розробці концепцій нації та національної держави. *Головними визначальними ознаками нації вчений вважав мову, оскільки саме в ній “сконцентровано розум певного народу та його характер”; спільність етнічного походження та території.*

У праці “Ідеї до філософії історії людства” він висунув і обґрунтував концепцію “природних кордонів”. Згідно з нею кордони держави мають збігатися з так званими етнічними кордонами, тобто охоплювати територію, заселену представниками “своєї нації”. У цій самій праці вчений аналізує характерні риси різних народів і висловлює припущення, що вони формуються під впливом єдності зовнішнього та внутрішнього. До зовнішніх чинників Гердер зараховує кліматичні умови, а внутрішніх — органічні, зокрема генетичні особливості, яким вчений надає вирішальну роль в етнічній історії. Змальовуючи національний характер слов’янських народів, Й. Г. Гердер розкриває важливість їх ролі в історичному процесі, виділяє такі характерні риси, як працелюбність, миролюбство, милосердя та гостинність. Він підкреслює, що слов’яни скрізь на освоєних землях вирощували хліб, розводили худобу, намагалися не пригноблювати інші народи. В той самий час історично й географічно склалися так, що впродовж багатьох сторіч вони були об’єктом агресії з боку татаро-монголів та інших племен. Не прагнучи до світового панування, слов’яни, за твердженням Й. Г. Гердера, не мали войовничих царів і готові були платити данину, аби тільки мирно співіснували. Чимало ж народів, а найчастіше — німці, коїли проти них злочини. Проте слов’яни, демонструючи мужність та героїзм, не мирилися зі своїм становищем, повста-

вали проти своїх поневолювачів. Вчений, спираючись на особливості національного характеру слов'ян, оптимістично оцінював перспективи розвитку цих етносів.

У праці “Про походження мови” мислитель уперше ввів у науковий обіг термін “*націоналізм*”, за що його вважають ідеологічним батьком доктрини націоналізму, яка зародилася в Німеччині, поширилася на слов'янський світ і нині стала дуже поширеною в Африці та Азії.

У становленні етнополітичних ідей помітне місце посідає ще один представник німецької класичної філософії — Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814). На його теоретичний доробок наклали відбиток ті історичні події, сучасником яких він був. Перші твори вченого побачили світ в роки Американської та Французької революцій, і в них знайшли обґрунтування ідеї консерватизму, реформізму і космополітизму. Друга частина праць — пізніша, яка писалася в період наполеонівських війн, загарбання французькою армією Німеччини та боротьби німецького народу за своє визволення і об'єднання, пронизана духом консерватизму, радикалізму й націоналізму.

Етнополітичні погляди Й. Г. Фіхте найповніше викладені в кількох працях: “Основи природного права відповідно до принципів науковчення”, “Вимоги до правителів Європи повернути назад свободу думки, яку вони досі пригноблювали”, “Замкнена торгова держава”, “Звернення до німецької нації” та ін.

Найціннішими положеннями німецького вченого, які мають певні етнополітичні тональності, є такі. Насамперед він обґрунтував і висвітлив *ідею національної держави*, взявши за приклад територію Пруссії, одного з тодішніх німецьких князівств. Як соціально-політичний експеримент саме тут мала би бути створена централізована замкнена держава з обов'язковим залученням до роботи всього працездатного населення, із регульованою самодостатньою економікою, незалежною від економік інших країн. Згодом подібне державне політичне утворення знайшло б поширення на всю Німеччину.

У своїх “Зверненнях до німецької нації”, посилаючись на вражену перемогою Наполеона німецьку гордість, Й. Г. Фіхте подає класичний виклад *тогочасного націоналізму*, обґрунтовуючи думку, що *німецька нація характеризується передусім мовою та своїм “природженим” колективістським характе-*

ром, і це дає їй можливість змобілізувати свої нерозтрачені духовні сили і виконати покладену на неї цивілізаторську місію. Саме завдяки цим теоретичним поглядам західні вчені вважають його одним із засновників теорії націоналізму, і німецького зокрема.

У пізніх працях “Макіавеллі” (1807) та “Політичні фрагменти 1807 і 1813 років” Й. Г. Фіхте висвітлює доктрини пангерманізму, відвертого прагматизму і примусового підкорення особистості вищому баченню лідера, починає пропагувати консервативний націоналізм, заснований на німецькій мові та культурі, спрямований проти багатьох народів, зокрема слов'янських.

У міжнародних відносинах, на відміну від Канта, німецький вчений вважав ідею світової держави утопічною, але виступав за налагодження рівноправних міждержавних відносин, за створення міжнародної організації, міжнародного суду для вирішення міждержавних суперечок.

Особливий вплив на формування етнополітичних ідей мали праці німецького вченого Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831). До основних його праць належать “Феноменологія духу”, “Наука логіки”, “Енциклопедія філософських наук”, “Філософія права” тощо, які створювались автором під впливом як ідей Платона, Аристотеля, Канта, Фіхте та інших західноєвропейських мислителів, так і Великої французької революції, перемог і поразок Наполеона. Цим і пояснюється складність та суперечливість творчого доробку вченого, який виступив засновником *психолого-історичної теорії нації*. Автор розглядає націю як сукупність людей, об'єднаних спільністю походження, духу, душі, волі, самосвідомості, товарищескості, яка виявляється в часи національної небезпеки та існування наявного або уявного ворога тощо. Перед кожною нацією стоять завдання виходу на “сцену історії” та боротьба з іншими націями за світове панування³¹. Г. Гегель ґрунтовно розробляє ідею національної держави. Природа суспільного буття має, згідно з Гегелем, три “царини”, що повністю охоплюють багатоаспектну природу людського життя. Це родина, громадянське суспільство і дер-

³¹ Див.: Гегель. Філософія духа // Енциклопедія філософських наук. — М., 1977. — Т. 3. — С. 368.

жава. Діалектичний зв'язок між цими царинами надає розмаїттю людського життя повноцінного змісту. Особа, позбавлена будь-якого з цих трьох різновидів відносин, є гранично скаліченою як людська істота. Найвищу природну єдність індивідів, що примирює і знімає усі суперечності, втілює держава. Г. Гегель вбачає в державі утворення, що ґрунтується на загальному альтруїзмі і є синтезом конститутивних складників родини і громадянського суспільства. Німецький мислитель вважав, що народ, який не створив власної держави, є позаісторичною людиною. *Цим він започатковує концепцію історичних і неісторичних народів/націй*. До перших він зараховував північноамериканські та західноєвропейські народи, а німецький народ ним розглядається як “всесвітньо історичний”, за англійським народом закріплювалась роль “місіонера цивілізації в усьому світі”, США характеризувались як “країна майбутнього”. На думку Г. Гегеля, неісторичними народами була абсолютна більшість тогочасних народів Азії і Латинської Америки, а Африка проголошувалась вченим як “неісторична частина світу”. Стосовно Польщі, Росії та інших слов'янських країн і народів, то вони, за Г. Гегелем, лише “вступають до лав історичних держав”³². Вчений обґрунтовував тезу, що громадянське суспільство поділяється на стани (корпорації), враховуючи поліцію і судові установи. Його члени рівні в юридичному розумінні, але не рівні від природи, у соціальних відносинах, у настроях, думках, духовних даруваннях, набутих знаннях тощо. **За національністю і віросповіданням громадяни зберігають рівність**. Г. Гегель пише: “Людина має силу тому, що вона є людиною, а не тому, що вона єврей, католик, протестант, німець, італієць та ін.”. Г. Гегель, як і інші мислителі XIX ст., поряд з аналізом національного характеру того чи іншого народу формує поняття “дух народу”, яке отримало в подальшому всебічне поширення. У праці “Філософія духу” він відзначає, що національний характер — це прояв суб'єктивного духу в різних природних умовах, які, по суті, визначають специфіку духовного світу націй, рас, особливий дух народу. Німецький вчений зробив значний внесок у розробку теорії сучасного націоналізму, заверши-

³² Див.: Гегель. Філософія історії // Сочинения. — Т. 8. — С. 323, 421, 83, 97.

впи розпочату Фіхте роботу щодо трансформації концепції до-сучасного націоналізму на теорію сучасного націоналізму³³.

І нарешті, у теоретичній спадщині Г. Гегеля значне місце відведено “зовнішньому державному праву”, в якому він відмежовується від кантівської ідеї “вічного миру”, котрий “розбещує націю” і виправдовує війни, що дозволяють вирішувати “суперечності суверенітетів” і охороняти ті чи інші нації від “застоїв та загнивання”.

2.2. Концептуальнонеосмисленняособливостей етнополітичного розвитку України в українській суспільно-політичній думці

Українська етнополітична думка у своєму розвитку пройшла складний багатовіковий шлях. Перші писемні пам'ятки політичної, у тому числі й етнополітичної, думки наших пращурів, що дійшли до сьогодні, датуються X–XII ст.

Важливою політичною подією цього періоду є становлення на базі племінного союзу полян, частково уличів та сіверян у Середньому Подніпров'ї (VII–VIII ст.) першої слов'янської держави, названої Київська Русь з центром у м. Києві, яка стала політичним осередком величезної імперії, поліетнічної за своїм складом.

Оцінюючи історико-політологічне значення Київської Русі, треба підкреслити, що саме тут народжуються початки княжої доби, яка охоплює майже п'ять століть. Українські історики виокремлюють у ній два періоди від середини IX ст.: Київський — до 1240 р. і Галицько-Волинський — до 1349 р. Київська держава започатковує феодальну формацію, що проіснувала на Русі тисячу років, аж до середини XIX ст., і з того часу всі соціальні, політичні та ідеологічні процеси відбувалися в рамках цієї формації і нею визначалися. Розбудова Київської Русі супроводжувалася появою нової ідеології. Особливою подією було прийняття 988 р., за князя Володимира Великого, християнства, яке відтоді стає *державною релігією*. Християнс-

³³ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 834.

тво санкціонувало розвиток феодальних відносин, сприяло піднесенню влади київського князя, поширенню писемності, зростанню освіченості, появі оригінальних творів, у тому числі й політичного характеру.

Завдячуючи християнству, Київська Русь залучається до світової культури. Інтенсивні контакти з Візантією і Болгарією та іншими європейськими країнами дають змогу формувати нову модель політичної етнокультури, внаслідок чого виявилася діалектична взаємодія двох факторів — світової та української культур.

У давньоруській державі формується своєрідна традиція української політичної, у тому числі й етнополітичної думки, що впродовж віків визначала змістовну основу політичного мислення, яке у подальшому активно впливало на духовно-культурний розвиток українського народу, на процеси його самоусвідомлення та формування ментальності.

Ідейно-політичні засади Київської Русі створювались під впливом досвіду усіх тих слов'янських та неслов'янських державних і напівдержавних утворень, які в минулому існували на цій території. *Багатоетнічний характер цієї у своїй основі слов'янської держави дозволяв засвоювати історичну спадщину Візантійської та Римської імперії.* Так, з приходом християнства з Візантії на Русі утверджується нова віра; вміння будувати церкви й писати ікони; запроваджується церковнослов'янська і болгарська книжні мови, що забезпечило духовний злет давньоруської держави.

Цьому активно сприяли перші слов'янські просвітники, засновники слов'янської абетки Кирило і Мефодій, проповідники християнства і принципів гуманізму, перекладачі багатьох біблійних творів.

До сьогодні дійшло чимало тогочасних писемних джерел та пам'яток: літописів, політико-релігійних трактатів окремих осіб, релігійних діячів, збірок та зводів законів тощо, що підтверджують високий рівень розвитку етнополітичних ідей.

Одним із визначних політичних мислителів того часу був Іларіон — перший київський митрополит слов'янського походження (до нього митрополитів у Київ направляли з Візантії), головний ідеолог нововведень періоду князювання Ярослава Мудрого. У творі-проповіді “Про Закон Мойсеєм даний і про

Благодать і Істину в Ісусі Христі втілених” він виступив проти рабського стану суспільства, за мир і злагоду між народами, які всі рівні між собою, за політичну самостійність Київської Русі. Автор наполегливо обстоював думку, що князь Володимир хрестив Русь не за вказівкою Візантії, а з власної ініціативи, чим прагнув піднести авторитет і незалежність руської церкви. Іларіон рішуче відкидав закони іудеїв як такі, що порушують природну рівність і свободу людини, обстоюють думку про богообраність лише одного (єврейського) народу, і закликав підпорядковуватись не такому законіві, а благодаті, тобто євангельським істинам, що ліквідовують рабство, славлять свободу людини, роблять церкву вірною служницею держави і князя. Митрополит вбачав у сильній монархічній владі князя запоруку цілісності багатоетнічної Київської держави, прославляв тих князів, які дбали про єдність, виявив глибинні розмежування, що мали місце на той час у суспільстві, пропонував компромісні варіанти розвитку етнополітичних процесів.

Важливе значення у становленні етнополітичної думки належить “Повісті минулих літ”, написаній приблизно 1113 р. монахами Нестором і Сільвестром. У “Повісті...” автори прагнуть охопити найважливіші події від біблійного потопу до започаткування християнства на Наддніпрянщині апостолом Андрієм Первозванним, від розселення народів до політичного гуртування слов’янських племен, їх політичних провідників, покликання варягів, виникнення держави тощо. Центральне місце у цьому літописі належить ідеї єдності Руської землі, яка ідеалізує державний устрій, встановлений Ярославом Мудрим. Тут також можна знайти роздуми про богообраність слов’янського народу, обожнення єдиної держави, що орієнтується на централізовану політичну владу, яка виникає на основі добровільної домовленості народу з князями.

У Київській Русі надзвичайно високого рівня набув розвиток політико-правової думки. “Повчання” Мономаха, “Ізборник”, “Руська Правда” Ярослава Мудрого, твори Кирила Туровського, Климента Смолятича, “Повість про Акира Премудрого” яскраво відображають цілісну систему закономірностей розвитку політичної і правової свідомості, аналізуючи процеси посилення феодальної залежності населення, зміцнення князівської влади тощо.

У часи феодальної роздробленості написано видатний художній і політичний твір “Слово о полку Ігоревім”, який закликає руських князів до об’єднання, виконання ними своїх політичних зобов’язань перед київським князем.

У XIV–XVI ст. політичні події розвивалися у несприятливих для Русі напрямках. Після ліквідації монголо-татарського іґа вона перестала існувати як самостійна держава, а її землі опинилися у складі Литви та Польщі. Політична, у тому числі й етнополітична думка, розвивалася в руслі гуманістичної традиції і представлена насамперед працями Юрія Котермака-Дрогобича (1450–1492) та Станіслава Оріховського (1513–1566).

Ю. Дрогобич — доктор філософії та медицини Болонського університету, зробив важливий крок до визволення політичної науки від теології; займався політичним прогнозуванням; був прихильником сильної королівської влади; визнавав зверхність світської влади над церковною.

Проти божественного походження влади виступив С. Оріховський, який відстоював принцип невтручання церкви в державні справи. Держава, на його думку, повинна мати ряд обов’язків щодо громадянина, серед них — гарантія права і власності кожного індивіда. Він відстоював тезу, що законів, який становить гарантію розвитку та існування держави, повинні підкорятися усі, навіть король — “філософ на троні”: мудрий, справедливий, мужній, лагідний.

Суспільно-політичне життя в Україні у цей період було тісно пов’язане з розв’язанням проблеми вибору подальшої історичної долі її народу. Однак ставлення до вирішення його у різних соціальних кіл було різним і залежало від успіхів національно-визвольного руху.

У період ідейної боротьби з католицизмом плеяда блискучих письменників-полемістів — Г. Смотрицький, К. Острозький, Х. Філалет, І. Вишенський, С. Зизаній, З. Копистенський тощо. Українська полемічна література відзначалась гострою публіцистичною спрямованістю, мала органічний зв’язок з актуальними питаннями політичного життя, *закликала народ до боротьби з польсько-католицькою експансією, рішуче виступала проти насильного покатоличення українців, прагнула пробудити їхню етнічну самосвідомість, чим відіграла прогресивну роль в етнополітичній боротьбі того періоду проти націо-*

нального та соціального гноблення. У цих етнополітичних процесах важливу роль відігравали українські православні братства, які виникли ще в середині XV ст. Вони ставали осередками розвитку освіти, мови, культури та національно-релігійної самобутності українського народу. Зокрема, братства відкривали друкарні, школи, видавали букварі, граматики та інші підручники, розповсюджували полемічні твори. Як правило, створювались вони при православних церквах України, Білорусі, Литви, Чехії, структура їх нагадувала місцеві цехи, що мали статут. Загалом їх діяльність була спрямована на *внесення в українську культуру здобутків греко-слов'янської традиції духовного життя*.

Чільне місце в ідейно-політичному житті українського суспільства належить Петру Могилі (1597–1647) — політичному, церковному, культурному діячеві та засновнику *Києво-Могилянської академії* (першого навчального закладу для східних і південно-східних слов'ян).

Створення Академії активно сприяло вихованню української інтелігенції та еліти, підготовці молодого покоління до дієвої участі в суспільно-політичному житті, становленню універсальної політичної думки. Це був надзвичайно важливий період в історії України, коли українці не мали власної держави і вели боротьбу за національне визволення. За цих умов єдиним чинником у протистоянні польському королю та польсько-шляхетському пануванню був релігійний, а саме: влада та авторитет православної церкви. Цю ідею обґрунтував П. Могила. Він підносив роль церкви у житті суспільства, *домагався рівноправності православ'я з католицизмом, пробуджував етнічну самосвідомість українського народу, звертаючись до давньоруської історії, звеличення героїв-князів і місцевих святих, особливо Володимира, історичного значення Десятинної церкви, Софійського собору*.

Важливу роль у розвитку вітчизняної етнополітичної думки відіграла плеяда видатних представників гуманістичної думки: **Ф. Прокопович, С. Яворський, Г. Щербацький, Й. Кононович-Горбацький**. Серед професорів Академії варто виокремити **Л. Барановича, Г. Галятовського, І. Кроковського, М. Козачинського, Г. Кониського**.

Вихованцями Києво-Могилянської академії були гетьмани **І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик**. Останній, ще задовго до

проголошення американської Декларації незалежності, розробив 1710 р. одну з *перших в Європі демократичну конституцію*, п'ятнадцять статей якої передбачали поновлення національного суверенітету української держави; забезпечення прав людини, демократичні засади яких ще не знали європейські країни; відокремлення України від Росії; захист православної віри та необхідності поновлення метрополії, яка була б підпорядкована не російському, а Константинопольському екзарху; відтворення величі та могутності Запорізького козацтва як осередку українського суспільства тощо.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького сприяла утворенню різних партій, які неоднозначно оцінювали рішення Переяславської ради 1654 р. І. Виговський, Ю. Жмирич та ін. належали до прозахідної партії, засуджували акт підписання договору з Москвою. Їх прихильниками були київські митрополити С. Косів та Д. Балабан. Зовсім іншої, проросійської сторони дотримувалися полтавський полковник М. Пушкар, кошовий отаман Запорізької Січі Я. Барабаш, представники духовенства І. Гізель, Л. Баранович, які не вважали, що Україна перетворена на провінцію Московської держави³⁴.

У XVIII — на початку XIX ст. в Україні активізується діяльність української інтелігенції щодо осмислення етнополітичних процесів, які відбувалися на Європейському континенті, зокрема в багатонаціональних Російській та Австрійських імперіях, до складу яких входила Україна, та прагнення впливу на них. У цей період розпочалося формування підвалин більшості сучасних етнополітичних концепцій і теорій (нації, національної держави, націоналізму).

Поділ України між двома поліетнічними імперськими державами, що мали різні сторони політичних систем, обумовив значні відмінності у збереженні та розвитку в українців духовно-культурної сфери, їхньої соціоетнічної структури; перешкодив процесу формування єдиної української нації; посилював прагнення українського народу до об'єднання своїх

³⁴ Див.: Політологія: Підручник / І. С. Дзюбка, К. М. Левківський, В. П. Андрущенко та ін.; За заг. ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. — К., 1998. — С. 45.

земель та відновлення власної національної державності; загострював проблему вирішення національного питання.

Поступово в українській суспільно-політичній думці викристалізуються два найважливіші аспекти у прогнозуванні етнополітичного розвитку України: створення різних ідей, концепцій української державності та спроби моделювання засад етнічної політики в Україні, оскільки на її території проживало багатоетнічне населення.

Діяльність у цьому контексті активно розпочинається з середини XIX ст. Криза феодално-кріпосницької системи в Російській імперії та поступове зародження в її надрах капіталістичного укладу обумовлюють необхідність розробки *нових суспільно-політичних ідей, поглядів щодо майбутнього України, її етнічної політики.*

Важливо звернути увагу на те, що з часів втрати державної самостійності у XVII ст. українська ідея перебувала у “сплячочній” стані.

З початку XIX ст. в Україні, як і в інших слов'янських землях, набуває панівного становища “всеслов'янська” ідея — ідея слов'янського відродження та об'єднання усіх слов'янських народів. Цей загальнослов'янський рух дістав назву панславізм. Внаслідок зазначених процесів в Україні ідея консолідації усіх слов'ян набула значення національної ідеї.

Панславізм (від грецьк. пан — усе і “слов'яни” — спільна назва цілого ряду східноєвропейських народів). Цим терміном означають теорію всеслов'янської єдності в тій чи іншій формі та відповідний політичний рух, що формувався як природний наслідок боротьби слов'янських народів за звільнення від турецького та австро-угорського панування.

Особливу роль у розвитку етнополітичної думки в цей період відіграє Кирило-Мефодіївське товариство (1846–1847). Його засновниками та активними діячами були: М. Костомаров, П. Куліш, Б. Білозерський, М. Гулак, О. Навроцький, О. Маркович, М. Савич та ін. Товариство свої ідеологічні принципи сформулювало у програмних документах: Статуті, відозвах та “Законі Божому (Книзі буття українського народу)”. Учасники таємного Товариства, ідеологом якого був М. Костомаров, спираючись на ідеї демократичного панславізму, розробили модель суспіль-

ства з такими головними принципами, як справедливість, рівність, свобода, братерство. Головною метою Товариства була перебудова суспільства на засадах християнства й об'єднання всіх слов'янських народів в одну федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою внутрішню свободу.

Програмні документи Товариства гарантували усім слов'янським державам, що належали б до федерації, право вільного виходу, самостійності у вирішенні всіх внутрішньонаціональних та міжнародних проблем, поваги до національної мови та культури. Провідна роль у федерації призначалася Україні: Київ мав стати столицею.

Значний ідейний вплив на етнополітичні погляди кирило-мефодіївців, як загалом і на всю вітчизняну суспільно-політичну думку, мала діяльність Тараса Шевченка (1814–1861) — народного філософа, поета, геніального виразника духу і самосвідомості українського народу. Членом Товариства він не був, хоча близько стояв до нього. Безкомпромісно засуджуючи феодально-кріпосницьку систему й самодержавний лад, він виступив на історичній сцені з цілком сформованим, зрілим революційно-демократичним світоглядом, у якому домінують етнополітичні ідеї українського державництва, самостійності, соборності. Т. Шевченко вірив, що Україна ввійде в “коло народів вільних” і багатостраждальний український народ розкріпачиться.

Етнополітичні засади кирило-мефодіївців стали орієнтиром у подальшому розвитку українського руху, який був оформлений у мережу громад — напівконспіративних гуртків, демократично зорієнтованої інтелігенції.

Одним з лідерів громад був видатний український вчений Володимир Антонович (1834–1908). Він перший з науковців назвав Київську Русь українською державою, сповідуючи ідеї демократизму, автономізму і федералізму. В. Антонович стверджував, що українство неможливе без федеративно-автономних прагнень, але не російських, а радше південно- і західнослов'янських. Софія Єгунова-Щербина, аналізуючи спадщину науковця, зазначала, що бажаним політичним ідеалом України він бачив вільну федерацію слов'янських народів, де кожен з них був би представлений своєю культурою, етнографічними та побутовими особливостями, своєю рідною мовою зі своїми на-

ціональними формами загальнолюдської культури³⁵. У своїх працях, наголошуючи на негативній ролі історичної Польщі для України, В. Антонович вважав за доцільне відмежуватися й від Росії (зокрема, впливу її культури) задля більшої кристалізації власне українства та його інтеграції в Європу. Важливою рисою В. Антоновича як політика було те, що він завжди виступав проти групівщини, конфронтації, боровся проти розкольників в українському русі, розуміючи, що це його ослаблює й руйнує. Велику увагу вчений приділяє обґрунтуванню визначальних принципів соціально-політичного життя трьох слов'янських народів, зокрема українців (принцип демократизму, що забезпечує права для особи), поляків (принцип аристократизму, що призводить до боротьби між різними соціальними групами), росіян (принцип авторитету державної влади, що спричиняється до самодержавства). *Теоретико-методологічне значення має обґрунтування В. Антоновичем природного походження нації*. Він задовго до О. Бауера, відомого авторитета у психологічній теорії нації, *визначив необхідність урахування при характеристиці нації насамперед особливостей характеру, зумовлених як природними факторами, так і набутими історією нації, її культурою*. За національність треба вважати сукупність таких прикмет, якими одна група людності відрізняється від ряду інших груп, — підкреслював В. Антонович. Прикмети бувають двох видів: одні природжені, спадкові, що залежать від раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти антропологічно, дослідженням анатомії та фізіології людини. Інші набуваються шляхом виховання і залежать від розвитку культури та від минулого народу, себто від його історії. Їх сукупність являє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність... Нація — це група людей, споріднених спільністю території, з характерними особливостями натури, хисту, вдачі, темпераменту. В цьому спорідненні спостерігаються дві речі: особність та відмінність, якими сама природа наділила людей, з якими вони входять у життя: як природжені, так і набуті нацією історично, її культурою, вихованням і залежать від перебігу історії нації³⁶.

³⁵ Див.: *Єгунова-Щербина С.* Пам'яті В. Б. Антоновича // Україна. — 1928. — № 5. — С. 97.

³⁶ Див.: *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 90–91.

Аналізуючи історію формування громадсько-політичної думки, і як її складову — етнополітичні ідеї в Україні у XIX–XX ст., український політолог І. Лисяк-Рудницький виділяє в її розвитку такі напрями: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтегрально-націоналістичний.

Таку класифікацію вчений здійснив з позицій європейських критеріїв, вироблених наприкінці XIX — на початку XX ст. В українській політологічній “модерній” добі він спостерігав, по суті, всі течії та ідеології, властиві західноєвропейській політичній культурі, що набули специфічної форми в Україні. І. Лисяк-Рудницький в основу такої структури покладав ідеологічні цінності, здатні об’єднувати громадсько-політичні рухи навколо консолідуючих ідей творення суверенної української держави.

З подібною концепцією напрямів української політичної думки виступив політолог В. Потульницький. Він, зокрема, вирізняє в її історії народницький, консервативний і національно-державницький напрями.

У поєднанні ці два підходи, незважаючи на відмінності у критеріях класифікації, доповнюють один одного. Крім того, в науковій літературі українські дослідники виокремлюють ще один напрям — *лібералізм*, який в українському варіанті лише частково збігається з ідеологічними засадами аналогічної течії в Європі.

Завдяки діяльності кирило-мефодіївців із середини XIX ст. розпочинається активне етнополітичне мислення українців. Саме на цю добу, яка стала переломною в етнополітичному розвитку не тільки українців, а й багатьох європейських народів, В. Потульницький спирався у періодизації української політології, в лоні якої формувалися концептуальні засади етнополітики. Зокрема, вчений визначає чотири етапи: дореволюційний (1848–1917); міжвоєнний (1918–1939); післявоєнний (1945–1991); новітній (1992–...). Кожен з цих етапів має внутрішню структуру, ідеологічні напрями і сфери досліджень, основні наукові школи і концепції, які розвинулись в українській політології в той чи інший період³⁷.

³⁷ Див.: *Потульницький В. А.* Теорія української політології: Курс лекцій. — К., 1993. — С. 18.

Вагомий внесок у розробку концепції етнополітичного розвитку України зробили передусім представники демократично-народницького напрямку М. Грушевський, Р. Лащенко, С. Шелухін та ін.

На арену українського політичного руху М. Грушевський (1866–1934), виступив з чітко *визначеними ідеями федералізму*. У статті “Конституційне питання і українство в Росії”, що була опублікована в “Літературно-науковому віснику”, він аналізує тогочасне становище в Росії, місце українського руху в контексті загальноросійського. Друга частина присвячується спростуванню поглядів російських лібералів і викладу нового конституційного проекту, спрямованого на відродження національно-державних прав як українського народу, так і інших. М. Грушевський пропонував здійснити децентралізацію імперії, провести прямі парламентські вибори, забезпечити регіональну автономію з наданням широких прав місцевим органам влади, гарантувати права національним меншинам і їх пропорційне представництво в органах місцевого самоврядування³⁸.

У збірнику “Визволення Росії та українське питання” (1907) М. Грушевський зазначав: “Вірні завітам українського визвольного руху, висунувши федеративний принцип як основу майбутнього устрою відносин політичних і національних і незмінно проводячи його, починаючи з ... Кирило-Мефодіївського товариства, ми проголошуємо федеративні форми найбільш досконалим засобом поєднання державного союзу з інтересами вільного і неутисненого розвитку національного життя”³⁹. М. Грушевський бачив два шляхи становлення федерації — через об’єднання двох і більше держав з їх ініціативи або з ініціативи зверху, коли унітарна держава стає федерацією, поділивши суверенітет з територіями.

Однак при цьому важливо звернути увагу на таку обставину. Згодом, коли М. Грушевський очолив Українську Центральну Раду і приступив до практичної реалізації своїх ідей, у його поглядах відбулася еволюція щодо цієї проблеми. Фактич-

³⁸ Див.: *Грушевський М.* Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. Т. XXI. — Львів, 1905. — С. 205.

³⁹ Див.: Освобождение России и украинский вопрос. — СПб.: Тип. “Общества польза”, 1907. — С. 88.

но він ніде у своїх працях, виступах не висував ідеї реформування державного ладу в Україні на засадах як територіальної автономії, так і федерації. Він та його однодумці теоретично обґрунтували і втілили в етнополітику принцип позатериторіальної “національно-персональної автономії”.

Певний пріоритет у спробах визначення засад державно-правового життя, традиційно найбільш притаманних українському етносу, належить Р. Лащенку (1878–1929). Продовжуючи традиції М. Костомарова, М. Драгоманова, він послідовно обстоював *федералістсько-автономістську концепцію, дійшов до розуміння тісного взаємозв'язку держави і нації, вагомості етнонаціонального виміру українського суспільства*. Вчений вважав, що тільки при вільному виявленні всіх своїх творчих сил український народ може високо піднести власне культурне життя. Особливо наголошував на доконечній потребі “пильнування... інтересів національних при одночасній відсутності інтересів шовіністичних”⁴⁰.

С. Шелухін (1864–1938) у своїх статтях розробляв теорії майбутнього державного ладу України, вважав, що тільки незалежні держави можуть об'єднуватись у федерацію, виступав проти союзу України з Росією і Польщею, схилявся до думки про можливість Чорноморсько-адриатичної федерації, проголошував, що *Українська держава має ґрунтуватися на принципах народознавства, народного суверенітету, територіальної цілісності й самостійності, відстоював права української нації на самовизначення та право української мови як державної*.

В історії етнополітичної думки особлива роль належить **ліберальномунапрямку**. Він мав свою специфіку в Україні і відрізнявся від європейського класичного лібералізму тим, що містив і соціалістичні ідеї (в основному прудонівського типу), і ідеї демократично-народницької школи. Найяскравішими представниками цього напрямку є М. Драгоманов (1841–1895) та Б. Кістяківський (1845–1911).

Своїми теоретичними розробками М. Драгоманов вказав на перспективу історичного розвитку України до самостійного політичного існування на Європейському континенті. Зіткнув-

⁴⁰ Див.: Лащенко Р. М. Лекції з історії українського права. — К., 1998. — С. 6–20.

пись під час перебування за кордоном з німецьким шовінізмом стосовно слов'янських народів та політикою російського самодержавства щодо численних народів, які населяли Російську імперію, М. Драгоманов глибоко утверджується на думці про перспективність федералістичної програми, висунутої свого часу Кирило-Мефодіївським товариством, обґрунтовує перевагу федеративно-демократичних ідей розвитку багатонаціональних країн над протилежними унітарно-централістськими принципами державної політики Росії й Німеччини. Вчений пише: “Ми не хочемо панування однієї народності над іншою. Ми прихильники широкої федерації і переконані, що кожен народ може розвиватися успішно тільки на основі самостійного життя і повної свободи”⁴¹.

М. Драгоманов розробив конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федеративну державу — “Проектъ основаній устава украинскаго общества “Вольный союзъ” — “Вільна спілка” (1884). Адміністративний устрій у проєкті нагадує федеративні республіки США, Швейцарії. У ньому М. Драгоманов вперше в межах Російської імперії не тільки дав ґрунтовний перелік основних прав людини і громадянина, а й визначив гарантії їх реалізації та захисту.

На думку М. Драгоманова, забезпечення громадянських прав і самоврядування створюють певні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та звільнення українського народу. Заслугою його є й те, що, розглядаючи права людини як єдиний взаємопов'язаний і взаємообумовлений комплекс прав і свобод, він нарівні з політичними, економічними та іншими правами людини виділяє й національні. Під ними М. Драгоманов розумів широкий загал етнічних, культурних, соціальних прав та свобод, закріплення, гарантованість та захист яких є невіддільною умовою наявності прав людини загалом.

Значну увагу питанням етнополітичного розвитку надавали представники **консервативного напрямку**, серед яких помітними постають були П. Куліш (1819–1891), М. Міхновський (1873–

⁴¹ Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. — Париж: Изд. ред. “Освобождение”, 1905. — Т. I; Историческая Польша и великорусская демократия, 1881–1882. — С. 200.

1924), В. Липинський (1862–1931), С. Томахівський (1875–1930), В. Кучабський (1895–1945) та ін. Однією з перших пам’яток консервативної думки в Україні була “Історія Русів” — історико-політичний трактат з чітким антиросійським спрямуванням. Консервативну традицію продовжив П. Куліш, який критично переглянув засади народництва, але не зумів протиставити йому конструктивну альтернативу.

На позиціях українського консерватизму стояв М. Міхновський, який у праці “Самостійна Україна” найближчою метою партійної діяльності вважав боротьбу за самостійну державу, ідеалом якої є “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”.

Ідеологічні засади М. Міхновського щодо рішучого відмежування України від Росії, ставка на силові методи досягнення української визвольної мети, проголошення виключно етнічного принципу формування нації (Україна для українців) стали у перспективі базовими націоналістичної ідеології⁴².

Найвизначнішим представником українського консерватизму був В. Липинський. Концептуальні підходи щодо української етнополітики він виклав у праці “Листи до братів-хліборобів”. Розробив оригінальну цілісну теорію держави-нації, у якій визначив шляхи і засади побудови незалежної Української держави, наголосив на потребі створення української політичної нації.

Ототожнюючи поняття “нація” та “державна”, вчений відхилив проблему кристалізації модерної української нації, змінив її проблемою створення держави, основною умовою якої виступає єдність: релігійна, регіональна, політична, організаційна, національна.

Етнополітична програма В. Липинського ґрунтувалася на таких основних підвалинах: *ідеї територіального патріотизму (на противагу поширеним у той час етнічним формам патріотизму); гарантії прав і свобод особистості, незалежно від національної, конфесійної чи соціально-класової ознак; стабільному державному правопорядку; поділу державної влади;*

⁴² Міхновський М. Самостійна Україна // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996. — С. 344–470.

*об'єднанні всіх українських земель в одній державі (ідея соборності); запереченні українського шовінізму*⁴³.

Інший представник українського консерватизму С. Томашівський власні етнополітичні погляди засновував на ідеях творення української держави на засадах клерикальної монархії. Вважав, що доля самої держави буде вирішуватися в Галичині, відкидав спільну для всіх українців національну ідею, обґрунтовував ідею необхідності окремого процесу державотворення для Галичини і Наддніпрянської України, внутрішню органічну слабкість українського народу вбачав у величезних відмінностях у культурно-освітньому й політичному рівнях класів української нації, що не давало можливості творити органічну національну цілісність. *Вчений запропонував теорію європеїзації: необхідність адаптації західноєвропейських досягнень до реальних етнополітичних потреб України.*

У концепції позитивного мілітаризму В. Кучабського особливе місце в українському державному будівництві відводилось військовій еліті з сильним вождистським характером, військовим хистом і аристократизмом національного почуття. *Вважав, що головну роль у державотворчих процесах можуть відіграти не етнічні об'єднання українців у межах чужої держави, а нація, психічний склад якої сформувався лише на певній території, зокрема в Галичині.* Саме з нею, як з “українським П'ємонт”, вчений пов'язував надію з відродженням української державності. У цьому процесі В. Кучабський надавав першочергового значення українському народу, який, спираючись на власні сили — політичний досвід, історію й традиції, зможе створити незалежну державу, де єдиною спільною ознакою для людей різних національностей стане державна належність до України.

Проблемам етнополітичного розвитку, концептуальним засадам етнополітики в Україні відводили чільне місце у своїх працях представники націоналістичного напрямку в українській політичній думці. Головним теоретиком цього напрямку був Д. Донцов (1883–1973), який, як і М. Міхновський, на початку

⁴³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Архів, Студії. 11. Т.6. Кн. I. — К., 1995. — С. 3–15, 344–470.

своєї ідейної еволюції віддавав данину соціалістичним ідеям і навіть був членом української соціал-демократичної партії. Потім змінив власні позиції і започаткував в українській політичній думці течію так званого *інтегрального націоналізму*, основні принципи якого виклав у праці “Націоналізм”. Сутність їх полягає у тому, що нову національну ідею треба будувати не на розумі, а на волі нації — інстинктивному прагненні її до експансії, жадоби панування і підкорення всього чужого; у прагненні боротьби й усвідомленні її неминучості; що національна ідея має бути перейнята духом романтики, релігійного панування, містичного пориву, ірраціоналізму; маси надихають до експансії насильства за торжество своїх ідей; романтизм і фанатизм, що забезпечують національним почуттям релігійний зміст, а ідеям — догматичний характер; національній ідеї вибухову силу в історії надає непримиренність, фанатизм, брутальність та аморальність; право сильних націй організовувати й вести інші народи для зміцнення й розвитку людської цивілізації; кожна нова ідея, щоб здобути собі право на життя, має опиратися на ініціативну меншість, що використовує творче насильство для суспільного поступу, та ін.

Д. Донцов вважав, що інтересам українського народу найбільше відповідає політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, а також наголошував на несумісності демократії і гуманізму з національною волею та ідеєю.

У поглядах на засади етнополітики Д. Донцов, на відміну від М. Грушевського, М. Драгоманова та ін., які відстоювали федерацію різних держав, передусім слов'янських, забезпечення прав національних меншин, у тому числі на національно-культурну автономію, *рішуче відмовлявся від федералістських традицій в українській політичній думці; не визнавав права на будь-яке самовизначення іноетнічного населення України*. Зокрема, він писав “...коли в момент, де йдеться про існування нації, хтось застерігає собі право “сецесії” (“катам помагати”), то жодні засади “права” й “справедливості” не повинні вхоронити його перед долею Кочубея. Це значить, що коли заходить про самоутвердження нації, не мають бути респектовані “федералістичні” забаганки національних меншостей...”⁴⁴.

⁴⁴ Донцов Д. Націоналізм // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія. — С. 497.

Свою модель майбутньої української державності з широким використанням ідеологічних підвалин націоналізму Д. Донцова виклав один з лідерів ОУН М. Сціборський (1897–1941). Основні риси його доктрини сформульовані у праці “Націократія”. Піддавши гострій критиці демократію, соціалізм, комунізм і монархізм, він *запропонував створення державного утворення “націократії” як “режиму панування нації у власній державі”*. М. Сціборський розглядав націю не як механічне об’єднання певної кількості людей, пов’язаних спільністю території, мови й матеріальних інтересів, а лише як найвищу органічну форму людського співжиття, яка має неповторний внутрішній і духовний зміст, творений від віків на підставі спільності її моральної єдності та прагнення здійснювати свої власні історичні завдання. За моделлю М. Сціборського — “Нація понад усе!”; “нація та держава виступають як одноціла та найвища в її ідейній і реальній вартості мета, що означається поняттям державної нації”. *Тільки через власну державу, підкреслював М. Сціборський, нація стає творчим чинником історії і повноправним господарем власної долі*. За М. Сціборським, українська держава має бути авторитарною і спиратися на працюючі верстви української нації, а політичним суб’єктом влади має стати національна диктатура⁴⁵.

Історичні моделі української державності, засади її етнополітики активно розроблялись у працях мислителів, які належали до такого напрямку в політологічній думці України, як *національно-державницький*. Він пов’язаний насамперед з іменами І. Франка, С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Бочковського, С. Рудницького та ін. Основними принципами їхньої ідеологічної течії були такі: вони висунули, на відміну від представників націоналістичного напрямку, *ідею нації політичної (як сукупності громадян держави); відстоювали синтез національних і загальнолюдських інтересів; вважали базовим принцип самовизначення нації в етнічних кордонах у формі національно-демократичної держави; допускали участь України як самостійної держави у конфедеративних і федеративних об’єднаннях*.

⁴⁵ Сціборський Микола. Націократія. II видання. — Прага. — 1942. — С. 72–151.

Попередником цього напрямку був І. Франко (1856–1916), який одним з перших в українській політичній думці обґрунтував *ідеал національної самостійності України, виступив за громадівсько-федеративний принцип, що мав визначати відносини між громадами, об'єднаннями і народами*. У праці “Наш погляд на польське питання” він, відстоюючи ідею федерації, складеної з рівноправних та автономних утворень, й прогнозуючи в перспективі можливість спільного польсько-українського існування, пише: “Силою придавити нашу Русь, винародити її Польща також не зможе. Єдину поруку ліпшої будочности обох народів ми бачимо тільки в їх федеративнім зв'язку між собою і з другими сусідами, в зв'язку, оснований на якнайповнішій рівноправності і автономії кожного окремого народу, де б другий народ ніколи не мав права вмішуватися в домашні справи сусіда або держати над ним яку-небудь опіку”⁴⁶.

С. Дністрянський (1870–1935) базовими у своїй доктрині визначав поняття нація і держава, у яких виділив три головні елементи, що становлять їх сутність. Для держави ними виступають: *територія; люди, які проживають на ній; організація суспільного ладу з її характерними ознаками — автономією, авторитетом і автаркією*.

Визначальними ознаками нації, за С. Дністрянським, є люди, територія, народна культура. Під терміном “люди” вчений розумів певний суспільний зв'язок, що склався на основі родового походження і загального почуття кровної спорідненості. До поняття “культура” він зараховував народну мову, історичні звичаї. Категорія “держава”, на думку С. Дністрянського, має для держави політичне, а для нації — етнічне значення⁴⁷.

Основні засади державницької концепції С. Дністрянського отримали розвиток у працях В. Старосольського (1878–1942), зокрема у його основній роботі “Теорія нації”, де сформульовані головні тези щодо нації й національного питання: *нація є “твором психології, а не витвором національного думання”*. Нею керується стихійна воля, яка не знає мети та обмежень, а має тільки напрям; нація за самою своєю природою мусить

⁴⁶ Франко І. Я. Зібрання творів: У 5 т. — К., 1976. — Т. 45. — С. 219.

⁴⁷ Дністрянський С. Нова держава. — Відень — Прага, 1923. — С. 7–29.

спрямувати зусилля на “опанування” державою; нація не тільки народжується з волею політичного самовизначення, а й перестає існувати саме як нація, коли втрачає таку волю; лише через передачу нації як спільності всіх компетенцій держави можна досягнути вирішення національного питання.

Цінними для сьогодення є думки, висловлені О. Бочковським (1884–1939), — одним з провідних не тільки українських, а й європейських фахівців з теорії нації та національних відносин, який започаткував новий напрям наукових досліджень: *націологію*. До неї вчений зарахував *історичну, або генетичну націологію, націоаналітику, етнополітику, націософію*. Суть основних ідей О. Бочковського полягає в тому, що: нація найактивніше виявляє вольовий момент саме у прагненні до утворення власної держави; політичним ідеалом нації є об’єднання в етнічних кордонах держави; метою українського народу має бути здобуття націократії, тобто політичного самовизначення в окремій державі; націократія — новий тип української держави, яка здатна задовольнити самостійницькі прагнення кожного культурного народу, що проживає в Україні.

С. Рудницький (1877–1937) розвинув ідею М. Грушевського щодо можливості *утворення такої форми міждержавного об’єднання, як Балтійсько-Чорноморська федерація у складі Фінляндії, Латвії, Естонії, Білорусії та України*. Ця ідея ґрунтувалася на розумінні того, що Галичина і Наддніпрянщина становлять єдину етнічно-національну територію як складову Східної Європи.

Політичний розвиток України, прогнозування моделей її етнополітики посідали чільне місце і у працях представників такої суспільно-політичної думки, як націонал-комунізм.

Виникнення цього напрямку в українській політології зумовлено рядом чинників: нерозривним зв’язком попереднього національного руху з соціалізмом; порушенням політичних і національно-культурних прав України з боку більшовицької Росії; вірою частини представників українських лівих у можливість виправити критичне становище, в якому опинилась Україна, шляхом порозуміння, компромісу з російськими більшовиками. Теоретичним підґрунтям українського націонал-комунізму стали праці В. Шахрая, С. Мазлаха, М. Хвильового, М. Скрипника, О. Шумського та ін.

Головні теоретичні засади, у тому числі й етнополітичні ідеї націонал-комунізму, обґрунтовані у праці С. Мазлаха (1878–1937) і В. Шахрая (1888–1919) “До хвили. Що діється на Україні і з Україною”. У ній автори *піддали гострій критиці двозначну політику більшовиків стосовно українського народу; обґрунтовували необхідність незалежної України, що вступає в союз з радянською Росією та іншими соціалістичними державами на принципах рівності*. Вони виступали за створення окремої української комуністичної партії, пов’язаної з російською партією лише через Комуністичний Інтернаціонал; закликали до об’єднання різних частин української землі, де проживала більшість українців, “незалежно від відрізняючих державних меж, в єдину українську республіку”. У цій книзі автори фактично здійснили одну з перших спроб у світовій політичній думці поєднати націоналізм і комунізм в одну цілу ідеологічну доктрину.

Найяскравішим інтелектуальним представником націонал-комунізму був М. Хвильовий (1893–1933), який вважав невідкладними завданнями, що постали перед Україною, *подолання комплексу меншовартості (“малоросійства”); відмежування від Росії; орієнтація на європейську культуру (засвоєння культурної спадщини “психологічної Європи”)*. За М. Хвильовим, культурні процеси тісно пов’язані з політичними і тому боротьба за самостійність української культури є складовою боротьби за кристалізацію української нації та створення самостійної радянської соціалістичної республіки, незалежної від Москви.

Отже, українська політологічна думка, і як її складова — теоретичне обґрунтування можливих засад етнополітики, у другій половині XIX — на початку XX ст. пройшла у своєму розвитку важливий етап свого становлення, характерною ознакою якого було *переважання народницької ідеології*. Представники цього напрямку не займалися безпосередньо питаннями історико-політологічної рефлексії. Їхні етнополітичні ідеї, орієнтири можна лише прослідкувати на підставі політичної публіцистики та практичної участі в політичній діяльності. Однією з визначальних заслуг ідеологів народництва, інших напрямів треба вважати закладення ними фундаментальних знань з вітчизняної історії як емпіричної та теоретичної науки. *Політологіч-*

на думка у той час формувалась у лоні історичної науки, розвитку якої сприяв активному відродженню національної пам'яті і свідомості.

У міжвоєнний період в українській політичній думці, крім народницького, визначальними стають такі напрями, як консервативний, національно-державницький, націонал-комуністичний й націоналістичний, ідеологи яких обґрунтували різноманітні концепції української державності, моделі регулювання міжетнічних відносин.

Зазначена теоретична багатоманітність й зрілість у той час пояснюється насамперед тим, що науковці могли вже аналізувати досвід державотворення в Україні в 1917–1920 рр., уроки і помилки етнополітики, здійснюваної в період існування Української Народної Республіки.

Осмислення уроків Української революції започаткували праці видатних діячів національно-визвольної боротьби М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, Д. Дорошенка, І. Мазепи та ін.

Вироблені ними засади етнополітичного процесу за доби існування Української Народної Республіки стали стрижнем усіх подальших досліджень сутності визвольних змагань українства у 1917 — на початку 1918 р.

Паралельно з працями видатних діячів головного етапу української історії *публікували документи, оприлюднювали мемуари, здійснювали дослідження й інших авторів, серед яких було чимало активних учасників національно-демократичної революції.*

Вони мають також вагому історіографічну цінність, однак з різних причин поступаються згаданим вище науково-теоретичним і фаховим рівнем, ступенем глибини й об'єктивності висвітлення подій політичного процесу тощо.

Другою важливою обставиною, що вплинула на піднесення наукового рівня української політичної думки, стало широке використання вітчизняними вченими (В. Липинським, С. Томашівським, В. Кучабським, С. Дністрянським, В. Старосольським, О. Бочковським та ін.) у методологічному плані теоретичних концепцій європейських вчених. Зокрема, ідеї М. Вебера, Р. Міхельса, Л. Гумпловича, Г. Едінека, В. Парето та ін. сприяли виокремленню наукових інтересів політології.

Українська етнополітична думка у міжвоєнний період розвивалась здебільшого в еміграції, а до початку 30-х років і в Україні.

На початку 30-х років в Україні із згортанням політики українізації в умовах сталінської диктатури на всі сфери суспільного життя дослідження української державності, етнонаціональних процесів стало неможливим.

Гальмувала розвиток української політологічної думки в іншій частині України — Галичині й Волині — колонізаційна політика польського уряду.

У післявоєнний період етнополітичну сферу в Україні в основному вивчали українські вчені в діаспорі. Як свідчить В. Потульніцький, “потрібно врахувати, що українська зарубіжна політологія післявоєнної доби переважно вивчала національні процеси в Україні в контексті так званої радянології, виконувала соціальне замовлення і переймалася апологетикою, ідеологічними упередженнями, відзначалася політизованими підходами”.

Далі вчений пише, що “на загальному тлі ідеологічної боротьби лише деякі українські та зарубіжні політологи післявоєнної доби вивчали окремі наукові проблеми української державності, що досліджувались їхніми попередниками — політологами міжвоєнної доби”⁴⁸.

До них передусім належать такі визначні зарубіжні науковці українського походження, як Б. Крупницький, І. Лісяк-Рудницький, Е. Пизюр, Я. Пеленський, О. Мотиль, О. Прицак, М. Потічний, Р. Шпорлюк та ін. У середині 80-х років директор Канадського інституту українських досліджень Б. Кравченко здійснив фактично першу спробу дослідити вплив національної еліти, соціальних і політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українців у ХХ ст., проаналізувати етнічні суперечності між українцями і росіянами, показати драматичну боротьбу національно-патріотичних сил різного політичного спрямування проти імперської експансії Росії, прослідкувати значення етнічних символів у формуванні почуттів національної ідентичності.

У той самий час в Україні, як і загалом в колишньому СРСР, в умовах адміністративно-командної системи з її тотальною

⁴⁸ Потульніцький В. А. Теорія української політології. — С. 19.

установкою на апологетичне висвітлення етносоціальних і етнополітичних процесів зусилля вчених суспільствознавців зосереджувались на розробці двох основних напрямів: марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин та національної політики КПРС і її здійснення в республіках.

У численних роботах, що вийшли у 60-х — першій половині 80-х років, одностайно трактувалося, що національне питання в СРСР розв'язане і проблеми у цій сфері поступово втрачають своє значення у соціалістичному суспільстві.

Радянські суспільствознавці, у тому числі й українські, не визнавали за науку етнополітологію у її західному розумінні, яка в зарубіжжі перетворилася на одну з основних самостійних і досить авторитетних наук та навчальних дисциплін. Її виникнення розцінювалось як чергова ідеологічна диверсія, спрямована на применшення ролі марксистсько-ленінської теорії класів і класової боротьби.

Це мало негативні наслідки і в теоретичному, і в практичному значенні для об'єктивного осмислення національних процесів як в СРСР, так і в Україні й впливу на них.

Відчуженість радянських, у тому числі й українських суспільствознавців від досягнень зарубіжної політології, схильність та заохочення на офіційному рівні їх до ідеологічної нетерпимості, догматизму обумовили недооцінку ними етнічного чинника, який, відбиваючи етнічну специфіку, етнокультурні характеристики людини або групи людей, під впливом різноманітних обставин здатний політизуватися й активно впливати в цілому на стан етнополітичної ситуації в державі; спричинили цілеспрямоване протиставлення в наукових дослідженнях національній свідомості інтернаціоналістської, з якої вилучалась ідея рівноправності народів на можливість зберігати кожним з них свою суверенність і самобутність, особливі етнокультурні характеристики.

Загалом опублікована література в радянський час була позбавлена критичного аналізу дійсності, у ній наполегливо робилася спроба теоретично обґрунтувати, що ніби відбувається процес злиття націй. Так, один з провідних тогочасних теоретиків національної політики КПРС С. Калтахчян у своїй праці зазначав, що “при соціалізмі проходить єднання, злиття націй в галузі економіки, політики, ідеології, а також їх

зближення у сфері культури, побуту, традицій, особливостей характеру”⁴⁹.

Водночас треба підкреслити, що, незважаючи на ідеологічний диктат, деякі радянські вчені, й передусім російські (внаслідок зосередження основних наукових центрів у Москві та Ленінграді), домоглися наукових здобутків у розробці теорії етносу. Серед них П. Кушнер, М. Чебоксаров, С. Арутюнов, Ю. Бромлей та ін.

Важливо підкреслити і те, що в Україні у шістдесяті та сімдесяті роки політична думка була збагачена працями українських дисидентів І. Дзюби, В. Мороза, Є. Сверстюка, М. Осадчого, В. Чорновола та інших, провідною темою яких було національне питання. Зокрема, українські інаквудумці протестували проти обмеження державних прав України, спотворення національно-культурної спадщини українців, русифікаторської політики, здійснюваної в усіх сферах життя українського суспільства, дискримінації української мови у духовно-культурному житті, відстоювали верховенство права у регулюванні соціальних відносин, у тому числі й міжнаціональних, вимагали забезпечити культурні права українським меншинам в інших частинах СРСР тощо⁵⁰.

Кардинальних змін у своєму розвитку етнополітична думка зазнала з часу проголошення незалежності України.

Поступово серед вчених утверджується об’єктивний підхід до аналізу історичного минулого та сучасного стану етнопонаціональної сфери України.

На задній план відходять різноманітні заполітизовані публікації, авторами яких нерідко виступали фізики, географи, математики, поети, письменники тощо.

Цьому значною мірою сприяла велика робота, яку здійснили передусім українські науковці щодо видання документів і матеріалів, пов’язаних з діяльністю політичних партій і громадських об’єднань, практикою роботи державних і партійних органів періодів Української революції 1917–1920 рр. та існу-

⁴⁹ Калтахчян С. Т. Марксистско-ленинская теория нации и современность. — М., 1983. — С. 356.

⁵⁰ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичне есе: У 2 т. — К., 1999. — Т.2. — С. 83.

вання УРСР, що відображають ідейно-політичну боротьбу у сфері національної політики на тих історичних етапах.

Важливе значення для осмислення перспектив розвитку етнополітичних процесів у контексті світового досвіду захисту прав національних меншин, вироблених міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, Радою Європи, іншими регіональними організаціями), має ознайомлення українських дослідників з серіями інформаційно-аналітичних бюлетенів “Права людини: Виклад фактів” та “Права людини в Україні”, що видаються Українсько-Американським бюро захисту прав людини. В них опубліковані основні міжнародно-правові акти, присвячені захисту прав етнічних (національних) меншин. На особливу увагу заслуговує, зокрема, 21-й випуск зазначеної серії, у якому в комплексі подані документи, розроблені на рівні основних організацій міжнародного співтовариства.

Суттєво вплинуло на оцінку історичного досвіду України видання у 90-ті роки ХХ ст. наукового доробку М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, О. Бочковського, М. Міхновського, М. Бердяєва, В. Вернадського, багатьох інших вітчизняних і зарубіжних учених. Політологічна думка, внаслідок вилучення цієї наукової історичної спадщини впродовж багатьох років, розвивалася значною мірою однобоко; у ній тривалий час панувала одномірність наукового мислення.

Актуальні історіософські, етнополітологічні проблеми нинішнього етапу розвитку українського суспільства розглядаються у ґрунтовних працях В. Андрущенка, В. Антоненка, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, І. Варзара, М. Головатого, В. Горбатенка, В. Євтуха, Ф. Канака, В. Кременя, І. Кураса, О. Майбороди, О. Мироненка, М. Михальченка, Ю. Римаренка, М. Мокляка, В. Наулка, О. Нельги, В. Панібудьласки, М. Панчука, В. Ребкала, Ф. Рудича, В. Солдатенка, М. Степики, П. Толочка, В. Трощинського, І. Усенка, Ю. Шемшученка, М. Шульги та ін.

Українська етнополітологічна і суміжна проблематика збагатилася захищеними докторськими дисертаціями О. Антонюка, М. Вівчарика, В. Ігнатова, О. Каргунова, І. Кресної, М. Обушного, І. Онищенко, Т. Рудницької, В. Скуратівського, Л. Шкляра та ін. Важливим науковим доробком у цій теоретичній сфері став також ряд захищених кандидатських дисертацій.

Об'єктом дослідження вчених є визначення базових факторів, що обумовлюють необхідність формування і реалізацію державної етнополітики, комплексу засобів політичної діяльності, що мають вплив на розвиток етнонаціональної сфери українського соціуму.

Нині в Україні стали конституюватися як повноправні такі нові наукові напрями — етнополітологія, етносоціологія, етнофілософія, етноконфліктологія, етнопсихологія. Активно ведуться етноісторичні, етнодемографічні дослідження, глибоко вивчаються політико-правові аспекти етнонаціональної політики. Ці дослідження представлені у монографічних виданнях, що побачили світ останнім часом.

Стан та перспективи етнонаціонального розвитку широко обговорюються на міжнародних наукових конференціях, круглих столах тощо, які систематично проводяться в Україні. Публікація цих матеріалів визначально впливає на формування етнополітики Української держави.

Великою заслугою українських вчених стала робота над розробленням понятійно-термінологічного інструментарію, що відображав би потребу осмислення державотворчих процесів в Україні у контексті історичного етнонаціонального розвитку, як невід'ємної складової світової та вітчизняної історії. На особливу увагу з огляду на це заслуговують енциклопедичні видання, що побачили світ у роки незалежності. Започатковано новий напрям у політології — етнодержавознавство, що дістав підтримку широкого кола і українських, і зарубіжних вчених.

Піднесенню теоретичного рівня праць українських суспільствознавців сприяє критично-конструктивне осмислення ними зарубіжних концепцій міжетнічних і етнополітичних відносин. Ґрунтовний аналіз сучасних поглядів західних дослідників з цих питань дається у працях О. Майбороди й О. Картунова.

Вагомим внеском у дослідження взаємовідносин держави з етносами, національної самосвідомості, сутності національної ідеї й національної державності, етнополітичних та міжетнічних конфліктів є праці російських вчених А. Абашидзе, Р. Абдулатипова, С. Арутюнова, Ю. Арутюняна, М. Губогло, А. Доронченкова, А. Дробіжевої, А. Здравомислова, В. Михайлова, Е. Паїна, О. Сусоколова, В. Тішкова та ін.

Отже, українська етнополітична думка переживає своєрідний ренесанс та активний розвиток. Поступово вітчизняною наукою нагромаджується власний досвід у розробленні механізмів взаємодії держави з етнічними групами та здійснення етнонаціональної політики, моделюванні етнополітичних процесів тощо.

Висновки

Загалом виникнення та розвиток етнополітичних ідей, концепцій в історичній ретроспективі являє собою діалектичний процес, який відбувався під впливом боротьби різних суспільних сил, зіткнення різноманітних політичних утворень і етнокультур.

1. Більшість сучасних етнополітичних думок ґрунтується на розробках мислителів Стародавніх Греції та Риму, коли політичні теорії виокремилися у самостійну галузь, на базі якої зародилися принципи індивідуальної свободи людини, її громадянського обов'язку, питання суті й форм держави, приватної власності та права.

Впродовж усього античного періоду, починаючи з початку синойкізму (творення полісів), уся політико-правова думка поставала й еволюціонувала саме як ідеологія вільних громадян полісів, повноправних членів общин, куди не допускались не лише раби, а й представники неповноправної верстви населення (метеки, періеки, вільновідпущеники). Головні принципи “люди не рівні одне одному”, “раби — не люди” панували і в політичній думці Стародавнього Риму.

Саме в цей період зароджуються етнополітичні ідеї, які стали стрижнем нинішніх світоглядних принципів: етноцентризму, ксенофобії, етнократизму, геноциду, етноциду, а також започатковуються та втілюються в життя й такі ідеї, як “месіанізм”, “колоніалізм”, “асиміляція”, “переселення народів”.

В етнополітико-правових концепціях вже тоді викристалізовуються два основних теоретичних підходи у прогнозуванні розвитку етнополітичної сфери: ліберально-демократичний (Демокрит, Перікл, Сократ, Сенека та ін.); консервативний (Геракліт, Платон, Аристотель та ін.).

2. Із занепадом греко-римської цивілізації й утворенням феодальних держав середньовічної Європи (V–XVI ст.) на розвиток політичної, в тому числі й етнополітичної думки наклали глибокий відбиток християнство та римо-католицька церква. Догмати церкви виступали водночас і політичними аксіомами, і правовими нормами. Впродовж усієї епохи Середньовіччя точилася жорстока боротьба між папством і світськими феодалами, монархами за керівну роль у суспільстві, за те, яка влада (організація) має бути пріоритетною: духовна (церква) чи світська (державна). Проте з часом релігійна концепція політики втрачає панівне становище. Для розвитку етнополітичних концепцій середньовіччя мали велике значення два фактори. По-перше, це нагромадження знань щодо етнічної історії й політичного, соціально-економічного і культурного життя етносів в епоху так званого Великого переселення народів (IV–VI ст.). По-друге, розширенню етнополітологічних, етнополітичних знань сприяли хрестові походи, які всіляко заохочувалися католицькою церквою та колоніальною політикою європейських держав.

3. Широкий спектр етнополітичних ідей виокремлюється епоха Відродження. Внаслідок економічних, духовних та інших чинників, зокрема падіння впливу на суспільно-політичне життя римо-католицької церкви, зростання авторитету науки, Реформація, крах схоластичної системи, поширення раціоналізму стають характерними для суспільно-політичної думки такі риси, як гуманізм, визнання унікальності кожного індивіда, заклик до автономії особистості. В цей період людство вступає в національний етап свого розвитку, зароджується і починає формуватися національна ідея з притаманними їй, на відміну від етнічної, ширшим поліетнічним змістом і політичним, загальнодержавним характером. В епоху Відродження розпочинається процес формування націй, національної державності, концепції націоналізму.

4. У формуванні етнополітичних знань важливим етапом виступає епоха Просвітництва як ідейно-політична течія часів переходу суспільства від феодалізму до капіталізму. Цей рух пов'язаний з ідеологічними зрушеннями, що протягом XVII–XVIII ст. охопили всі європейські країни й Америку. Головна його сутність полягала в тому, щоб, по-перше, звільнити людський розум з-під гніту офіційної релігії і повернути його до

справи соціального і політичного реформування, по-друге, відображати інтереси народжуваної буржуазії і народних мас, по-третє, теоретично підготувати буржуазні революції, зокрема таку найрадикальнішу, якою була Велика французька революція 1789 р. Мислителі епохи Просвітництва зробили вагомий внесок у відродження авторитету і піднесення статусу політології та подальшим розвитком народжених раніше етнополітичних ідей, а також у розробку методологічних засад осмислення етнополітичних процесів у поліетнічних суспільствах. У центрі досліджень вчених перебувають і такі важливі етнополітичні проблеми, як розмежування двох понять “народ” і “маса людей”; започаткування психологічного підходу до аналізу дефініції “народ”; розкриття сутності держави та причин її занепаду і розпаду; розробка основ порівняльного методу; науковий аналіз національного характеру та формування сутності поняття “дух народу”; подальша концептуальна розробка засад націоналізму та ідеї народного суверенітету тощо.

5. Етнополітичні ідеї, концепції, їх сутність, напрями, значна їх різноманітність, які були сформульовані мислителями зарубіжної суспільно-політичної думки в історичній ретроспективі, обумовлювались специфікою розвитку людської цивілізації, впливом на неї глобалізаційних і модернізаційних процесів; типами держав і політичних режимів; особливостями етнокультурних характеристик етнічних спільнот, характером їх взаємовідносин як у межах країни їх проживання, так і на міждержавному рівні.

У західній суспільно-політичній думці наприкінці XIX — на початку XX ст. виникли два підходи у прогнозуванні розвитку етнополітичних процесів. Одні вчені орієнтувались на всеохоплюючу інтернаціоналізацію, на неминуче злиття націй. Цієї точки зору дотримувались політики і науковці марксистської орієнтації. До них належали також і радянські суспільствознавці, які обґрунтовували вирішеність національного питання в СРСР і видавали цей “досвід” як зразок для усіх країн, неодмінно при цьому підкреслювали нездатність капіталістичного світу досягти міжнародної злагоди. Як приклад наводились сепаратистські рухи басків, каталонців, корсиканців, бретонців, фламандців та інших національних меншин у країнах демократичної Європи.

Інша частина західних суспільствознавців (їх було набагато менше) вважала, що людство майбутнього не буде якоюсь аморфною, безнаціональною масою, а розвиватиметься в усій своїй етнополітичній багатоманітності, синтезуючи національно свідомих, культурно розвинених та політично незалежних народів, незважаючи на їх походження, ареал розселення або чисельність.

Саме цей напрям етнополітичних думок становить нинішню концепцію світового розвитку, знаходить підтвердження у реаліях політичної практики. Свідченням цього стали, зокрема, події, що відбулися в останні десятиліття XX ст. на території колишніх Радянського Союзу, Югославії, Чехословаччини, а також усталеність певних тенденцій міжетнічних відносин в інших країнах світу. Загалом з часів Великої французької революції кількість держав у світі зростає з 20 до близько 240 нині. І за прогнозами вчених цей процес продовжиться.

6. Суттєвість етнополітичної думки періоду Київської Русі полягає у відтворенні найгостріших проблем тогочасного періоду: зміцнення державності; збереження єдності першої слов'янської держави; обстоювання її міжнародного суверенітету; боротьба русичів за рівноправність із візантійськими народами, які мали багаті християнські традиції; рівності всіх народів; боротьба за національно-державний суверенітет; вирішення проблеми пріоритету загальнолюдських цінностей як відповідного типу узагальнення духовності політичної культури і мислення.

7. Під час перебування України у складі Литви та Польщі суспільно-політичне життя було тісно пов'язане з вирішенням проблеми вибору подальшої історичної долі її народу. Літературні твори письменників-полемістів закликали народ до боротьби з польсько-католицькою експансією, рішуче виступали проти насильного покатоличення українців, прагнули пробудити їхню етнічну самосвідомість. У цих етнополітичних процесах важливу роль відігравали українські православні братства, які виникли в середині XV ст. і ставали осередками розвитку освіти, мови, культури, національно-релігійної самобутності українського народу.

8. Вагомий внесок у формування етнополітичної думки зробила Києво-Могилянська академія (перший навчальний заклад для східних і південно-східних слов'ян). Вона синтезувала

досвід, набутий Острозьким центром, братськими школами; поєднувала його із системою навчання в західно-європейських університетах; активно сприяла підготовці української інтелігенції та еліти; вихованню молодого покоління і підготовці його до дієвої участі в суспільно-політичному житті, становленню та розвитку етнополітичних знань.

9. В історичному контексті теоретико-методологічні засади етнополітики в Україні закладаються науковими працями та політичними розвідками представників української інтелігенції.

Цей процес особливо активно розвивається з середини XIX ст., коли з кризою феодално-кріпосницької системи в Україні починає визрівати капіталізм. Саме цей час став переломним у націогенезі українського народу.

Демократично зорієнтована українська інтелігенція у цих умовах висуває нові етнополітичні ідеї, гуртується, стає на шлях створення власних політичних організацій.

В українській суспільно-політичній думці виділяється два найважливіші аспекти у прогнозуванні етнополітичного розвитку України. Передусім це створення різноманітних ідей, концепцій української державності та спроби теоретичного моделювання державної етнополітики в Україні. В історичному контексті між цими двома напрямками існував й існує тісний взаємозв'язок у теоретичній та практичній площинах. Обумовлено це тим, що тільки за умов здобуття Україною незалежності відкривалась реальна перспектива державотворчих процесів, у тому числі й здійснення власної державної політики щодо численних етнічних груп, які населяли українську територію.

Перед українською інтелігенцією постали два тісно пов'язані між собою завдання. Перше — обґрунтувати в теоретичному плані можливі варіанти етнополітичного розвитку України і друге — домогтися практичного їх вирішення.

Активізувала процес етнополітичного мислення українців діяльність засновників Кирило-Мефодіївського товариства, головним ідеологом якого був М. Костомаров. Його “Закон Божий (Книга буття українського народу)” став програмою кирило-мефодіївців.

Прагнучи до національного визволення України, вони відводили українському народові центральну, месіанську роль; виступали за створення самостійної української республіки в рам-

ках федерації слов'янських народів з парламентським ладом і з наданням кожному з народів рівних прав і широкої автономії, за знищення кріпосництва й утвердження суспільного ладу на засадах правової і соціальної рівності в дусі християнського заповіту, а також протиставляли українські демократичні традиції традиціям самодержавної Росії й аристократичної Польщі.

Внаслідок кризи національної ідеї в Україні ідея консолідації усіх слов'ян посіла місце національної ідеї.

10. Концептуальні підвалини етнополітичного розвитку України, розроблені членами Товариства, слугували політико-теоретичним орієнтиром для усього українського національно-визвольного руху, його лідерів.

У подальші роки на формування суспільно-політичної думки в Україні в цілому, у тому числі ідей та концепцій, пов'язаних зі сферою етнополітики, визначальний вплив мали як поступова заміна традиційного сільськогосподарського укладу життя індустріальним, так і поглиблення процесів етнокультурного й національно-політичного відродження України.

На вироблення ідейних засад етнополітики в Україні також значно впливали демократичні європейські напрями і течії.

11. Етнополітичні ідеї, концепції, які формувались як складова української суспільно-політичної думки, у своєму розвитку пройшли чотири основні етапи: дореволюційний (1848–1917); міжвоєнний (1918–1939); післявоєнний (1945–1991); новітній (з 1992 ...).

Дореволюційний етап характеризувався домінуванням демократично-народницького напрямку.

Міжвоєнний період у теоретичному відношенні був найбагатшим, і визначальними у ньому були три основні напрями: демократично-народницький, консервативний і національно-державницький.

Наукова зрілість та теоретична багатоманітність етнополітичних ідей, концепцій була обумовлена кількома обставинами. По-перше, вчені вже мали можливість осмислити історичні уроки і помилки державотворчих процесів, у тому числі й етнополітики Української Народної Республіки; по-друге, знайомство українських науковців з теоретичними концепціями європейських дослідників.

Незважаючи на притаманні їм особливості та розбіжності у поглядах на ідейні засади етнополітичного розвитку України, представники зазначених трьох напрямів мали багато спільних теоретичних підходів. Передусім ідеологи демократично-народницького і національно-державницького напрямів розглядали український народ як окрему етнокультурну одиницю, що має спиратися на власні демократичні традиції; акцентували увагу на необхідності для України федеративних зв'язків з іншими народами; обстоювали ідею забезпечення прав національних меншин, у тому числі на екстериторіальну культурну автономію.

Представники демократично-народницького і консервативного напрямів у теоретичному аспекті трактували людину як самоцінну вартість; націю — як територіальне об'єднання усіх громадян, що проживають на терені України; необхідність опори у державному будівництві на власний політичний досвід та історичні традиції.

12. У післявоєнний період засади української етнополітики розвивались в основному у зарубіжжі, оскільки в умовах адміністративно-командної системи від науковців здебільшого вимагалось коментування партійних рішень, рішень директивних органів.

Водночас дослідження українських зарубіжних вчених були нерідко перейняті апологетикою, спрямовані на вивчення національної політики у контексті так званої радянології.

Сучасний період характеризується активним процесом розвитку наук, які досліджують етнополітичну сферу. Народжуються і відроджуються нові наукові напрями: етноїсторія, етнофілософія, етносоціологія, етнопсихологія, етноконфліктологія тощо.

Започатковані спеціальні науки — етнодержавознавство і етнополітологія, які успішно вивчають етнополітичну царину українського суспільства.

Запитання

1. Як відбувалось зародження знань про життя і діяльність етнічних спільнот та їх взаємодія з державою у Стародавніх Греції та Римі?

2. Які характерні риси становлення етнополітичної думки в епоху Відродження?
3. Чим відрізнялись етнополітичні ідеї епохи Просвітництва від ідей епохи Відродження?
4. Який вплив мали Американська революція та Велика французька революція на становлення та розвиток етнополітичної думки?
5. Які особливості розвитку етнополітичної думки в Київській Русі?
6. Чим відрізняється етнополітична думка Київської Русі від етнополітичної думки Стародавніх Греції та Риму?
7. Які визначальні ознаки притаманні етнополітичній думці України XIV — першої половини XVI ст.?
8. Яку роль відіграло у розвитку етнополітичної думки Кирило-Мефодіївське товариство?
9. У чому полягає суть інтегрального націоналізму Д. Донцова?
10. Які етнополітичні ідеї, думки, концепції сповідували представники демократично-народницького напрямку?
11. Яких найвідоміших українських мислителів, що презентували українську етнополітичну думку першої половини XX ст., ви знаєте?

Завдання

1. Розкрийте характерні ознаки етнополітичної думки античного суспільства.
2. Обґрунтуйте місце епохи Відродження у розвитку етнополітичної думки.
3. З'ясуйте, які етнополітичні ідеї, концепції були висунуті вченими у США в період боротьби за незалежність.
4. Доведіть теоретичну цінність положення щодо визнання нації найвищою цінністю, висунутою в роки Великої французької революції.
5. Розкрийте особливості розвитку етнополітичних концепцій і теорій у Німеччині XVIII — початку XIX ст.
6. Охарактеризуйте етнополітичні ідеї та принципи Конституції Пилипа Орлика.
7. Розкрийте роль Києво-Могилянської академії в етнокультурному розвитку України.

8. Дайте аналіз етнополітичних та етноісторичних орієнтацій В. Антоновича.
9. Охарактеризуйте автономно-федералістську концепцію М. Драгоманова.
10. Проаналізуйте ідеї державотворення В. Липинського.
11. Розкрийте роль етнополітологічної доктрини М. Грушевського в розвитку вітчизняної суспільно-політичної думки.
12. Визначте характерні риси націократії М. Сціборського.

Т теми рефератів

1. Основні етапи революції зарубіжної етнополітичної думки.
2. Зародження і генеза етнополітичних ідей в Україні.
3. Особливості розвитку етнополітичної думки в незалежній Україні.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Азаркин Н. Н., Левченко В. Н., Мартышин О. В. История политических учений. — М., 1994.
2. Алмонд Г. Политическая наука, история и дисциплины // Полис. — 1987. — № 6.
3. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: Монографія. — К., 2003.
4. Бочковський О. Наука про націю та її життя. — Нью-Йорк, Говерля, 1958.
5. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1991.
6. Головатий М. Ф. Соціологія політики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2003.
7. Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1918.
8. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. — Відень, 1921.
9. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. — К., 1990.
10. Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
11. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. — К., 1991.

12. *Зайцев О.* Український націоналізм і фашизм (1920–1930 рр.). // Українські варіанти. — 1998. — № 1.
13. *Карамзіна М.* Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. — 1998. — № 6.
14. *Кирилюк Ф. М.* Історія політології. Підручник для вищих навчальних закладів. — К., 2001.
15. *Кухта Б.* З історії української політичної думки. — К., 1994.
16. *Лисяк-Рудницький І.* Нариси з історії нової України. — Львів, 1991.
17. *Міхновський М.* Самостійна Україна. — Київ; Львів, 1991.
18. *Політологія.* Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О. І. Семківа. — Львів, 1996.
19. *Потульніцький В.* Історія української політології. — К., 1992.
20. *Томенко М.* Українська перспектива: історико-політологічні підстави сучасної державної стратегії. — К., 1995.
21. *Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний аналіз.* — К., 1996.

МАУП

Історія становлення етнополітики в Україні

3.1. Становлення етнополітики в період існування УНР

Напередодні першої російської революції в Росії розпочалася широка дискусія щодо можливих варіантів перевлаштування Російської імперії, яку називали в'язницею народів, майбутнього її національно-державного устрою та перспектив вирішення національного питання. Стосовно цього фактично оформились три панівні партійно-ідеологічні моделі.

Першу модель представляли *монархісти і крайні праві партії*. За цією моделлю Росія мала залишитися єдиною і неділимою монархічною імперією. Цілісність Російської держави забезпечувалась пріоритетом і головною роллю руської народності у складі трьох слов'янських народів: великоросів, малоросів і білоросів. Така роль мала забезпечуватись у п'яти основних суспільних сферах: у верховній державній владі (“Самодержавна влада Руського Монарха”), в релігійній (“Руська Православна Церква, яка вільно і гідно проживає”), ділового спілкування (“єдина руська державна мова”), у правовій системі (“єдиний Руський закон”) і в освіті (“єдина Руська державна школа”). Тільки за обов'язкового виконання цих п'яти умов руської державної єдності зазначена модель припускала, що “національні особливості окремих груп населення можуть вільно існувати і розвиватись”.

Модель монархістів, не заперечуючи необхідності надання неруському населенню деяких прав місцевого самоврядування, використання рідної мови у тих чи інших сферах громадського життя, наголошувала на підпорядкуванні неруських національностей (інородців) руській, щоб “перші вважали за честь і за благо належати до складу Російської імперії і не тяжіли своєю залежністю”, але при цьому були не господарями, а “чолобитниками”⁵¹.

З другою моделлю виступили *ліберали*. Найповніше вона отримала своє обґрунтування у програмних документах конституційно-демократичної партії — провідної сили в ліберальному політичному русі. Кадети вважали доцільною формою національного устрою нової Росії унітарну державу, в якій, “крім повного громадянського і політичного рівноправ'я усіх громадян, має гарантуватися право вільного культурного самовизначення”. Конституційні демократи допускали поряд із загальноросійською державною владою і представницькими структурами існування “місцевої автономії і обласних представницьких зборів з правом участі у здійсненні законодавчої влади з відомих предметів, відповідно до потреб населення”. Особливе автономне облаштування кадети передбачали лише для Царства Польського і Фінляндії з наявністю власних законодавчих установ, але за обов'язкової умови входження до складу Російської держави⁵².

Третя модель належала *соціалістам*. Їх позиція щодо соціалістичної перебудови національної сфери ґрунтувалася на спільному для всіх соціалістів і Росії, і Заходу загальновідомому тезисі про право націй на самовизначення. Це положення було у програмах всіх російських соціалістичних партій, в тому числі й більшовиків. Тривалий час більшовики ставились до національного питання в царській Росії як до питання вторинного, що розпорошує об'єднані революційні сили у боротьбі із самодержавством. На другому з'їзді РСДРП зафіксувала поло-

⁵¹ Див.: Програмные документы политических партий России дооктябрьского периода: Учеб. пособие // МГУ им. М. В. Ломоносова, истор. фак., каф. Истории обществ. движений и полит. партий. — С. 197–198, 200, 203.

⁵² Див.: *Моцелков Е. Н.* Национально-государственная проблема в переходном процессе: опыт России (1917–1922) // Вест. Моск. у-та. Сер. 12. Политические науки. — 1996. — № 1. — С. 17–21.

ження про право націй на самовизначення всіх народів Російської імперії у програмних настановах. Однак у своїй діяльності ця теза постійно протиставлялась тенденціям відокремлення і всіляким намаганням самостійного існування соціал-демократичних партій неросійських народів Росії. Такий підхід повністю збігався з поглядами більшості російської інтелігенції, яка вбачала напередодні Першої світової війни у національно-визвольних рухах неросійських народів загрозу розпаду імперії.

Водночас розвиток революційної ситуації в Росії, піднесення політичної активності народних мас на окраїнах Російської імперії обумовили потребу в перегляді програмових засад національної політики. Тільки більшовики з усіх політичних сил зуміли це зробити. Зокрема, у серпні 1913 р. відбулась нарада ЦК РСДРП, на якій було засуджено “чорносотенний великоруський націоналізм”, підтверджено підтримку права неросійських народів на “самовизначення, тобто відокремлення і утворення самостійної держави”. Водночас у резолюції наради йшлося, що “питання про право націй на самовизначення ...не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання соціал-демократична партія розв'язувати в кожному окремому разі цілком самостійно...”⁵³

Отже, політичні сили, крім більшовиків, що оформились і діяли в центрі Росії, не мали теоретично обґрунтованих програм, концепцій національно-державного облаштування пост-самодержавної багатонаціональної Росії, які б відповідали потребам численних народів, які населяли Російську імперію.

За цих умов з власною позицією та концепцією щодо майбутнього конституційного ладу в Російській імперії виступає М. Грушевський у статті “Конституційне питання і українство в Росії”, що була опублікована в “Літературно-науковому віснику”. У першій частині автор аналізує тогочасне становище в Росії, місце українського руху в контексті загальноросійського. Друга частина присвячується спростуванню поглядів росій-

⁵³ Див.: Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків) в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1939). Ін-т Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). — К., 1941. — Ч. 1: 1898–1925. — С. 201–202.

ських лібералів і викладу нового конституційного проекту, спрямованого на відродження національно-державних прав як українського народу, так і інших. М. Грушевський пропонував здійснити децентралізацію імперії, провести прямі парламентські вибори, забезпечити регіональну автономію з наданням широких прав місцевим органам влади, гарантувати права національним меншинам і їх пропорційне представництво в органах місцевого самоврядування.

У збірнику “Визволення Росії та українське питання” (1907) М. Грушевський зазначав: “Вірні завітам українського визвольного руху, висунувши федеративний принцип як основу майбутнього устрою відносин політичних і національних і незмінно проводячи його, починаючи з... Кирило-Мефодіївського товариства, ми промовляємо федеративні форми найбільш досконалим засобом поєднання державного союзу з інтересами вільного і неутисненого розвитку національного життя”⁵⁴.

М. Грушевський та його однодумці В. Винниченко, С. Єфремов, П. Христюк, О. Шульгін та ін. розглядали *федералізм* передусім як шлях для вирішення національних проблем і державно-правових гарантій самовизначення народів. Ідеї федералізму, яких дотримувались представники української інтелігенції, були незастиглою догмою. Вони створювалися на основі глибокого дослідження етнополітичної думки й практики Росії, зарубіжних країн, формувались у бурхливих наукових та політичних дискусіях, постійно розвивались. Федеративний постулат побудови української держави, висунутий політичною думкою України XIX — початку XX ст. зовсім не суперечив її політичній незалежності. Федералізм вважався тією державницькою концепцією, яка повною мірою відображала незалежність і самостійність української нації, інших народів у тих історичних умовах.

Федералізм як принцип державного будівництва відстоювався М. Грушевським тільки стосовно національно-територіальної децентралізації Російської імперії.

Також варто відзначити, що до кінця 90-х років XIX ст. українська політична думка далі автономії й федерації Украї-

⁵⁴ Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. — Спб., 1907. — С. 88.

ни у складі Росії не йшла. Перші заклики до незалежності містяться у брошурі Ю. Бачинського “Україна irredenta” (1895), де аргументовано підкреслювалась *необхідність та історична неминучість політичної самостійності України*.

Цю сміливу ідею активно підхопили українські політичні партії, які почали виникати наприкінці XIX — на початку XX ст. Про це, зокрема, заявила на західноукраїнських теренах Українська радикальна партія на своєму IV з’їзді у Львові 29 грудня 1895 р. На Наддніпрянщині ідею самостійності підтримала Революційна українська партія (РУП), заснована 1900 р. в Харкові. Вже у першій брошурі партії “Самостійна Україна”, написаній М. Міхновським і виданій 1900 р. у Львові, найближчою метою партійної діяльності висувалась боротьба за самостійну державу, а ідеалом — “одна, єдина, нероздільна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ”.

Націонал-радикальний напрям в українському визвольному русі виступив зі своїм варіантом конституційного облаштування України. Ним став проект Основного Закону, підготовлений групою членів Української народної партії (УНП), що вийшла з лона РУП. Цей Основний Закон “Самостійної України” Спілки народу українського було видрукувано в першому номері часопису Української народної партії “Самостійна Україна” (вересень 1905 р.). Авторів документа (одним з них вважають М. Міхновського) не вдовольнив принцип локального самоврядування в межах Російської децентралізованої демократичної держави. В Конституції Спілки народу українського взагалі не згадується Росія. В основу документа було покладено *принцип повної самостійності України*.

Можливості практичної реалізації ідей самостійного етнополітичного розвитку України відкриваються в 1917 р. Саме відтоді починає формуватися політика Української держави у сфері регулювання міжнаціональних відносин. Очолили цей процес М. Грушевський і його однодумці В. Винниченко, С. Єфремов, П. Христюк та ін. Перед ними постають завдання втілити ідеї федералізму у практику політичного життя і виробити концепцію етнополітичних перетворень в Україні з активним залученням до них усіх національностей, які населяли тодішню Україну. На сторінках брошури “Вільна Україна” М. Грушевський пише: “Резолюції, винесені на вселюдних збо-

рах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів, не полишають ніякого сумніву щодо тої політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людності. Се старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в Російській Федеративній Республіці, на демократичних підвалинах з міцним забезпеченням меншостей нашої землі”⁵⁵.

Відновлення української державності (саме на такому контексті наголошував М. Грушевський) розпочалося зі створення Центральної Ради (17 березня 1917 р.).

Центральна Рада — перший у новітній історії українського народу спочатку загальногромадянський, потім вищий державний орган, який упродовж 14 місяців (березень 1917-го — квітень 1918 р.) очолював національно-визвольну боротьбу українського народу за втілення власної національної ідеї в життя. Абсолютна більшість партій і політичних сил, що належали до складу Ради і гуртувалися навколо неї, були, на відміну від більшовиків, прихильниками *ненасильницької соціалістичної орієнтації в розвитку українського суспільства, мирного втілення у практику соціалістичних ідей*. Особливу увагу Рада приділяла виробленню демократичних засад етнічної політики.

Керівництво Центральної Ради передусім піклувалось про впровадження принципів автономії й федерації в найважливіші законодавчі акти (перші три Універсали). Провідні діячі української революції прагнули сформувати правову базу регулювання міжетнічних відносин в Україні, де кожен четвертий житель був неукраїнцем. На початку діяльності Центральної Ради М. Грушевський рішуче підкреслював, що оборонці української національності не будуть націоналістами. У брошурі “Вільна Україна” він запропонував визнати “усіякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей національним злочинством”. Принципово не погоджуючись з гаслом “Україна — для українців!” (за яким стояли М. Міхновський та його прихильники), М. Грушевський засуджував прояви національної нетерпимості та екстремізму, чинив усе можливе для нормалізації міжетнічних відносин в Україні.

⁵⁵ *Грушевський М. С.* Вільна Україна: Статті з останніх днів (берез.-квітень 1917). — 3-тє вид. — К., 1917. — С. 12.

Першим актом законодавчого характеру був I Універсал. Він проголосив необхідність вироблення своїх законів і самостійного порядкування на своїх власних землях. Універсал містив одну з головних вимог України: “...щоб Російський уряд прилюдно окремим актом заявив, що він не стоїть проти національної волі України, проти права українського народу на автономію”. Універсал повідомляв, що оскільки Центральний Російський уряд відкинув домагання Центральної Ради, то вона була змушена взяти свою долю у власні руки, щоб оборонити край від анархії та руїни. Рада закликала всі села, волості і міста організувати власну владу і підкоритися Центральній Раді, взявши до уваги права й інтереси національних меншин. “В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, — говорилося в Універсалі, — приписуєм нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя”. Крім того, Центральна Рада висловила надію, що “народи неукраїнські, що живуть в нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю і в цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, однак з нами стануть до праці коло організації автономії України”⁵⁶.

Проголошення “краєві і світові” автономії України викликало занепокоєння Тимчасового уряду. З метою узгодження українсько-російських відносин до Києва 11 липня 1917 р. прибула делегація Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським. Наслідком дискусії стало прийняття II Універсалу Центральною Радою, де підкреслювалось, що, “прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада, в згоді з національними меншостями України, підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного зібрання”.

Для нормалізації стосунків між Центральною Радою та Тимчасовим урядом Генеральний Секретаріат підготував 29 липня 1917 р. “Статут Вищого Управління України”. Проте Тимчасовий уряд не затвердив його і видав натомість “Тимча-

⁵⁶ Див.: Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 9. — Трав.

сову інструкцію для Генерального Секретаріату” від 17 серпня 1917 р., що значно обмежувала права української автономії.

Після жовтневих подій у Петрограді, що ліквідували центральний Російський уряд, втратила свою юридичну чинність і тимчасова його інструкція. Керівництво Центральної Ради в цих умовах обирає шлях подальшої самостійної розбудови Української держави.

20 листопада 1917 р. був проголошений III Універсал, який законодавчо зафіксував фактичний відрив України від Росії. “Віднині Україна стає Українською Народною Республікою... До Установчих зборів України, — зазначається у цьому документі, — вся влада творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України”.

При цьому треба підкреслити, що в *I та II Універсалах Центральної Ради наголошувала лише на автономних правах українського народу, а в III Універсалі Україна проголошувалась вже Народною Республікою у складі Російської Федеративної Республіки як рівноправна держава. “Не віддаляючись від Республіки Російської, — зазначалось у III Універсалі, — і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів”⁵⁷.*

Третім Універсалом визначалась і програма діяльності у сфері міжнаціональних відносин. “Український народ, — читаємо в ньому, — який сам довгі роки боровся за свою національну волю і нині її здобув, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей”⁵⁸. Цим законодавчим актом Центральна Рада, *надавала великоруському, єврейському, польському та іншим народам, які проживали в Україні, національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя.* Генеральному секретаріату (міністерству) національних (міжнародних) справ було дане доручення найближчим часом підготувати законопроект про національно-персональну автономію.

⁵⁷ Див.: Нова Рада. — 1917. — 8 листоп.

⁵⁸ Там само.

Бурхливий розвиток політичних подій в Росії, загроза більшовицької окупації Києва спонукали М. Грушевського та його сподвижників піти на повний розрив з Росією. Цей рішучий крок був підготовлений усім попереднім політичним розвитком, і до нього був готовий сам М. Грушевський. Про це він неодноразово писав у своїх працях. Так, у статті “Повороту немає” (вересень 1917 р.) він чітко наголошує на “неминучій потребі забезпечити українському народові державне право або Федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України”. 22 січня 1918 р. *IV Універсал проголосив самостійність і незалежність України*. В ньому зазначалось: “Всі ...демократичні свободи, проголошені III Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і, зокрема, проголошує: в самостійній Народній Українській Республіці нації користуватися правом національно-персональної автономії...”

Керівництво Центральної Ради усвідомлювало, що в багатотнічній Україні залучити, окрім українців (титульної нації), представників інших національностей до державотворчих процесів можливо було лише послідовною демократичною етнонаціональною політикою, основу якої становила б відповідна *правова база*, що свідчила б про наміри Центральної Ради не на словах, а на ділі вирішувати проблему іноетнічного населення України.

На цьому шляху важливою подією було прийняття Центральною Радою двох законодавчих документів: “Закону Української Народної Республіки про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад” (2 грудня 1917 р.); “Закону Української Центральної Ради про національно-персональну автономію” (9 січня 1918 р.).

Прийняття першого Закону було значною мірою обумовлене активністю єврейської національної меншини. Тоді вагому частку населення на українській території становили євреї, що проживали переважно в містах та містечках, рідше — в селах. Представники єврейського народу брали активну участь у політичному житті України. Існування різних національно-політичних течій зумовили створення кількох впливових політичних партій. Активісти-євреї входили до складу Центральної Ради, сприймали її як свій орган, де виступали на його форумах як рівні його члени з рівними політичними і національни-

ми правами. Інтереси українських євреїв в уряді Центральної Ради представляло генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР, яке функціонувало з середини червня 1917 р. як складова Генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних справ.

Загалом Генеральне секретарство (міністерство) з єврейських справ УНР діяло активно і наприкінці листопада 1917 р. підготувало законопроект про механізм створення єврейських органів місцевого самоврядування. Останній було прийнято 2 грудня 1917 р. Згідно з цим законом у місцевостях із значною кількістю єврейської населення обирались єврейські громадські ради. У спеціальному розділі закону сформовані тимчасові правила про проведення виборів членів єврейських громадських рад.

Кроки, які здійснювала Центральна Рада щодо залучення єврейської національної меншості до державотворчих процесів в Україні, *свідчили фактично про початок персональної автономії єврейського народу в Україні.*

У контексті формування сучасного міжнародного механізму захисту прав національних меншин досвід Центральної Ради заслуговує на особливу увагу з огляду на ухвалу нею 9 січня 1918 р. Закону про національно-персональну автономію. Центральна Рада при розробленні цього Закону використала ідеї національно-персональної автономії, висунуті соціал-демократами Австрії, однієї з найбільш багатонаціональних держав світу. Модель національно-персональної автономії австрійських соціал-демократів давала змогу задовольнити інтереси особистості, нації та держави одночасно, не порушуючи територіальної цілісності держав та не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Цей вид автономії мав кілька назв. *По-перше*, її називають національно-персональною як таку, що передбачає входження індивіда у ту чи іншу національну спільність на добровільній персональній основі. *По-друге*, цей вид автономії називають ще екстериторіальною, оскільки вона не пов'язується жорстко з територією. І *по-третє*, таку автономію іменують культурною, тому що її компетенція обмежується звичай сферою культури.

Авторами австромарксистської концепції були К. Реннер та О. Бауер, і її суть полягала в тому, що джерелом і носієм

національних прав мають слугувати не території, а самі нації, точніше — національні союзи, утворені на основі добровільної особистої заяви громадян. На думку авторів, незалежно від чисельності нації чи національної меншини, території її проживання реальний захист національних прав може бути забезпечений лише тоді, як нації стануть суб'єктом, а не об'єктом права, представлятимуть і захищатимуть перед державою свої національно-культурні, мовні та релігійні інтереси. На основі особистих заяв повнолітніх громадян має складатися кадастр (перепис), що визначав би персональну належність громадян до тієї чи іншої національної групи. Австрійські соціал-демократи у змісті прав національних меншин визнавали їх як колективних суб'єктів права.

Політика щодо захисту прав національних меншостей в Українській Народній Республіці обумовлювалась згідно з резолюцією з'їзду народів (вересень 1917 р.) тим, що: “а) цілковите територіальне розмежування заселяючих Росію народів неможливе; б) між ними є народи, котрі не становлять більшості ні в однім краю; в) національно-територіальна автономія не вирішує остаточно питання національних меншостей та малих націй”⁵⁹.

Закон про національно-персональну автономію складався з 10 статей, що увійшли окремим розділом “Національні союзи” до Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). Цей Закон підготовлений на виконання доручення, зазначеного у III Універсалі, для Генерального секретарства національних справ. Він містив у собі конкретний механізм набуття автономії національними меншинами у трьох варіантах. У ст. 1 зазначалось, що кожна з націй, які населяють Україну, має право в межах Української Народної Республіки на національно-персональну автономію, тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого поширюється на всіх його членів незалежно від місця їх розселення в межах Української Народної Республіки. Це є невід'ємним правом нації, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або

⁵⁹ Див.: *Решт О. П., Андрусичин Б. І.* З'їзд поневолених народів (8–15 верес. 1917р. або 21–28 верес. за н. ст.). — К., 1994. — С. 51.

обмежена в цьому. У ст. 2 записано, що зазначеним Законом національно-персональна автономія надавалась великоруській, єврейській і польській націям. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, татарська, грецька та болгарська могли скористатися правом національно-персональної автономії за умови подання на розгляд Генерального суду заяви, підписаної не менш як 10 тис. громадян УНР незалежно від статі і віри, не обмежених судом у своїх політичних правах, що заявили про свою належність до певної нації. Заяви від інших націй (неперерахованих у цій статті) подавались до парламенту УНР. Генеральний суд мав розглянути заяву на публічному засіданні в строк, не пізніше як через 6 місяців з дня її подання, сповістити про своє рішення Раду народних міністрів і оголосити її до загального відома.

У ст. 3 підкреслювалось, що формою реалізації права на національно-персональну автономію виступають Національні союзи, які можуть утворюватися на території УНР громадянами УНР, належними до цієї нації.

Згідно зі ст. 4 Національному союзу надавалось право законодавства і врядування в межах компетенції, яка встановлювалась в порядку, визначеному ст. 7 Закону. У ній, зокрема, йшлося: “Обсяг справ, належних до компетенції Національного союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ, визначаються постановою Установчих зборів певної нації, котрі разом з цим визначають порядок зміцнення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного союзу, належать до розгляду, затвердження Установчими зборами УНР або її парламенту”. Суперечки, що могли виникнути з цього приводу між Національними Установчими зборами і Установчими зборами УНР або її парламентом, мали розв’язуватись погоджувальною комісією, яка складалась з рівного числа представників від цих установ. Постанови погоджувальних комісій остаточно затверджувались Установчими зборами УНР або її парламентом.

Національному союзу виключно належало право представництва певної нації, яка жила на теренах УНР перед державними і громадськими організаціями.

Ст. 5 і 6 визначався порядок фінансового забезпечення діяльності Національного союзу. Так, у його розпорядження від-

раховувались із загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування певні суми, пропорційні чисельності членів Національного союзу. Відповідно до ст. 6 Національний союз міг приймати свій щорічний бюджет і мав право: а) оподаткування своїх членів на підставах, встановлених для загальнодержавного оподаткування; б) на свою відповідальність робити позики й уживати інших фінансових заходів для забезпечення діяльності Національного союзу.

Ст. 8, 9 та 10 передбачали особливий, специфічний порядок формування і статус національних органів. Так, Національні Установчі збори утворювались з членів, обраних належними до певної нації громадянами УНР, яким виповнилось 20 років, на основі загального, незалежно від статі і віри, рівного виборчого права, шляхом прямих виборів і таємного голосування, за принципом пропорційного представництва. Органи Національного союзу визнавались державними органами. Вищим представницьким органом Національного союзу були Національні збори, а вищим виконавчим органом — Національна рада, яка обиралась Національними зборами і була перед ними відповідальною. Усі суперечки з питань компетенції, що могли виникати між органами Національного союзу, з одного боку, та органами державного урядування місцевого самоврядування й інших Національних союзів — з другого мали розв'язуватися адміністративним судом⁶⁰.

У світовій практиці це був один з перших законів про національно-персональну автономію, що охоплював персональну автономію загальними конституційними рамками.

Незаперечними залишаються результати, досягнуті Центральною Радою у справі імплементації прав національних меншин. Передусім це діяльність керівників Центральної Ради щодо залучення представників національних меншин до її складу. Якщо на початковому етапі існування представництво у ній запроваджувалось за територіальним (від губерній, українських колоній у Росії і міст Одеси, Катеринослава та Харкова), професійним та партійним принципами, то з середини літа 1917 р. останні були доповнені ще й національним принципом.

⁶⁰ Див.: Національні відносини в Україні у ХХ ст.: 36. документів і матеріалів. — К., 1994. — С. 72–73.

Про необхідність і причини запровадження такої політики Центральною Радою проголосив П. Христюк — один з найближчих соратників М. Грушевського. Він, зокрема, писав: “...без введення в склад Центральної Ради представництва від національних меншостей не можна було так легко перетворитись в орган крайової територіальної влади, до чого так прагнула і Центральна Рада, і Генеральний секретаріат”. 13 липня за н. ст. детально було обговорено Радою питання про необхідність досягнення порозуміння і доповнення її представниками національних меншостей. З цього питання Центральна Рада винесла ухвалу: “Найбільш відповідним способом поповнення національного складу Центральної Ради визнати пропорційне представництво, по якому національним меншостям дається число депутатських місць у складі Центральної Ради, згідно з численністю населення цих національних меншостей України”⁶¹. Фактично цим рішенням Центральна Рада домоглась за тих складних революційних умов політичного консенсусу між українською демократією та неукраїнськими демократичними колами. *Це рішення дозволило перетворити Центральну Раду з органу суто національного на тимчасовий крайовий парламент.* Хоча у цей період існував і інший погляд: утворення замість Центральної Ради нового органу, що було за тих умов кроком назад. Тобто Центральна Рада із введенням у свій склад представників національних меншин перетворилась на справжній *центр політико-правового життя в Україні.*

Іншим важливим напрямом діяльності Центральної Ради у сфері задоволення прав національних меншин було створення у структурі її виконавчих органів (спочатку у складі Генерального секретаріату, а потім у Раді народних міністрів) — Генерального секретарства (міністерства) з міжнародних (міжнародних) справ і трьох товаришів секретарів (міністрів) — з російських справ, з єврейських справ та з польських справ. Усі вони мали права повноважних членів уряду й іменувались генеральними секретарями або міністрами.

За складних політичних обставин, в яких діяла Центральна Рада, їй, зрозуміло, не вдалося здійснити намічену програму де-

⁶¹ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: У 4 т. — Прага, 1921–1922. — Ч. 1. — С. 85–86.

мократичних перетворень у сфері міжнаціональних відносин, що вимагала тогочасна ситуація. На перешкоді були численні фактори внутрішнього і зовнішнього порядку, які значною мірою нейтралізували її намагання.

Насамперед це недостатня підготовленість українського народу та його еліти до побудови власної держави. Усвідомлюючи свою духовно-культурну спільність на основі єдності мови, традицій, звичаїв, віри, українці водночас внаслідок існування у складі різних імперій, у яких зазнавали неоднакових політичних впливів, не завершили власної етнічної консолідації.

Серед українських мас не було належного усвідомлення значення власної державності, готовності до активної участі в державотворчих процесах.

Переважна більшість керівництва Центральної Ради, зазначає О. Мироненко, не мала достатнього професійного та практичного досвіду, необхідного для розбудови самостійної держави, страждала на романтизм революційно-соціалістичних нововведень, що не завжди відповідало реальності, потребам тогочасних умов⁶².

Складна політична ситуація обтяжувалась економічною розрухою, яка була наслідком воєнних дій Першої світової війни на території України.

Серед інших причин дослідники відзначають такі: відсутність боездатної укомплектованої армії та кваліфікованого адміністративного апарату; негативне ставлення та ворожі дії до державницької діяльності Центральної Ради спочатку Тимчасового уряду, а потім Ради Народних Комісарів; політичні розбіжності як між політичними партіями у складі Ради, так і її політичними лідерами.

Варто наголосити, що заходи Центральної Ради щодо регулювання міжетнічних відносин по-різному сприймалися у середовищі найбільш структуризованих національних меншин, зокрема російської, єврейської, польської. Так, Д. Дорошенко, один з найактивніших політичних діячів української революції, писав, що проблема полягала в тому, що серед усіх “запланованих національних меншостей тільки поляки прагнули ор-

⁶² Див.: *Мироненко О. М.* Роль Центральної Ради в українській історії // Історико-політичні уроки української державності. Енциклопедичний словник. — Київ—Донецьк, 1998. — С. 333.

ганізуватися на ґрунті своїх національних інтересів, євреї ж зовсім не думали якось відокремлюватись, навпаки, беручи якнайживішу участь у революції, вони вважали, що загальні досягнення революції цілком задовольнять і їхні інтереси; з упадком всіх національних чи релігійних обмежень падав для них усякий смисл якогось відокремлення від спільного фронту із загальноросійською демократією”⁶³.

За оцінкою історика І. Нагаєвського загалом українсько-єврейське співжиття в Українській державі можна було б поділити на два головні періоди: період федеративного становища Центральної Ради і період самостійності України, що розпочався проголошенням IV Універсалу. В перший період представники євреїв активно підтримували Центральну Раду, брали участь у її роботі, широко демонстрували прихильність своїх партій до української державності та рівноправності євреїв у цій державі. У другий період, після проголошення IV Універсалу, змінилось ставлення представників євреїв до української державності. Це було обумовлено тим, що, на їх думку, самостійність України загрожувала відокремленням українського єврейства від решти євреїв у Росії, і це було причиною перших незгод між українцями і євреями. Вона виявилась під час голосування в Центральній Раді за проголошення Універсалу. Після прочитання його тексту росіяни піднесли руки “проти” (ті росіяни були русифіковані євреї), а з ними піднесли руки “проти” Універсалу і представники єврейського “Бунду”; решта єврейських національних представників утрималася від голосування (наприклад, представники сіоністів просто не прийшли на засідання).

Особливо складною, зазначав Д. Дорошенко, була ситуація з російськомовним населенням: “Говорити про якусь великоруську народність, яка жила на Україні відокремленими колоніями, взагалі було дуже тяжко, бо йшлося не за якісь там дійсно великоруські села, вкраплені подекуди серед української етнографічної маси на Чернігівщині, Катеринославщині, Харківщині чи ще десь, навіть не про робітників Донецьких копалень, які в значній більшості склалися із заможних москалів:

⁶³ Див.: *Дорошенко Д. Історія України: 1913–1923* pp.: Т. 1. Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932 — Нью-Йорк, 1954. — С. 270.

йшлося про населення більшості міст, яке складалось із зросійщених українців з домішкою природних москалів, які пробували на Україні як урядовці, військові, купці, робітники. Це все були елементи, які зжилися з російською культурою, виховалися в ній, дорожили нею, були перейняті загальноросійським патріотизмом, поділяли загальноросійські ідейні устремління. Всі вони зовсім не хотіли визнавати себе на Україні за якусь “національну меншість”, а в обмеженні російських культурних впливів і зрості українства бачили упадок культури взагалі. Та відокремити всіх цих людей в якусь осібну національність було тяжко ще й тому, що сьгоднішній “руський” чи “малорос” міг завтра національно усвідомитись і стати вже українцем. Навпаки, сьгоднішній соціаліст-українець, ставши більшовиком, дивився на “український націоналізм” як на щось реакційне, вороже інтересам “трудових мас”, і вступав за українським рухом у боротьбу”⁶⁴.

У лютому 1918 р., коли Київ захопили війська під командуванням Муравйова, закон про національно-персональну автономію був відмінений, а генеральні національні секретарства ліквідовані.

Після повернення через кілька тижнів Центральної Ради та її уряду до столиці України було відновлено правомірність закону й діяльність цих національних інституцій. 28 квітня 1918 р. на останньому засіданні Малої Ради при затвердженні Конституції УНР цей закон увійшов до її змісту як сьомий розділ “Національні союзи”.

Під час гетьманського режиму П. Скоропадського секретарем його уряду було заявлено про несумісність закону і національних міністерств з тією політичною ситуацією, яка склалася в Україні. У липні 1918 р. гетьман П. Скоропадський анулював Закон про національно-персональну автономію і скасував національні міністерства.

З приходом до влади Директорії знову було підтверджено чинність Закону про національно-персональну автономію. При її уряді до затвердження національних міністерств тимчасово був створений відділ у справах національних меншостей. Однак з огляду на різні обставини розпочало роботу лише одне з

⁶⁴ Там само. – С. 270–271.

них — з єврейських справ. В. Винниченко пояснює це тим, що за єврейською меншістю не стояла жодна сусідня країна як протектор. Тому українським євреям залишалася лише одна можлива орієнтація — на Українську державу.

Відносно політичних сил, які представляли інтереси інших національних меншин, то за умов нестабільної внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації в Україні вони фактично відмовились від співробітництва з Директорією у розбудові Української держави. Дослідники передусім зазначають, що частина українських поляків, спочатку підтримавши українців у їх боротьбі за самостійність у майбутньому, так і не змогла розпрощатись з віковим уявленням про “хлопський” характер українців і їхню неспроможність створити незалежну державу. Особливо такі самопочуття загострилися у зв’язку з проголошенням Західно-Української Народної Республіки та намірами її до злуки з УНР, що закономірно обумовлювала зміну державних кордонів. Такий радикалізм соціальних і економічних перетворень в українській революції фактично відвернув польську меншину, її політичні сили від подальшої участі в останній.

Політичні розбіжності в середовищі керівних сил національних меншин, поглиблення Громадянської війни, національні погроми прирекли на невдачу наміри та ідеї Директорії щодо побудови національної сфери Української держави.

Дуже гостро постало національне питання перед новоствореною в жовтні 1918 р. багатонаціональною Західно-Українською Народною Республікою (ЗУНР). Її представницький орган — Українська Національна Рада, яка очолила національно-визвольний рух у Галичині, у перших своїх правових актах підкреслила, що всім громадянам ЗУНР незалежно від національності і віросповідання надаються і гарантуються “громадянська, національна і віросповідна рівноправність”. Основним національним меншинам — полякам, євреям, німцям — було запропоновано обрати своїх представників до складу Української Національної Ради. Однак поляки бойкотували вибори, а євреї з німцями, щоб не втягуватись в українсько-польський конфлікт, вирішили не брати в них участі. Керівництво ЗУНР високо оцінювало Закон про національно-персональну автономію УНР.

Агресія Польщі перешкодила державотворчим процесам в ЗУНР.

3.2. Національна політика в УРСР

На етнополітичних процесах, що відбувалися в Україні, особливо позначилися 20–30-ті роки. Цей складний і суперечливий період як позитивний досвід у здійсненні державної політики у сфері міжнаціональних та міжетнічних відносин (20-ті роки), так і сталінську репресивну національну політику (30-ті роки).

У 20-ті роки Україна вступила із складною ситуацією у міжетнічних стосунках, спричиненою подіями Першої світової та громадянської воєн, що відбулися на її теренах.

В роки Першої світової війни жорстких економічних утисків з боку царського уряду насамперед зазнало німецьке населення, яке пізніше потрапило під білогвардійські й махновські погроми. В роки громадянської війни греки, які активно підтримали махновський рух, разом з українцями брали участь у діях махновців проти німецьких колоністів. Серед них значного поширення набули антисемітські настрої.

У цей самий період зазнало погромів, пограбувань і переслідувань єврейське населення, яке проживало в містах і в землеробських поселенських колоніях. Дослідники наводять на підтвердження цього такі приклади. У районі діяльності махновських формувань (Гуляйпільському повіті) були знищені єврейські землеробські колонії Трудолюбівка і Нечаївка. Житловий фонд єврейських селищ на Півдні України було зруйновано на 80 відсотків.

Тому перед політичним керівництвом України постало завдання виправити стан справ, що склався внаслідок цих негативних явищ, намітити відповідно до вимог часу необхідну державну національну політику, налагодити мирну міжетнічну взаємодію в українському суспільстві.

Згідно з рішеннями X (1921) та XII (1923) з'їздів РКП(б) Комуністична партія і уряд України здійснювали державну політику у міжнаціональній сфері *двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин.*

Новий напрям і зміст національної політики впливали з проголошеного керівництвом СРСР курсу на коренізацію партійного і радянського апаратів. Такий курс був обумовлений падінням престижу інтернаціональних гасел і цінностей в умо-

вах, пов'язаних з переходом до непу, лібералізацією суспільства; зростанням опозиційних настроїв у республіках і регіонах і суто практичної складності управління територіями з іншими мовними та культурними орієнтаціями населення; погіршенням міжнародної обстановки і намаганням розіграти національну карту для виправдання геополітичних домагань. Москва також сподівалась політикою коренізації продемонструвати відмінність своєї національної політики від імперської політики Росії і в разі ймовірних невдач перекласти відповідальність на республіканське керівництво⁶⁵.

Суть офіційно проголошеної ХП з'їздом РКП(б) (17–25 квітня 1923 р.) *політики коренізації* полягала в тому, щоб залучити до поширення комуністичної ідеології у національних районах СРСР місцеві кадри, врахувати національні фактори при комплектуванні партійного і державного апаратів. З цією метою було збільшено прийом до партії представників місцевого населення, розширювалися суспільні функції національних мов, створювалась розгалужена мережа шкіл, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, газет і журналів, культосвітніх закладів тощо.

Першими практичними кроками у напрямі українізації, тобто здійснення процесу дерусифікації державного й суспільно-політичного життя в Україні та розвитку української мови і культури стали Постанова ВУЦВК “Про застосування у всіх установах української мови нарівні з великоросійською” (21 лютого 1920 р.); Декрет РНК УСРР “Про заходи у справі українізації навчально-виховних і культурно-просвітніх установ” (17 липня 1923 р.); Постанова ВУЦВК та РНК УСРР “Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови” (1 серпня 1923 р.). Останнім документом передбачалося насамперед провести українізацію навчально-виховних і культурно-освітніх закладів, поступово запровадити українську мову в усіх радянських і господарських установах. Для цього планувалося відкрити при установах спеціальні курси з вивчення української мови.

Керівництво процесом українізації було покладено на Комісію Політбюро ЦК КП(б)У з українізації (на чолі з секретарем

⁶⁵ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 299.

ЦК КП(б)У В. Затонським) та Центральну Комісію українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів УСРР (на чолі з Головою РНК УСРР В. Чубарем).

Головна роль в українізації відводилась Народному комісаріату освіти УСРР, який у 20-х роках відповідно очолювали Г. Гринько, В. Затонський, О. Шумський, М. Скрипник.

Поряд з українізацією у 20-ті роки державна політика у сфері національних відносин передбачала реалізацію спеціальних заходів сприяння політичному і культурному розвитку національних меншин, аж до врахування етнічних факторів у адміністративно-територіальному поділі.

З метою управління цими процесами було створено мережу спеціалізованих радянських, адміністративних, культурно-освітніх, наукових установ. Передусім в органах державної влади були організовані спеціальні структури, що проводили роботу серед національних меншин. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення відділу національних меншостей при Наркоматі внутрішніх справ. 25 жовтня 1922 р. ВУЦВК затвердив положення про відділ, у якому зазначалося: “До компетенції Відділу національних меншин входить:

а) забезпечення широкого будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; б) широке сприяння матеріальному розвитку національних меншин, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку; в) нагляд за втіленням у життя національної політики Радянської влади”. Місцевими органами відділу національних меншостей НКВС були підвідділи: німецький, єврейський, польський, що діяли при відділах управління губернських виконавчих комітетів. У деяких губерніях у підвідділах створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські та ін.

Подальше зростання обсягу та ускладнення завдань роботи обумовило створення у квітні 1924 р. при ВУЦВК Центральної Комісії у справах національних меншостей (ЦКНМ). Їй надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій тощо. Поряд з центральними органами Комісії аналогічні органи діяли

при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад. Центральні органи Комісії у справах національних меншостей активно діяли лише до середини 30-х років.

Комісія із самого початку своєї діяльності провела роботу з розробки змін в адміністративно-територіальному поділі України з урахуванням інтересів національних меншин. Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло і надання пільгових умов. Так, норма кількості жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25–45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. — для національних районів і з 1000 до 500 чол. — при утворенні національних рад.

Державна політика у міжетнічній сфері 20-х років загалом позитивно вплинула на процес національного відродження українського народу, інонаціональних груп населення.

У складі Української РСР до 1930 р. було утворено 25 національних районів, 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 — селищна), 254 німецьких, 156 єврейських (68 селищних), 12 чеських, 4 білоруських і 3 албанських.

Активізувалось етнокультурне життя. Характерною у цьому плані є постанова РНК УРСР про задоволення культурних потреб населення національних районів від 23 грудня 1926 р., яка ставила такі завдання перед виконавчими органами: “1) визначитись щодо кількості необхідних шкіл та обладнання для них, а також забезпечення шкіл досить кваліфікованим педагогічним персоналом та підручниками; 2) вжити заходів до поширення мережі шкіл соціального виховання з таким розрахунком, щоб в національних районах не було сільських Рад без шкіл; 3) всіма засобами сприяти розвиткові самодіяльності населення національних народів у галузі задоволення культурно-соціальних потреб шляхом заохочування населення до відкриття будь-яких освітніх або медичних установ, допомагаючи по можливості коштами місцевих бюджетів; 4) передбачити при складанні окружних бюджетів на 1927/28 рік необхідні витрати на поширення мережі шкіл та інших соціально-культурних та лікарських установ, врахувавши одночасно необхідність належного їх обладнання; 5) передбачити перехід на утримування місцевих бюджетів профшкіл як існуючих, так і передбачуваних за планом Народного комісаріату освіти; 6) передбачити за кошторисом доведення кількості лікарів з

охорони здоров'я дітей по школах до встановленої норми; 7) передбачити окремі кошти на підвищення кваліфікації шкільних і політосвітніх робітників та робітників комдитруху в національних районах; 8) вжити заходів, щоб лікарсько-санітарні установи по можливості комплектувались медперсоналом, який володіє мовою національного меншинства даного району чи пункту; 9) при розгляді кошторисів національних районів та районів з переважною кількістю населення національного меншинства не припускати скорочення передбачених на невідкладні культурні потреби національних меншин асигнувань”.

Особливим напрямом роботи з іноетнічною частиною населення були: подолання його економічної відсталості, залучення до сфери матеріального виробництва, зміна соціальної структури національних груп.

Однак з кінця 20-х — початку 30-х років у національній політиці відбуваються кардинальні зміни, пов'язані з остаточним оформленням в СРСР командно-адміністративної системи. Фактично почала здійснюватись сталінська національна політика, яка, ґрунтуючись на соціально-політичних засадах “казарменого соціалізму,” привела до практичного відновлення імперського великодержавництва у сфері міжнаціональних відносин в СРСР, що було завуальовано ідеологічною доктриною “дружби народів”.

Новий курс у національній політиці в Україні полягав, з одного боку, у згортанні політики українізації, а з другого — у корінній зміні роботи з нацменшостями. Показовими у цьому плані є зміст роботи та рішення листопадового (1933) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У. На цьому пленумі гострій критиці був підданий народний комісар освіти М. Скрипник. Якщо на червневому (1933) пленумі ЦК КП(б)У М. Скрипника розвінчували за його “помилки” у проведенні українізації, то на об'єднаному листопадовому (1933) вже йшлося про його “націоналістичний” ухил. Зокрема, на пленумі йшлося, що в Україні “виняткову вагу мало викриття та розгром націоналістичного ухилу Скрипника, ухилу, що змикався з імперіалістичними інтервентами фашистської Німеччини й панської Польщі, які намагалися відірвати Україну від Радянського Союзу”. Поряд із звинуваченнями в українському “націоналізмі” на пленумі пролунали заяви й про “фашистів” із середовища

національних меншостей. Так, у резолюції пленуму “Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні” в розділі “Робота серед національних меншостей” відзначалося: “Послаблення більшовицької пильності партійних організацій у роботі серед трудящих національних меншостей, особливо серед польської та німецької людності, що призвело до засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів та ін. польськими й німецькими фашистськими елементами, що деякі з них навіть пролізли до партії”⁶⁶. Пленум ЦК КП(б)У висунув вимогу про прийняття відповідних заходів щодо “очищення” цих організацій від “ворожих елементів”.

В Україні під тиском з Москви партійні органи ухвалили ряд рішень, на підставі яких здійснювалась спочатку “чистка”, а потім ліквідація навчальних закладів, у яких викладання велось мовами національних меншин (як осередків “буржуазно-націоналістичного впливу”). Так, у квітні 1938 р. була прийнята постанова ЦК КП(б)У про реорганізацію національних шкіл в Україні. В ній зазначалось: “Перевіркою встановлено, що вороги народу — троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, шведські, грецькі й інші школи, перетворюючи їх на осередки буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей”. Політбюро ЦК КП(б)У, виходячи з рішень ЦК ВКП(б), “визнало недоцільним і шкідливим подальше існування особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах” і постановило: реорганізувати особі національні німецькі, польські, чеські, шведські й інші школи і технікуми в радянські школи звичайного типу, а також ліквідувати особі національні відділи, відділення і класи при звичайних школах, технікумах”. Цією постановою перші секретарі обкомів КП(б)У і Наркомосвіти УРСР зобов’язувалися представити на затвердження ЦК КП(б)У план реорганізації кожної “особі” національної школи, технікуму, педшколи, відділень і класів при них. Особистий контроль і керівництво цією роботою покладались на секретарів обкомів КП(б)У⁶⁷.

⁶⁶ Див.: Партробітник України. — 1993. — № 16. — С. 35.

⁶⁷ Див.: Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. документів і матеріалів. — С. 236–237.

Приймалися і реалізовувалися рішення щодо закриття й реорганізації національних культурно-освітніх закладів, редакцій газет і журналів. Наприклад, у Постанові секретаріату ЦК КП(б)У “Про видавництво “Укрдержнацменвидав” (2 лютого 1935 р.) констатувалось, що видавництво “засмічене” “антирадянськими елементами” (членами “Української військової організації” та “Польської організації військової”, німецькими фашистами, єврейськими націоналістами). Одним із звинувачень, адресованих керівництву “Укрдержнацменвидаву”, було те, що у його видавничі плани на 1934 і 1935 р. були включені книги Зінов’єва і Каменєва. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило директора видавництва, редактора єврейської газети “Дер Штерн” та редактора єврейської секції видавництва виключити з партії і звільнити з роботи. Поряд з цим було доручено ретельно перевірити весь склад працівників нацменвидавництва і очистити їх від ворожих елементів.

У контексті суспільної командно-адміністративної політики проводилася реорганізація і ліквідація національних адміністративно-територіальних одиниць як таких, що не виправдали себе. З огляду на це було прийнято ряд постанов партійними й адміністративними органами (Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про Мархлевський та Пулинський райони” (17 серпня 1935 р.); Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради” (16 лютого 1938 р.); Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про ліквідацію та перетворення штучно утворених національних районів та сільрад” (7 квітня 1938 р.) тощо.

Відтак наприкінці 30-х років з ліквідацією національних районів та сільрад було припинено функціонування системи національного районування в Україні.

Партійно-державне керівництво України, виконуючи настанови Москви, нав’язувало масовій свідомості думку про те, що представники німців, поляків, інших національностей — потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, шкідницьку діяльність яких треба викорінювати. Наслідком такої політики стали репресивні акції щодо іноетнічного населення: звільнення з роботи людей у зв’язку з їх національною приналежністю, депортації з місць компактного проживання представників національних меншин, фабрикація шпигунських, диверсійних, по-

встанських організацій, які склалися з українських, німецьких, польських, грецьких та інших “націоналістів”. Так, у листопаді 1936 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло Постанову “Про переселення польських та інших господарств з прикордонної смуги”, в якій ставилося завдання переселити навесні 1939 р. 6–7 тис. таких господарств, “головним чином, за кордони України”. Місцями депортації представників етнічних груп України (німців, поляків тощо) були “спецпоселення” у Казахстані, Росії, інших регіонах СРСР.

У 1933–1934 рр. репресивними органами в Україні були “викриті” контрреволюційні організації “Союз визволення України”, “Польська організація військова”, “Національний Союз німців на Україні”.

Загалом на стані національної сфери цього періоду позначалась передусім політика офіційної влади, яка здійснювалась в атмосфері підозрливості та упередженості стосовно всіх, хто належав у минулому до “дрібнобуржуазних”, “націоналістичних”, які діяли в Україні, “небільшовицьких” партій. Намагання відшукати “націоналістів”, “фашистів” у середовищі національних меншин, як і масові репресивні акції стосовно “ворогів народу” у суспільстві, були спричинені адміністративно-примусовими методами проведення внутрішньої політики. Репресії щодо “націоналістів” серед населення, в тому числі і представників національних меншин, пов’язувались із “міжнародним фактором”. Посилення антинімецької та антипольської пропагандистських кампаній у зв’язку з погіршенням політичних відносин з Німеччиною та Польщею викликало особливу упередженість владних структур стосовно німецької та польської меншин⁶⁸.

У 1939 і 1940 р. відбулися важливі історичні події. До складу України увійшли західноукраїнські та буковинські землі. Партійно-державне керівництво республіки з метою найшвидшої інтеграції Західної України та Буковини в існуючу політичну систему розпочало в західних областях заходи щодо “українізації” та задоволення етнокультурних потреб національних меншин. Було прийнято ряд постанов про відкриття

⁶⁸ Див.: Етнічний довідник: У 3 ч. – Ч. III. Етнополітика в Україні. — К., 1997. — С. 31.

польських, румунських, інших національних навчальних закладів, видання літератури мовами національних меншин тощо. Так, у квітні 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв Постанови: “Про видання політичної та художньої літератури румунською мовою” і “Про організацію польських відділів при педагогічних училищах в м. Рівно і Луцьк, педагогічному і учительському інститутах в м. Львові для підготовки вчителів з польською мовою навчання” (25 квітня 1941 р.). Ними ЦК КП(б)У зобов’язав Наркомат освіти до 1 вересня 1941 р. організувати польські відділи в педагогічних училищах міст Рівне і Луцьк, а також на всіх факультетах педагогічних та учительських інститутів м. Львова. Перед Рівненським, Волинським та Львівським обкомами КП(б)У та облвиконкомами було поставлене завдання підшукати для польських відділів необхідні приміщення та гуртожитки, а перед Раднаркомом УРСР — забезпечити їх фінансування.

Однак у руслі великодержавницького шовіністичного курсу сталінського режиму національній політиці, яка проводилась у західноукраїнському регіоні, як і в цілому в Україні, були властиві подвійні стандарти. Політичні рішення, оцінки, теоретичні висновки, що давалися в офіційних документах, засобах масової інформації, докорінно відрізнялися від подій, явищ і процесів, що реально відбувалися на місцях. Репресивні акції, здійснювані на західноукраїнських землях проти національних меншин, нерідко набували такого розмаху та громадського розголосу, що висті партійні та державні органи змушені були втручатися і вносити певні корективи у боротьбу з “націоналістами” та “фашистами” у середовищі іноетнічного населення. Зокрема, Політбюро ЦК КП(б)У в серпні 1940 р. прийняло Постанову “Про незаконні дії, припущені місцевими органами влади у Львові”.

Під приводом боротьби з українським буржуазним націоналізмом жорстким репресіям піддавався інтелектуальний потенціал українського народу та частина комуністів, що виступала на захист національних інтересів. Значних депортацій зазнали українці під час розкуркулювань та розгрому національно-визвольного руху в західних областях України.

Наприкінці 30–40-х років були проведені масові депортації поляків, німців, інших етнічних груп, кримських татар з місць їх постійного проживання, в тому числі й за межі України.

Насильницькі депортації населення з України в 30–50-ті роки здійснювались у такому хронологічному порядку:

28 квітня 1936 р. Раднарком СРСР прийняв постанову № 776–120 сс про переселення “як політично неблагонадійних” поляків з Української РСР до Казахстану.

29 грудня 1939 р. було прийнято постанову РНК СРСР № 2122–617 і затверджено “Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР”. Положення підписав нарком внутрішніх справ Л. Берія. Для його виконання терміново виділялося 55 залізничних вагонів. Осадники — це переселенці з Польщі, колишні військовослужбовці польської армії, які виконували функції поліції.

2 березня 1940 р. РНК СРСР ухвалила постанову № 289–127 сс про виселення з районів Західної України і Західної Білорусі членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з районів колишньої Польщі (що відійшли до Німеччини), які виявили бажання виїхати з Радянського Союзу на зайняту територію і не були прийняті німецьким урядом.

10 квітня 1940 р. РНК СРСР постановою № 497–177 сс затвердила інструкцію щодо виселення осіб, які потрапляли під постанову від 2 березня того ж року. В постанові вказувалось, що депортації підлягають 22–25 тис. осіб.

У травні — червні 1941 р. за наказом НКВС СРСР почалося виселення зсильнопоселенців та членів їх сімей з республік Прибалтики, Молдавської РСР, Західної України та Західної Білорусі.

21 травня 1941 р. нарком Л. Берія підписав наказ про розселення на 20 років у Кустанайській області Казахської РСР поселенців із Західної України і Західної Білорусі.

У червні — липні 1941 р. почали прибувати перші ешелони із зсильнопоселенцями. Так, з Південно-Казахстанської області повідомлялося, що з 4-го до 11 червня туди прибуло три ешелони з 636 родинами (2291 чол.) з районів Львівської, Рівненської і Тернопільської областей. Це були учасники повстанських організацій ОУН.

Наприкінці 1941 — на початку 1942 р. почалася депортація німців з території України. 22 вересня 1941 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову № 70200 про переселення 31320 чол. із Запорізької області. На підставі цієї постанови вибули на Схід (до Кустанайської обл.) у примусовому порядку 2590 радянських німців з Луганської області.

У жовтні 1941 р. вжито заходи на виконання постанови ДКО у Сталінській області (нині Донецької обл.), де проживали 368880 радянських німців.

До середини 1942 р. все німецьке населення, яке проживало на території України, було переселене у східні райони СРСР.

7 січня 1944 р. вийшло розпорядження № 20 за підписом Л. Берії, у якому нарком наказував “усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна на основі наказу НКВС СРСР за № 001552 (1940)”. Усіх доправляти до Чорногорського спецтабору (станція Чорногорські копальні Красноярського краю) для їх подальшого утримання.

У 1944–1945 рр. вивозяться оунівці і члени їх сімей. На кінець 1945 р. усього на спецпоселенні, за даними відділу спецпоселень НКВС СРСР, перебувало 967085 сімей — 2342506 осіб. Переселення контингентів тривало.

У наступних 1950–1970 рр. в УРСР, як і в інших республіках, командно-адміністративною системою ігнорувались потреби національного розвитку, під гаслами “пролетарського інтернаціоналізму”, “розквіту і зближення націй в СРСР”, “формування нової історичної спільності “радянський народ” здійснювалась політика русифікації та денаціоналізації етнічних груп, велася рішуча боротьба з проявами “українського буржуазного націоналізму”.

Значної шкоди завдала хибна теза про “вирішення” національного питання в СРСР. Ще 1935 р. відомий у ті часи радянський партійний і державний діяч А. Андреев проголосив, що “національне питання в нашій країні можна вважати остаточно вирішеним”⁶⁹.

Суть справи полягала не тільки у помилковості такої оцінки процесу національного розвитку і в цілому в СРСР, і в республіках. У контексті цього висновку будь-яка заява чи згад-

⁶⁹ Див.: Известия. — 1935. — 6 лип.

ка щодо національних проблем слугували приводом для негайних звинувачень у буржуазному націоналізмі і жорстоко переслідувались.

На офіційному рівні визнавалась наявність тільки двох тенденцій — розквіт і зближення націй. Тому політика була зорієнтована лише на форсування міжнаціонального зближення.

Демографічні, економічні та соціальні процеси, які насаджувались під гаслом “інтернаціоналістської допомоги” та злиття націй суттєво змінювали в ряді регіонів співвідношення корінного й осілого населення, прирікали нації і народності на втрату національної самобутності, а національні меншини — на асиміляцію, зрештою згубно позначились на між-етнічних відносинах, на соціально-економічному розвитку регіонів, нерідко викликали опір місцевих жителів, що проявлявся у різних формах. Такі дії, як і інші, зокрема, обумовили активізацію певних процесів серед лемків, гуцулів, русинів, кримських татар, інших етнічних спільнот.

У другій половині 80-х років в СРСР внаслідок глибоких змін у його внутрішній та зовнішній політиці розпочався етнічний ренесанс, що став одним з факторів його розпаду. Цей етнічний ренесанс був передусім зумовлений рядом зовнішніх і внутрішніх причин, які мали місце в розвитку міжнародного співтовариства після Другої світової війни: посилення соціальної та територіальної мобільності населення багатьох країн, регіонів і континентів; розвиток торговельно-економічних і туристичних зв'язків; науково-технічна революція, інформаційний вибух; зростання гетерогенності (етнічної мозаїчності) людства; поглиблення процесів інтернаціоналізації та інтеграції тощо.

У науковій літературі визначені також основні внутрішні причини етнічного відродження народів колишнього СРСР, зокрема українського: перебудова, демократизація, гласність; реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, їхніх національних героїв, культурних діячів; активна діяльність національно-патріотичних об'єднань та організацій; вплив зарубіжних діаспор, які довгий час були штучно ізольовані від своїх “материнських” націй; спротив усіх етнонаціональних спільнот насильницькій асиміляції та русифікації;

зародження нового (критичного) етнополітичного мислення тощо⁷⁰.

Вплив цих чинників на внутрішньополітичне життя в СРСР значно посилювався після припинення “холодної війни”.

Тогочасне партійне керівництво зробило спробу трансформувати посттоталітарний авторитарний режим у демократизовану радянську систему.

Початі зверху перебудовчі процеси шляхом гласності та демократизації сприяли відродженню національної самосвідомості, яке охопило усі регіони, в тому числі й Україну.

У громадсько-політичному житті офіційний дозвіл отримала широка критика сталінської національної політики, наслідків її впровадження, що поставило під громадський сумнів усі теоретичні постулати, на яких ґрунтувалась радянська національна теорія.

Все це відкрило можливості не тільки для дискусій щодо суперечливих питань національної політики, які доти були закритою темою, а й, зрештою, для вираження відкритого невдоволення, що довго нагромаджувалось і всіляко придушувалося, до все зростаючих вимог корінних змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Реформаторська частина керівної Комуністичної партії, до якої перейшла влада в країні, щоб утримати свої політичні позиції, зробила ставку на ті громадські сили, які раніше не допускались до політичної діяльності. Це посилює процес об'єднання невдоволених чинним політичним режимом й надало їм нових форм самовиразу та самоорганізації.

У республіках, в тому числі й Україні, почалась реабілітація незаслужено звинувачених і репресованих народів, представників етнічних спільнот, їхніх національних героїв, політичних і культурних діячів тощо.

Прикметним, зокрема, є те, що такий розвиток етнополітичних процесів у СРСР спрогнозував видатний український громадський і державний діяч, один з активних діячів Української революції 1917–1920 рр. В. Винниченко. Проживаючи в емігра-

⁷⁰ Див.: Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас, Ю. С. Шемшученко та ін.; за ред. Ю. І. Римаренка. — С. 465.

ції у Франції, він написав 1949 р. “Заповіт борцям за визволення”, у якому зазначив: “Советський Союз так чи інакше розвалиться, що цьому розвалові будуть сприяти “зовнішні чинники”, що вони, ці чинники, матимуть, до певної міри, силу вирішувати долю підсоветських народів. І з другого боку ... є численні вороги української державности, які будуть напружувати всі свої сили, щоб її скасувати, щоб схилити на це “чинники”, щоб роздерти Україну і шматками її торгуватись на інтернаціональному торжищі”. Українська державність “за цього відтинку історії (тобто радянського періоду. — О. А.), — пише В. Винниченко, — не є задовільна для нас. Так, — вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена. Але суть її Держави є, вона живе, вона береже в собі сили, які не дозволять ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її, — вони, а не хто інший, не якісь сили зовні, а тим паче не крихітна купка емігрантів”⁷¹.

На території України, в інших республіках СРСР почали утворюватись та розгорнули активну діяльність національно-патріотичні об'єднання й організації, яким передувала боротьба дисидентів за збереження національної мови і культури.

Ідеологічний вакуум, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, став заповнюватися такими теоретичними інтерпретаціями найбільш вузлових моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав.

3.3. Концептуальні засади сучасної державної етнополітики

Серед численних наслідків розпаду СРСР, який завершився утворенням незалежних держав, важливо виділити започаткування процесу активного зарахування етнічних груп у внут-

⁷¹ Див.: Винниченко В. К. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 11, 13.

рішнє і зовнішньополітичне життя своїх країн; виникнення нових етнополітичних процесів на пострадянському просторі; ускладнення етнополітичної ситуації в нових державах.

Події, що відбулися за останні роки на території колишнього СРСР, спричинили гостру потребу критичного переосмислення українськими суспільствознавцями й політиками місця та ролі національного фактора у громадському житті з урахуванням уроків історичного минулого та міжнародної практики вирішення етнічних проблем.

Світовий досвід передусім засвідчив, що більш тривким виявився той напрям суспільно-політичної думки, який прогнозував живучість націоналістичних тенденцій, розглядав майбутнє людства органічною синтезою національно свідомих, ґрунтовно розвинених та політично незалежних народів.

Формування такої концепції світового розвитку, що була проголошена ще на початку ХХ ст. окремими суспільствознавцями й політиками, відбувалось не тільки в гострих наукових дискусіях, а й за жорстких політичних реалій. Підтвердженням цьому слугує досвід регулювання міжетнічних відносин, нагороджений передовими демократичними країнами, зокрема США. Впродовж багатьох десятиліть у цій державі на офіційному рівні у політиці й практиці культивувалась теорія “плавильного казана” (з початку ХХ ст. ця назва почала використовуватись правлячими колами для характеристики асиміляційних процесів у США). Суть її полягає в тому, що вихідці з інших країн (іммігранти) різних національностей і народностей, які прибували до берегів Америки, “переплавлювались” у єдину американську націю. Ядро американського населення, поняття “американська нація”, становили групи осіб європейського походження. В основному їх було три — англійська, ірландська та німецька. За даними, наведеними у двох останніх демографічних доповідях, що були підготовлені Бюро перепису населення США, у цій країні нараховується 197 різних національних груп (найменші за чисельністю становлять ледь понад 2 тис. чоловік). Однак обличчя нації визначають десятки⁷².

⁷² Див.: *Корявин Л.* Плавильный котел наций. Взгляд на этническое полотно Соединенных Штатов // Российская Федерация. — 1995. — № 14. — С. 59.

На думку американських політиків, етнічна строкатість населення, постійний приплив іммігрантів з інших країн, з одного боку, могли спричинити міжетнічну напруженість і конфлікти, з другого — перетворення американської держави на конфедерацію країн з різним національним складом внаслідок утворення етнічних анклавів населення неанглійського походження.

Тобто проблеми, що впливали з етнічної гетерогенності населення США, обумовили всіляку підтримку й офіційне захоплення в політиці і практиці країни асиміляційних процесів, а в науці — залучення вчених до їх вивчення й обґрунтування різноманітних ідей, теорій, концепцій. Так, з концепцією про асиміляцію як фінальну фазу циклу расових відносин виступив 1950 р. Р. Парк. Обов'язковій асиміляції “нової” міграції була присвячена широко культивована в американському суспільстві ідея “англоконформізму” тощо.

Спостереження за процесами в США, за модернізацією та розвитком капіталістичного виробництва і торгівлі, виникненням інтернаціональної єдності капіталу у світі, що різко посилили взаємозв'язок між народами й між державами, начебто давали достатньо аргументів на користь думки щодо асиміляції націй. Такий висновок усе ширше утілювався в багатьох зарубіжних дослідженнях.

Однак реалії життя виявилися набагато складнішими і зовсім іншими, позаяк подолати національні, етнічні особливості в поліетнічних суспільствах, зокрема в американському, так і не вдалося. В США очевидним став той факт, що етнічна ідентичність меншин не тільки не була поглинута англо-американською ідентичністю, а навпаки, всупереч прогнозам виявила неабияку живучість, впливала на формування єдиної американської культури, активно засвідчувала потяг до самостійного історичного розвитку.

Аналіз процесів у США, який здійснили американські вчені, починаючи з 60-х років, дав останнім змогу визначити основні тенденції у розвитку етнополітичної ситуації. Одну з них вони охарактеризували як “культурний плюралізм”. Тобто було зафіксовано співіснування і розвиток різних етнокультурних масивів, які відображали багаторівневу етносоціальну структуру американського суспільства. Поряд із асиміляційними тенденціями,

які мали місце в середовищі етнічних груп, науковці виявили й обґрунтували тенденцію, пов'язану з намаганням етнічних меншин віднайти свою зникаючу ідентичність, підтвердити зв'язки зі своїм культурним минулим. Підсумував цей процес професор етносоціології Нью-Йоркського університету С. Стейнберг у своїй книзі “Етнічний міф”. На початку 70-х років у працях Д. Белла, Й. Глейзера, Д. Мойніхена, Е. Сміта та багатьох інших західних вчених ця тенденція світового розвитку отримала назву “етнічного відродження” або “етнічного ренесансу”.

Отже, можна зробити такий висновок. Незважаючи на цілеспрямовану, всіляко заохочувану на державному рівні асиміляційну політику в СРСР (“зближення” націй) та в США (“плавильного казана”) — цих донедавна цитаделях обох політичних систем, на які був поділений світ, — зберігалась і розвивалась тенденція до етнічної самоідентифікації і збереження національних культур. Відмінність тільки в тому, що такого висновку зарубіжні суспільствознавці й політики дійшли ще в 60-х роках і зуміли скоригувати розвиток етнонаціональних процесів у своїх поліетнічних країнах у конструктивне русло. Водночас радянська суспільствознавча наука, політичні діячі, завдяки ряду об'єктивних і суб'єктивних причин, не спромоглися своєчасно відмовитись від панівних ідеологічних догм розв'язання національного питання в СРСР, об'єктивно дослідити тенденції міжетнічних відносин та спрогнозувати їх історичну перспективу.

Зарубіжні науковці активно вивчали складні процеси, що відбувалися в етнополітичній сфері різних країн світу і внаслідок цього на основі вияву спільних та специфічних рис дійшли висновку про наявність певних стадій етнічного ренесансу. На першому етапі етнічні лідери починають збирати носіїв етнічності, тобто тих, хто в умовах асиміляторської офіційної політики зумів зберегти свої етнічні корені, в солідарну організовану групу. Члени солідарної групи поступово починають усвідомлювати свою етнічну спільність, створюють власні організації тощо. З цього часу починається другий етап — “мобілізація етнічної групи” навколо спільної мети, програм та гасел. У консолідованій етнічній групі починає формуватись прагнення не тільки до збереження своєї своєрідності, ідентичності, а й потреба в отриманні певного статусу, становища в

суспільстві. Звідси настає третя стадія “політизації етнічності” (самовизначення), коли етнічна група вже не може вдовольнитися тільки культурницькою діяльністю й починає вимагати для себе певних політичних прав, тобто участі у розподілі влади та суспільного продукту, а нерідко — й права на створення власної національної держави⁷³.

Новітні явища етнічного ренесансу і в нашій країні, і за кордоном потребували нових підходів держав, політичних партій, інших соціальних інститутів до управління етнополітичними процесами. На Заході у процесі критичного переосмислення вченими наявних ідей, концепцій, пов’язаних з регулюванням міжнаціональної сфери, виник новий напрям у суспільствознавстві, який отримав назву “етнополітика”. Головну увагу західні політологи звернули на дослідження ключових питань етнополітичної сфери суспільного життя: взаємовідносин між державами та етнічними групами, які проживають на їхніх теренах; взаємовідносин між різними етнічними групами всередині поліетнічних держав, а також у міждержавних відносинах; причин виникнення етноконфліктних ситуацій у багатонаціональних країнах та визначення шляхів їх розв’язання.

Серед зарубіжних дослідників існують різні погляди щодо причин виникнення феномена етнополітика. Так, симпатичні науковій теорії “внутрішнього колоніалізму” М. Хехтер (США), автор книги “Внутрішній колоніалізм” (Лондон — Берклі, 1975), Т. Наїрн (Великобританія) та ін. детермінують виникнення етнонаціоналізму в усіх багатонаціональних державах лише економічними факторами. Тобто розвиток націоналізму етнічних груп пояснюється як реакція на колоніальну експлуатаційну політику, яку проводить відносно них домінуюча нація. З цим одностороннім підходом до трактування етнонаціональних процесів не погодилась інша, більша частина західних політологів, що дотримується “нової етніцистської концепції”. Ці вчені вважають, що на активізацію етнічних груп, рівень їх національної свідомості впливають і економічні фактори, і питання збереження людьми своєї етнічної ідентичності (мови, культури, самосвідомості тощо)⁷⁴.

⁷³ Див.: *Майборода О.* Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // *Сучасність*. — 1995. — № 12. — С. 77.

⁷⁴ Див.: *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. — С. 671.

Доробок світової суспільствознавчої думки останнім часом дедалі активніше вивчається українськими вченими. З урахуванням міжнародного, вітчизняного досвіду, історичних уроків зміст *етнополітики Української держави* можна сформулювати так: це діяльність держави та її органів у етнополітичній та етнонаціональній сферах з метою відродження, забезпечення життєдіяльності, подальшого розвитку та участі в державотворчих процесах різних структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, національних меншин; об'єднання їх в єдиний соціум — політичну націю, ядром якої є народ, що дав назву національній державі; розширення зв'язків з українською діаспорою та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України; усунення чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів; регулювання міграційних процесів.

Досвід періоду існування незалежної Української держави дозволяє проаналізувати й узагальнити основні положення її етнополітики.

На формування етнополітики Української держави впливають насамперед історичні здобутки, яких вона домоглась за період свого незалежного існування. Суть їх полягає в тому, що світ визнав Україну як самостійну, демократичну державу. Вона стала повноправним членом міжнародного співтовариства, дедалі більше долає свій відрив від Європи, приналежна до загальноєвропейського процесу; перед світом постала держава з багатою історією, духовною культурою, працьовитим, миролюбним багатоетнічним народом, який прагне жити в добрі і злагоді з усіма державами, розвиваючи з ними усі зв'язки, не керуючись ідеологічними постулатами. Україна переконливо довела, що ідея рівності людей, незалежно від їх етнічного походження, та міжнаціональна злагода стали наріжним каменем її внутрішньої і зовнішньої політики; значно зріс рівень політичних свобод у країні, забезпечено політичну, економічну, ідеологічну, культурну багатоманітність у її розвитку; відкриті широкі можливості для плідної співпраці із зарубіжними українцями, особами іншого етнічного походження — вихідцями з України, які розселені на теренах колишнього СРСР і по всій планеті.

Потреба у формуванні Українською державою власної етнополітики обумовлена такими об'єктивними чинниками: неза-

лежним існуванням України як суверенної, демократичної, соціальної, правової, унітарної держави; поліетнічним складом населення; активізацією етнополітичного процесу, широким зарахуванням у нього структурних етнокомпонентів українського суспільства — української нації, корінних народів та національних меншин; необхідністю узгодження інтересів, встановлення рівноправних і гармонійних відносин між етнічними групами; незавершеністю процесів консолідації української нації; важливістю подолання політичних, соціально-психологічних, культурно-мовних, інших наслідків деформації етнонаціональної сфери в минулому; співробітництвом та зв'язками з українською діаспорою та вихідцями з України, особами іноетнічного походження; трансформацією в українське суспільство депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну; наявністю інтенсивних, зокрема зовнішніх міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну та етнодемографічну ситуації в державі.

Засади, теоретико-методологічні підходи до трактування особливостей етнополітичного процесу, що відбувається в Україні, містяться в *законодавчій базі*, створеній з метою регулювання міжнаціональних та міжетнічних відносин.

Періодизацію та характеристику розвитку впродовж останнього десятиліття правового поля України, яке охоплює етнополітичні та етнокультурні відносини, запропонував М. Шульга, який виокремлює, зокрема, чотири етапи в розвитку цього процесу: 1. Ігнорування законами України наявності такої сфери суспільних відносин, як національно-етнічні. Цей етап тривав до 1989 р. 2. Розпочався 1989 р., коли був прийнятий Закон про мови в Українській РСР, і тривав до 1 грудня 1991 р. Характерно, що саме в цей період приймалися правові документи, які декларували національним меншинам максимум прав. Пізніші правові акти не тільки не збільшували ці права, а іноді навіть скорочували їх. Це пояснюється тим, що у цей період відбувся розпад СРСР і проголошена незалежність України. Політичні сили, які лідирували в Україні, зрозуміло, були зацікавлені у підтримці курсу на проголошення незалежної держави усіма етнічними групами. В цей період, підкреслює автор, у сфері національних відносин приймалися в основному не закони, а декларації. Декларації, як відомо, мають політико-право-

вий, а не нормативно-правовий характер. 3. Прийнято Закони “Про національні меншини в Україні”, “Про освіту” та деякі інші, що стосуються національних меншин, норм використання їх мов. 4. Розпочався з прийняттям Конституції України і триває дотепер⁷⁵.

Від Декларації про державний суверенітет до Основного Закону Україна пройшла шлях, на якому визначились базові етнополітичні засади державотворення.

Особливо важливе значення для розроблення й реалізації державної етнополітики має ряд положень нової Конституції. Зокрема, у її преамбулі зазначається, що українське державотворення, яке має свою багатовікову історію, відбувається на основі здійсненого права на самовизначення не тільки української нації, а й усього Українського народу, який становлять громадяни України всіх національностей. Це словосполучення увібрало в себе весь зміст поліетнічного складу населення України і дає можливість трактувати його принаймні як політичний термін.

Тобто Україна обрала шлях формування політичної нації як соціуму на основі державності з народу, який дав назву державі, й інших етнічних груп, які проживають на території України.

Конституція, визнаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні Український народ, водночас визначила структурні етнокомпоненти українського суспільства — українську націю, національні меншини та корінні народи. Останній етнокомпонент введено у правове поле вперше.

На законодавчому рівні також вперше у Конституції зафіксовано, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Політика держави у сфері регулювання міжетнічних відносин ґрунтується на таких загальних *засадах*, як: ідеї демократичного устрою держави; визнання пріоритету права й верховенства закону; існування єдиного громадянства; врахування взаємозв’язку загальногромадянських і національних прав

⁷⁵ Див.: Шульга Н. А. Русская культура в Украине: политико-правовой, социальный статус // Диалог украинской и русской культур в Украине: Материалы конф. // Фонд поддержки русской культуры в Украине... — К., 1999. — С. 10–14.

людини; право кожного громадянина вільно визначати свою національну належність; визнання правової рівноправності етнічних груп у державотворчих процесах; політична, економічна та ідеологічна багатоманітність; дотримання принципів: національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не в етнічному значенні; поліетнічного та полікультурного плюралізму; збереження генофонду Українського народу; взаємодія і взаємовплив політичного, економічного, правового, соціального й національного факторів у суспільстві; захист суверенітету й територіальної цілісності держави; рівноправність та взаємовигідне співробітництво з іншими країнами, міжнародними організаціями та незалежними експертами у міжнаціональній сфері.

Найвищою метою етнополітики України є створення оптимальних умов для гармонійного та перспективного розвитку у складі держави усіх компонентів етнонаціональної структури українського суспільства — української нації, національних меншин, корінних народів.

Нинішня етнополітична ситуація в Україні характеризується загалом підвищенням ролі національного фактора в громадсько-політичному житті та проявом певних *тенденцій*, що впливають на стан розвитку держави: зростання національної самосвідомості етнічних груп, їхньої самоорганізації та активізація ними пошуків різноманітних форм реалізації своїх специфічних запитів і потреб; політизація етнічних груп та її вплив на посилення взаємозв'язку між політичною та між-етнічною стабільністю; консолідація етнічних груп навколо державотворчих процесів та формування політичної нації; інтеграція в українське суспільство осіб, які були незаконно депортовані за національною ознакою; активний полікультурний розвиток етнічних груп; наявність інтенсивних міграційних потоків, що впливають на соціально-політичну, економічну, демографічну сферу життєдіяльності суспільства.

Державна етнополітика має засновуватися на визнанні закономірностей зростання національної самосвідомості, існуванні етнічної гетерогенності населення, тісної взаємодії в суспільстві національного фактора з економічними, соціально-політичними й правовими процесами.

Основними *пріоритетами* державної етнополітики є: забезпечення через відповідне законодавство, державні програми рівних можливостей для участі громадян незалежно від їхньої національності в усіх сферах матеріального й духовного життя, у здійсненні етнополітики, державного управління; створення правового поля з метою гарантування рівних прав і свобод усім громадянам незалежно від раси, національності, етнічного походження; розвиток культурної самобутності української нації, всебічний розвиток української культури й мови; створення сприятливих умов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, корінних народів; зміцнення духовної єдності українського суспільства; відновлення прав депортованих осіб, не припускаючись при цьому нових дискримінаційних утисків за етнічними ознаками; розширення співробітництва із зарубіжними українцями та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України, які проживають за її межами; утвердження в міжетнічних відносинах атмосфери толерантності, дружби, взаємної довіри, поваги до мови, культури, традицій, звичаїв і релігій етнічних груп; запобігання будь-яким проявам сепаратизму, забезпечення на основі міжнаціонального миру й злагоди суверенітету та територіальної цілісності держави; зміцнення гарантій, що усували б вияви екстремізму, дискримінації громадян за національною, релігійною або мовною ознаками; захист прав біженців та іммігрантів.

Реалізація пріоритетів державної етнополітики обумовлює потребу у визначенні для об'єктів і суб'єктів етнополітичного організму таких основних завдань.

У політико-правовій сфері: розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері регулювання міжнаціональних відносин; створення механізмів попередження конфліктів у міжнаціональних та міжетнічних відносинах; відпрацювання ефективного механізму управління міжнаціональними відносинами по вертикалі з урахуванням специфіки усіх рівнів влади та широким залученням представників етнічних груп до участі у державотворчих процесах; створення розгалуженої державної структури міграційної служби.

У соціально-економічній сфері: формування ринкової економіки, яка з урахуванням регіональних, географічних особливо-

стей реально впливає на стабілізацію етнополітичних процесів; створення соціально-економічних підвалин реалізації духовно-культурних потреб і запитів етнічних груп; розроблення державних, регіональних програм соціально-економічного розвитку, зорієнтованих насамперед збереження основ життєдіяльності етнічних груп; сприяння розвитку традиційних форм господарської діяльності та різноманітних форм власності з урахуванням національної специфіки етнічних груп; залучення на основі спонсорської і благодійницької діяльності українських та зарубіжних підприємницьких кіл до програм допомоги співвітчизникам, що повертаються в Україну; матеріальна підтримка вирішення проблем депортованих; залучення капіталів етнічних українців зарубіжних країн для розвитку національної економіки.

У духовно-культурній сфері: формування атмосфери взаємодії і взаєморозуміння та міжетнічної злагоди між усіма етнокомпонентами українського суспільства — українською нацією, корінними народами і національними меншинами; збереження історичної, духовно-культурної спадщини усіх етнічних груп, що проживають в Україні; забезпечення полікультурного розвитку українського суспільства; формування духовно-культурної єдності Українського народу; забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя; гарантування вільного розвитку, використання і захист російської, інших мов національних меншин; розширення гуманітарного співробітництва із зарубіжними українцями та особами іншого етнічного походження — вихідцями з України; забезпечення гарантій недопущення екстремізму, шовінізму, національної та релігійної нетерпимості; забезпечення свободи вибору кожною етнічною групою свого шляху у загальноцивілізованому процесі; регулювання регіональних демографічних проблем з точки зору збереження популяцій різних національних груп.

У зовнішньополітичній сфері: участь у роботі міжнародних інституцій з метою вдосконалення національного законодавства з питань етнополітики та використання міжнародного досвіду у цій галузі; використання у міжнародній політиці інтеграційних тенденцій для вирішення проблем соціально-економічного розвитку держави в цілому та її окремих регіонів із враху-

ванням національного фактора; співпраця з міжнародними організаціями щодо забезпечення прав зарубіжних українців; вирішення проблем депортованих; ініціювання переговорів та консультацій з метою поліпшення становища осіб, що належать до національних меншин; розроблення концепції співробітництва прикордонних регіонів України з сусідніми регіонами інших країн; розширення співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями з проблем іммігрантів та біженців; постійне співробітництво з державами щодо запобігання та розв'язання міжнаціонального напруження.

Важливими складовими державної етнополітики виступають такі два її аспекти, як постійний аналіз і вивчення ситуації у міжнаціональній сфері та залучення науковців до осмислення етносоціальних, етнополітичних, етнокультурних та етнодержавознавчих проблем розвитку України.

Перший аспект передбачає необхідність здійснення систематичних діагностик (соціологічних моніторингів) самопочуття етнічних груп в Україні, тенденцій міжетнічних процесів з метою прийняття державними органами своєчасних рішень, спрямованих на зниження суспільно-небезпечного перенапруження у цій галузі.

Другий аспект пов'язаний з активною співпрацею державних органів з ученими. Без ґрунтовних наукових розробок неможливо в сучасних умовах формувати етнополітику держави, ефективно впливати на етнополітичні процеси в суспільстві, приймати важливі управлінські рішення.

Державна етнополітика України також має бути науково обґрунтованою, базуватися на знанні історії, етнографії, демографії, психології, лінгвістики, культури, особливостей господарської діяльності етнічних груп.

Вирішення етнополітичних проблем України потребує значних зовнішньополітичних зусиль держави. Не випадково найбільш серйозні ускладнення у цій сфері Україна має саме у прикордонних регіонах. Укладення дво- і багатосторонніх угод про визнання кордонів і територіальної цілісності, про взаємний захист національних меншин, розвиток співпраці, економічних і гуманітарних обмінів із сусідніми державами значно полегшить задоволення інтересів національного розвитку різних етнічних груп, що проживають в Україні.

Висновки

1. Результати осмислення історичних уроків становлення етнополітики в Україні дають змогу зробити такі висновки. В період існування Української Народної Республіки було розпочато формування політики Української держави у сфері регулювання міжетнічних та міжнаціональних відносин. В цей період особливо проявилась велична постать її головного теоретика і фундатора М. Грушевського. Саме йому належить обґрунтування неперервності українського державотворчого процесу, який завершився утворенням нової державної формації — УНР.

Очолована М. Грушевським Центральна Рада виступила на початку ХХ ст. основним політичним чинником в Україні і своєю діяльністю надала відповідну легально-державницьку структуру Українській державі, чим позначила стратегічний напрям української історії ХХ ст. — переходу українців до державної нації; забезпечила високий рівень демократичності і гуманізму законодавчих актів, пов'язаних з міжетнічною сферою; надала росіянам, євреям, полякам права на національно-персональну автономію та права на вільний духовно-культурний розвиток іншому іноетнічному населенню в Україні.

2. За радянського періоду національна політика характеризується значною амплітудою коливань та непослідовністю від підтримки гасел національного самовизначення і політики коренізації до непримиренного викорчовування всього національного під виглядом боротьби проти “буржуазного націоналізму”.

20-ті роки в історії України розпочалися політикою духовно-культурного відродження української нації, національних меншин, дерусифікації шляхом коренізації (українізації) державного й громадського життя. Взнявши такий курс, керівництво СРСР сподівалося продемонструвати противагу своєї політики імперській політиці Росії. У практичній реалізації політики коренізації в Україні союзне партійне і радянське керівництво зіткнулося з діяльністю української еліти, яка всерйоз поставилася до своєї ролі захисниці національної та історичної спадщини, наголошувала на українському, а не загальнодержавному суверенітеті, на ідеї “дистанціювання” від Москви як засобу подолання провінційності української культури.

Зростання національної свідомості в Україні видалось панівній партії небезпечним. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років сформована командно-адміністративна система починає проводити жорстку уніфікаційну, русифікаторську політику, що супроводжувалась репресіями в українському суспільстві. Була згорнута українізація, докорінно змінена державна політика щодо національних меншин. Поряд із звинуваченнями в українському “націоналізмі” пролунали заяви й про “фашистів” із середовища національних меншин. Цим намагалися нав’язати громадській свідомості стереотип наявних потенційних зрадників, шпигунів у середовищі іноетнічного населення, підірвну діяльність яких треба викорінювати у будь-який спосіб. Були здійснені масові депортації з України за національною ознакою.

Партійне і державне керівництво України фактично було відсторонене від проведення самостійної національної політики. За цих умов характерним для його діяльності у сфері міжетнічних, міжнаціональних відносин стали такі аспекти. З одного боку, відсутність власних та інтерпретація владними структурами рішень РКП(б) — ВКП(б) — КППРС, що призвели до тотального наступу партійно-бюрократичного режиму на українську і національні мови, культуру, традиції та завдали їм нищівного руйнування. З другого — невідповідність теоретичних офіційних висновків реальному стану процесів, що відбувались в етнонаціональному житті України.

3. У другій половині 80-х років у СРСР, зокрема в Україні, розпочався етнічний ренесанс, наслідком якого став розпад Союзу і утворення на його території 15 суверенних держав.

Після проголошення незалежності Українська держава з поліетнічним складом населення зіткнулась з проблемою обрання власної стратегії етнонаціонального розвитку з врахуванням і свого історичного досвіду, і вироблених міжнародних стандартів захисту прав національних меншин. Перед державою постало завдання узгодити цей процес з такими консолідуючими загальнонаціональними (загальнодержавними) інтересами: збереження соціального миру і міжетнічної злагоди в суспільстві; забезпечення територіальної цілісності і державної незалежності; зростання життєвого рівня населення на основі досягнення стабільності розвитку економіки і підвищення науково-технічного потенціалу країни; розвиток демократичних

відносин у суспільстві; формування динамічного балансу інтересів держави і особи; забезпечення прав і свобод громадян; розвиток взаємовигідних відносин з іншими країнами; запобігання конфронтації в міжнародних відносинах; підтримка здатності до адекватної відсічі зовнішній агресії.

Запитання

1. У чому сутність автономістсько-федералістської концепції М. Грушевського щодо децентралізації Російської імперії?
2. Яку роль відіграла Центральна Рада у формуванні етнополітики в Україні?
3. Який характер мала національна політика в Україні за радянського періоду?
4. Які причини спонукали партійно-державне керівництво СРСР згорнути політику українізації?
5. Які фактори зумовили етнічний ренесанс у другій половині 80-х років у СРСР, зокрема в Україні?
6. На яких принципах має будуватись етнополітика в незалежній Україні?

Завдання

1. Розкрийте сутність можливих варіантів перевлаштування Російської імперії, які висувались громадсько-політичними об'єднаннями Росії напередодні першої російської революції 1905–1907 рр.
2. Обґрунтуйте історичне значення Універсалів Центральної Ради у відновленні державності українського народу.
3. З'ясуйте, яку мету переслідувало партійно-державне керівництво СРСР під час проведення політики духовно-культурного відродження української нації, національних меншин шляхом коренізації (українізації) державного й громадського життя.
4. Визначіть, які народи були піддані депортаціям у 30-х — 40-х роках ХХ ст. в СРСР.
5. Обґрунтуйте основні пріоритети етнополітики в суверенній Україні.

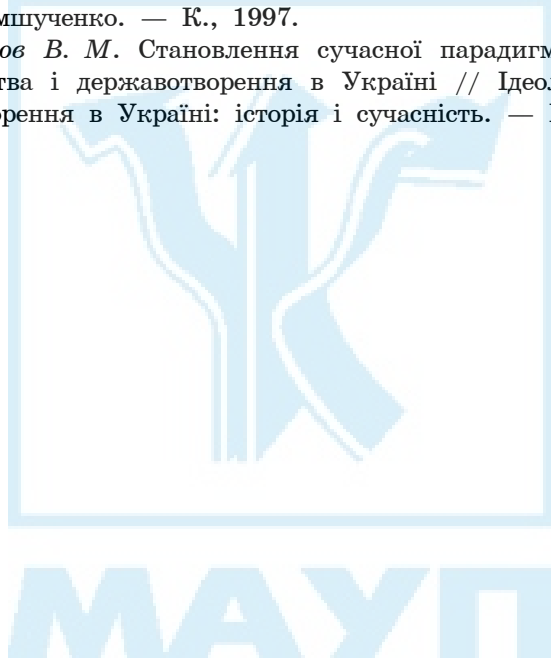
Темати рефератів

1. М. С. Грушевський — видатний український вчений та громадсько-політичний діяч.
2. Етнополітика Центральної Ради: історичні уроки сучасним етнополітичним процесам в Україні.
3. Причини і характер етнічного ренесансу в українському суспільстві наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.
4. Визначальні напрями державної етнічної політики України.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Антонюк О. В.* Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан // Український історичний журнал. — 1999. — № 3.
2. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* — К., 1992.
3. *Верстюк В., Пиріг Р.* М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності. — К., 1995.
4. *Винар Л.* М. Грушевський, Українська Центральна Рада, відродження державності України // Розбудова держави. — 1992. — № 3.
5. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ — ХХ ст. — К., 1997.
6. *Даниленко В., Верменич Я.* Троянський кінь “українізації” // Віче. — 1997. — № 5.
7. *Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах.* Вип. І. — К., 1997.
8. *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / Відп. ред. І. Курас.* — К., 1997.
9. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. В. І. Наулка.* — К., 2001.
10. *Історико-правові уроки української державності / Відп. ред. Ю. Римаренко.* — Донецьк, 1997.
11. *Кресіна І. О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. — К., 1998.

12. *Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи* / Упоряд.: Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко. — К., 2004
13. *Мироненко О. М., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б.* та ін. Українське державотворення: не витребуваний потенціал. Словник-довідник. — 1997.
14. *Нагорна Л.* Національна ідентичність: український феномен в історичній ретроспективі // Розбудова держави. — 1997. — № 7–8.
15. *Політологічний енциклопедичний словник* / Відп. ред. Ю. Шемшученко. — К., 1997.
16. *Селіванов В. М.* Становлення сучасної парадигми державознавства і державотворення в Україні // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність. — К., 1997.

Світовий етнонаціональний простір

4.1. Етнічна картина світу

Інтенсивне формування етнічних спільностей розпочалося в епоху неоліту і характеризувалося надзвичайною нерівномірністю, що було зумовлено різними темпами господарсько-культурного розвитку. В науковій літературі це явище отримало назву етногенезу, під яким розуміють процес виникнення і проходження етнічними спільностями стадій власного розвитку. Величезну роль в етногенезі та ранній господарській історії відіграв поділ праці між землеробами та скотарями в II тис. до н. е., що призвело до нових міграцій, расових змішувань і взаємовпливів різних етнічних спільностей; розвиток мови як основної форми духовної та господарської культури, а також визначального компонента етносу; виникнення соціально-диференційованого суспільства і утворення найдавніших держав спочатку в Південно-Західній Азії та Північній Африці, дещо пізніше — у Південній, Середній і Східній Азії, Середземномор'ї, ще пізніше — на південному Сході Азії, у Центральній і Південній Америці⁷⁶.

⁷⁶ Див.: Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. — 2-е изд. — М., 1980. — С. 97.

У подальшому історичному прогресуванні людства відбувається поступове і постійне зростання чисельності народонаселення, окрім відносно коротких періодів природних або суспільних катаклізмів (війн, епідемій, стихійних лих тощо). Так, від епідемії чуми у XIV ст. загинуло близько 14 млн чол.; від голоду у XIX ст. — 25 млн чол. в Індії і майже стільки ж у Китаї; від епідемії іспанки у Європі після Першої світової війни 1914–1918 рр. — близько 20 млн чол. і ще значнішими були втрати від зниження народжуваності і смертності.

Збільшення чисельності населення, розвиток його продуктивних сил, ускладнення суспільної організації і піднесення культури спричинило масові міграційні процеси, зростання темпів господарсько-культурної взаємодії між окремими народами й їх групами.

На формування сучасної етнічної картини світу істотно вплинуло так зване Велике переселення народів, яке відбувалось у IV–IX ст. в Європі, і освоєння ними майже усього Балканського півострова. У II–I ст. до н. е. германські племена із прабатьківських земель — Східної Прибалтики, Південної Швеції, узбережжя та островів Балтійського моря — переміщуються у Центральну і Північну Європу, і відбувається поступове їх проникнення на Британські острови, де раніше проживали кельти. Формування романських народів здійснювалось унаслідок змішання латинізованого населення різних провінцій колишньої Римської імперії з варварськими племенами, які свого часу зуміли підкорити “вічне місто” Рим. Наприкінці IV ст. в Європу переселились гуни і заснували у басейні Дунаю велике державне утворення з етнічно змішаним населенням. У Східну Європу слідом за гунами прийшли інші тюркські племена — хозари, авари, болгари, печеніги, половці тощо. Важливу роль в етногенезі чувашів і татар відіграла одна з груп болгар, яка об’явилась у місцях їх поселення, інша, перейшовши в 679 р. Дунай, розчинилася на південь від нього серед слов’ян, передавши свою назву болгарському народові. У VIII — IX ст. з Південного Уралу на Середній Дунай переселилися угорці (мадяри) за мовою споріднені з уграми Західного Сибіру — антами та мансі⁷⁷.

⁷⁷ Див.: Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. — 2-е изд. — М., 1980. — С. 65.

Масові переселення тюркських народів відбувалися у Південному Сибіру, Центральній і Середній Азії, де у другій половині I тис. н. е. утворилися племінні об'єднання і держави, що приходили на зміну одна одній. З VI — початку VII ст. почалися арабські завоювання, що супроводжувалися розселенням арабів по країнах Передньої Азії та Північної Африки та асиміляцією ними місцевого населення⁷⁸.

На Сході та у Південно-Східній Азії у I і на початку II тис. завершується етнічна, а водночас і державна консолідація корейців і японців. Китайці поступово освоюють південну частину від гірського хребта Циньліна, де змішуються з різними народами і розпадаються на місцеві групи, які дуже різняться одна від одної. В Індокитаї етнічні території в'єтнамців, бірманців розширюються за рахунок кхмерів та індонезійців. Із Суматри розселяються малайці, які освоюють Малакку, а потім поширюються майже на всій Індонезії, взаємодіючи із спорідненими їм іншими групами індонезійців та утворюючи при цьому нові етноси⁷⁹.

У першій половині II тис. н. е. на етнічну історію Азії та Європи значно вплинули завоювання монголів, які підкорили інші, переважно юрські народи, що у XIII ст. увійшли до складу імперії Чингісхана та його наступників. Наслідком цих етнічних процесів стало виникнення різноманітних груп татар у Сибіру, басейнах Волги та Ками, у Криму, а також формування нових етносів у Центральній, Середній та Передній Азії, на Кавказі та у Східній Європі⁸⁰.

Услід за монголо-татарами на Кавказ і в Малу Азію, а трохи пізніше й на Балканський півострів проникають нові групи тюркських народів — огузи, споріднені із сучасними середньоазійськими туркменами; вони змішалися з місцевим населенням і відіграли істотну роль у формуванні нових етносів, зокрема азербайджанців і турків-османців, які знищили в XV ст. Візантію. Приблизно водночас завершилося розселення племен, що говорили мовами банту зі східних і центральних районів Африканського континенту по всій його південній половині.

⁷⁸ Див.: Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. — 2-е изд. — М., 1980. — С. 66.

⁷⁹ Див.: Тавадов Г. Т. Этнология: Учеб. для вузов. — М., 2002. — С. 92.

⁸⁰ Див.: Чебоксаров Н. Н. Народы. Расы. Культуры. — С. 67.

До кінця XV ст. в Азії, Європі та в Африці сформувалися майже всі існуючі нині тут етноси.

В етнічній історії всього світу значимі великі географічні відкриття і тісно пов'язані з ними переселення чималих мас європейців в XVI–XIX ст. в Америку, Австралію, Океанію та Південну Африку. У цих грандіозних міграціях провідну роль відіграли спочатку іспанці і португальці, а пізніше голландці, французи і особливо англійці.

До найважливіших етнічних процесів XVI — початку XX ст. належить розселення росіян та інших народів (українців, білорусів, татар, мордві тощо) у Сибір, частково — на Кавказ і Середню Азію⁸¹.

Український вчений Г. Щокін, розглядаючи етногенез народів світу, підкреслює, що у процесі первісного розселення людства на Землі утворюються найдавніші історико-культурні спільноти, які упродовж багатьох тисячоліть становлять певні історичні реальності. На відміну від господарсько-культурних типів історико-етнографічні області завжди об'єднують народи, які, хоч і різняться часто рівнем і напрямом соціально-економічного розвитку, розселені на суміжних територіях і реально пов'язані між собою⁸².

В енциклопедичній літературі відзначається: території, на яких у населення внаслідок спільності історичної долі, соціального й економічного розвитку, а також у результаті взаємовпливу формуються схожі культурно-побутові особливості, називаються історико-культурними областями⁸³.

У світовому просторі у процесі складних соціальних змін, підкреслює Г. Щокін, сформувалась ієрархічна система історико-культурних провінцій, областей і регіонів, основною одиницею якої є область. Групу областей можна об'єднати у більші провінції. Вирізняють шістнадцять історико-культурних провінцій⁸⁴.

⁸¹ Див.: Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А. Народы. Расы. Культуры. — 2-е изд. — М., 1980. — С. 68–69.

⁸² Див.: Людство і віра: Навч.-метод посіб.: У 3 т. / Авт.-уклад. Г. Щокін. — К., 2002. — Т. I. — С. 103.

⁸³ Див.: Народы мира: историко-этнографический справочник / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. — М., 1988. — С. 580.

⁸⁴ Див.: Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: У 3 т. / Авт.-уклад. Г. Щокін. — С. 103.

1. *Західно-центральноевропейська провінція* поділяється на *північноєвропейську, приатлантичну, центральноевропейську і середземноморську області*, де сформувалися спільні європейські форми культури. Майже все населення належить до європеїдної раси і говорить індоєвропейськими мовами.

2. *Східноєвропейська провінція об'єднує: центральну, північну (російсько-білоруську), прибалтійську, волго-камську, південно-західну області*. Вона охоплює Східно-Європейську рівнину від узбережжя Північного Льодовитого океану до берегів Чорного і Каспійського морів та гір Кавказу. Населення належить в основному до європеїдної раси і говорить індоєвропейськими мовами (росіяни, українці, білоруси, литовці, латиші, молдавани), а також мовами фінно-угорської (естонці, карели, комі, мордва, удмурти та ін.) групи уральської сім'ї і тюркськими мовами алтайської сім'ї (татари, чуваші та ін.).

3. *Кавказька провінція*, розташована на південь від Східно-Європейської рівнини між Чорним і Каспійським морями, охоплює різноманітні ландшафти Кавказьких гірських систем, передгір'їв і гірських долин і поділяється на дві області — північнокавказьку і закавказьку. Населення в основному належить до перехідних і південних груп великої європеїдної раси, вирізняється строкатістю етнічного і мовного складу (до картвельських мов належить грузинська, північно-кавказькими говорять народи Дагестану й абхазо-адигські народи (абхазі, кабардинці, адигейці та ін.; осетини і вірмени — індоєвропейськими, азербайджанці, карачаївці, балкарці, кулики та ін. — тюркськими).

4. *Середньоазійсько-казахстанська провінція* охоплює посушливі рівнини на схід від Каспійського моря, пустелі та високі гірські системи Тянь-Шаню і Паміру. Поділяється на південно-західну (Туркменістан), південно-східну (Узбекистан і Таджикистан) і північну (Киргизія і Казахстан) області. Населення характеризується змішуванням європеїдної і монголоїдної рас. Більшість населення говорить тюркськими мовами.

5. *Сибірська провінція* охоплює на Півночі Азії величезні простори тайги, тундри і сухого степу від Уралу до Тихого океану. Об'єднує області ямало-таймирську, західносибірську, алтає-саянську, східносибірську, камчатсько-чукотську, амуро-сахалінську. Корінні народи, що жили тут, належать до континентальної та

арктичної рас великої монголоїдної раси. Вони говорять тюркськими (якути, тувинці, алтайці, сибірські татари та ін.), монгольськими (буряти), тунгусо-маньчжурськими (евенки, евени та ін.) мовами алтайської сім'ї, фінно-угорськими (ханти, мансі), самодійськими (ненці, селькупи та ін.) мовами уральської сім'ї; мовами чукотсько-камчатської (чукчі, коряки, ітельмени) та ескімосо-алеутської сімей.

6. *Центральноазійська провінція* охоплює пустелі помірного поясу (Гобі, Такла-Макан). Народи, що тут живуть, належать в основному до континентальної раси великої монголоїдної раси і говорять мовами алтайської (монголи, уйгури та ін.) і сино-тибетської (тибетці, китайці та ін.) сімей.

7. *Східно-азійська провінція* охоплює рівнини Китаю, півостровів Корея і Японські острови. Переважають представники тихоокеанської раси великої монголоїдної раси; більшість становлять народи сино-тибетської сім'ї (китайці, хуей та ін.), японці, корейці, на півдні — тайські й австро-азійські народи.

8. *Південно-східноазійська провінція* охоплює півострів Індокитай, острови Індонезії і Філіппіни. Складається з областей західнокитайської і східноіндонезійської, західноіндонезійської і східноіндонезійської, філіппінської. Населення переважно належить до південноазійської перехідної раси, в окремих групах виражені давні австралоїдні риси. Говорять в основному мовами австронезійської та австроазійської сімей.

9. *Південноазійська провінція* охоплює нагір'я Декана, низовинні долини Інду, Гангу, Гімалайські і Бірмано-Ассамські гори, острів Шрі-Ланка. На півночі переважають різні групи південних європеоїдів, на північному сході — монголоїди, на півдні — представники південноіндійської та веддоїдної рас, у центрі — змішане європеоїдно-австралоїдне населення; давні негроїдні та австралоїдні расові риси збереглися в адаманців, ведів Шрі-Ланки і невеликих народів Центральної Індії. На півночі поширені мови індоєвропейської сім'ї (індоарійська та іранська групи), на півдні — дравідійської сім'ї (телугу, тамільська та ін.), на північному сході — австроазійська та сино-тибетські мови.

10. *Південно-західноазійська провінція* охоплює посушливі нагір'я і поділяється на малоазійську, ірано-афганську, месопо-тамо-сирійську та аравійську області. Більшість населення на-

лежить до південних європеоїдів, говорить іранськими (перси, курди, афганці, таджики та ін.), тюркськими (турки, азербайджанці, туркмени та ін.) і семітськими (араби) мовами.

11. *Північноафриканська провінція* розміщена на Середземноморському узбережжі, субтропічній зоні пустелі Сахара і оазисів від Єгипту до Магрибу. Вирізняють: Єгипетську, Магрибську, Суданську області. Народи цієї провінції (переважно араби, а також бербери) пов'язані з південно-західноазійською провінцією, становлячи частину арабського світу. Належать в основному до південних груп великої європеоїдної раси і говорять діалектами арабської мови.

12. *Африканська тропічна провінція* охоплює екваторіальні райони континенту з тропічними лісами, вологими і сухими саванами. Вирізняють західно-африканську, західно-центральну, тропічну, східно-африканську, південно-африканську, мадагаскарську островну області. Антропологічний склад населення представлений різними групами великої негроїдної раси: негрською, негрилльською, бушменською, змішаними ефіопською, суданською та ін. Мови утворюють нігеро-кордефанську, нілосахарську, афразійську і койсанську сім'ї; малагасійці говорять австронезійськими мовами.

13. *Північноамериканська провінція* охоплює Аляску, арктичну тундру і тайгу, ліси і прерії, субтропіки на березі Атлантики. Вирізняють арктичну, канадську, власне північно-американську області. До європейської колонізації тут жили лише індіанські, на півночі — ескімоські народи. Більшість населення належить до перехідних форм європеоїдної раси; нащадки африканських рабів — негри і мулати; індіанці належать до американської раси великої монголоїдної раси і до змішаних форм.

14. *Латиноамериканська провінція* охоплює всю Південну й Центральну Америку і об'єднує карибську, мезоамериканську, андійську, амазонську, кампаску і вогняноземельну області. Внаслідок колонізації континенту переважно прибульцями з країн Піренейського півострова та їх змішування з корінним індіанським населенням значно поширилися іспанська і португальська мови, а також багато елементів “іберійської” культури. Расовий склад населення сформувався внаслідок змішування американоїдної та європеоїдної, а також негроїдної (Карибський архіпелаг, античне узбережжя Бразилії) рас.

15. *Австралійська провінція* охоплює континент Австралію і острів Тасманію. На початок ХХ ст. сформувалися різні історико-культурні області. Англо-австралійська виникла внаслідок колоніального захоплення земель і винищення аборигенів, їм притаманна висока європейська культура; в аборигено-австралійській корінне населення належить до особливого типу великої австралоїдної раси; англо-австралійці — європеоїди.

16. *Океанійська провінція* складається з трьох областей: Меланезії (папуаси та меланезійці), Мікронезії і Полінезії (маорі та полінезійці). Папуаси та меланезійці належать до особливого типу великої австралоїдної раси; полінезійці та мікронезійці — до змішаних рас. Говорять мовами західно- і східноавстронезійських груп, папуаські мови утворюють власні численні сім'ї⁸⁵.

Стосовно зростання чисельності населення в історичному контексті, більшість дослідників поділяє точку зору, що до 1000 р. народонаселення світу сягало 300 млн чол., а до 1500 р. збільшилось до 425 млн. Межі освоєної суші значно розширились, слабкою заселеністю відзначалась лише Північна Америка й Австралія, а також величезні території вологих тропічних лісів Африки і Південної Америки.

Втім, з ХVІІ ст. темпи приросту народонаселення світу помітно зростають. На демографічних процесах позначились швидкий розвиток промисловості, піднесення сільського господарства, успіхи медицини в ряді західноєвропейських країн (кінець ХVІ–ХVІІІ ст.). Різке зростання чисельності спостерігається з другої половини ХVІІІ ст.

З 1500 р. до 1900 р. народонаселення світу зросло майже в чотири рази. У 1650 р. воно досягло 550 млн чол. (зросло на 22 % за 150 років), до 1800 р. — 905 млн чол. (зросло на 65 % за такий самий період) і до 1900 р. — 1630 млн (зросло майже на 80 % за 100 років). Особливо прискорений приріст населення характерний для другої половини ХІХ ст. (понад 6 % за рік, утричі вище, ніж у ХVІ–ХVІІІ ст.), що пояснюється розпочатим зниженням смертності у промислово розвинених країнах Західної Європи.

⁸⁵ Докладніше див.: Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: У 3 т. / Авт.-уклад. Г. Щокін. — С. 103–108.

Загалом до початку XX ст. сучасна етнічна картина світу в основних рисах сформувалась.

У XX ст. динаміка зростання населення характеризується ще більшою інтенсивністю. Так, чисельність населення світу в 1 млрд була досягнута приблизно 1820 р.; 2 млрд — 1927 р. (через 107 р.); 3 млрд — 1959 р. (через 32 р.); 4 млрд — 1974 р. (через 14 років); 5 млрд — 1987 р. (через 13 років); 6 млрд — 1999 р. (через 12 років). На кінець XX ст. дві країни мали населення понад 1 млрд чол.: Китай — 1,2 млрд та Індія — 1 млрд, а сім країн мають чисельність понад 100 млн чол. (США, Індонезія, Росія, Бразилія, Японія, Нігерія, Пакистан)⁸⁶.

Усього у світі нині нараховується 225 держав, що мають постійне населення і є суверенними. Проте їх населення розподілене дуже неоднорідно. У перелічених державах проживає понад 60 % населення світу. В той самий час у 62 великих і середніх державах (із населенням понад 10 млн чол. в кожній) зосереджено майже 95 % усього населення Землі. Крім того, у світі налічується 38 карликових країн (з чисельністю жителів менше 100 тис. чол.), у яких сукупно проживає близько 1 млн чол.⁸⁷

Унаслідок тривалого самостійного розвитку народів, їх існування в різних природно-географічних, господарських і соціальних умовах виникла етнічна багатоманітність етноспільнот, які відрізняються одна від одної за рівнем суспільного розвитку, культури, расовими ознаками і чисельністю.

З метою певної структуризації цієї різноманітності важливо здійснити *класифікацію народів*, під якою розуміють розподіл етносів світу залежно від тих чи інших характеристик, параметрів.

Існує значний арсенал критеріїв, за якими можна відрізнити одні етноси або етнічні групи від інших. Ці критерії класифікації виходять із сукупності антропологічних ознак, спільного проживання на одній або кількох територіях, типу етнічної

⁸⁶ Див.: Садрохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: Учеб. для студ. высш. учеб. завед. — М., 2001. — С. 112.

⁸⁷ Там само. — С. 112.

спільності, загальних особливостей побуту і культури, спільної історичної долі, мовної спорідненості тощо. Згідно з викладеним підходом усі народи можна розмежувати за такими головними ознаками: географічною, антропологічною, етнічною, мовною (лінгвістичною), релігійною.

Географічна класифікація (її ще називають ареальною) враховує факт географічного сусідства народів, що відображає спільний характер їх проживання в межах будь-якої визначеної, насамперед величезної території. Така спільність прослідковується передусім в різних елементах і матеріальної, і духовної культури.

Географічна класифікація використовується для виділення умовних географічних регіонів, у яких розселені різні народи світу: “народи Півночі”, “народи Кавказу”, “народи Океанії” тощо. Втім, подібне групування народів можливе за умови, коли географічний принцип класифікації збігається з етнічним. Широко застосовується він тому, що дає змогу охоплювати величезні зони, в межах яких спостерігається його відносно узгодження з етнічним принципом.

Слабкою стороною географічного принципу є те, що він не дає вичерпної етнологічної характеристики народів про їх походження; про їхнє формування та господарський і культурний спосіб життя; про рівень соціально-економічного розвитку.

Тому географічна класифікація має *допоміжний характер* і використовується лише за збігання з групуванням народів за іншими критеріями, тобто у рамках великих регіонів.

Антропологічна класифікація ґрунтується не на культурній, а на біологічній, генетичній спорідненості між різними етнічними спільностями. В основі антропологічної класифікації лежить принцип поділу народів за расами. Одним із засновників расової (антропологічної) класифікації є відомий французький мандрівник-вчений Ф. Берньє, якому належить також авторство самого терміна “раса”.

Спільним для всіх класифікацій ХХ ст. є втілення принципу ієрархічного підпорядкування при групуванні расових типів і вирішення питання щодо кількості основних рас. Існують різні погляди — від гіпотези про два основні расові стовбури (її автором є англійський вчений Т. Гекслі, 1870) до гіпотези про 15 самостійних рас. Між цими крайніми поглядами лежить

широкий спектр гіпотез, згідно з якими передбачається наявність трьох, чотирьох і п'яти основних расових стовбурів⁸⁸.

Науковці серед рас сучасних людей, що належать до одного виду *Homo sapiens*, насамперед виокремлюють найбільші підрозділи, які, зазвичай, називають великими расами. Це європеоїдна (євразійська), монголоїдна (азійсько-американська) і негро-австралоїдна (екваторіальна). Багато дослідників замість єдиної екваторіальної раси виокремлюють дві самостійні раси — негроїдну (африканську) і австралоїдну (океанійську). *Думку про існування чотирьох великих рас вважають нині найбільш обґрунтованою.*

У зоні контактів великих рас існує ряд перехідних (утворених у давні часи) і змішаних (утворених у новий час) рас. Змішування рас триває багато тисячоліть і є безперервним і дедалі прискоренішим процесом.

Між расами, на відміну від етносів, мов і релігій, дуже важко встановити будь-які точні кордони. Расові відмінності зазвичай чітко позначені у далеко розміщених одна від одної груп людей і майже не розрізняються у поряд розміщених.

За приблизними підрахунками, європеоїди (переважна частина населення Європи і Австралії, велика частина населення Америки, Африки до Півночі від Сахари, Передньої Азії й Індостану) становлять 42,3 % усього народонаселення світу; монголоїди разом з расовими типами південно-азійської групи (Східна, Центральна і Південно-Східна Азія, Північно-Східна Азія) — близько 36 %; негроїди (Африка південніше Сахари) — 7,4 %; австралоїди (Океанія, деякі групи населення Південної і Південно-Східної Азії) — 0,3 %. На долю змішаних і перехідних форм припадає близько 14 % народонаселення світу.

Раси людини — це територіальні групи людей, які склались історично й поєднані спільністю походження, що виявляється у спільності другорядних до сутності людини зовнішніх спадкових фізичних ознак (колір шкіри, очей, волосся, міра виступання вилиць, носа, товщина губ, зріст, розріз очей тощо).

Осмислюючи проблеми расової (антропологічної) класифікації людства, науковці звертають увагу на ряд аспектів. За ос-

⁸⁸ Див.: Алексеев В. П. География человеческих рас. — М., 1974. — С. 18.

новними видовими, фізіологічними й психологічними особливостями *людство єдине*. Підтвердженням цього є те, що життєво важливі ознаки людини: структура мозку, особливості, пов'язані із прямоходінням, будова руки, будова голосових зв'язок, зоровий та слуховий апарати тощо, не мають расових відмінностей. Расові відмінності не належать до біологічно важливих особливостей будови людського тіла і проявляються у порівняно невеликій кількості ознак. Ці відмінності сформувались не в процесі еволюції, а саме внаслідок пристосування до різних умов географічного середовища. Звідси випливає висновок, що всі раси однаково здатні до культурного розвитку. Духовно-культурне прогресування людства призводить до зменшення ролі біологічного фактора у його розвитку. Класифікація людей на раси не збігається з поділом їх за етнографічними та мовними ознаками. Представників однієї раси можна зустріти серед різних націй, етносів, мовних сімей, і навпаки, до складу націй, етносу, мовної сім'ї належать представники різних рас. Біологічна і соціокультурна повноцінність усіх рас і змішаних груп доводить наукову безпідставність концепцій існування “вищих” і “нижчих” рас, які слугують обґрунтуванню *расизму* на практиці.

Расизм (франц. *race*, від італ. *razza* — порода — сукупність антинаукових концепцій, теорій, що проповідують ідеї нерівноцінності людських рас за своєю біологічною природою (біорасизм) або психологічними особливостями (психорасизм), чим начебто обумовлюється їхнє становище та роль у світовій спільності, в розвитку тих суспільств, до яких вони належать.

Виникнення расизму збігається з початком колоніальних завоювань у XVI–XVII ст. і пояснюється необхідністю ідеологічного обґрунтування політики захоплення чужих територій, підкорення, експлуатації і пограбування мільйонів людей в Африці, Азії, Америці, Австралії, Океанії з боку кількох європейських держав.

Як відкрита реакційна ідеологія расизм виступає особливо відчутно в XIX ст. Ця ідеологія активно використовувалась, зокрема, для виправдання рабства в США. Деякі американські антропологі (Мортон, Петт) намагались “науково” підкріпити позиції рабовласників, обґрунтовуючи необхідність і справедли-

вість збереження рабства, посилаючись на те, що негри є нижча раса, неспроможна жити без постійної опіки.

Найбільш повного розвитку расистські погляди отримали у працях Ж. Гобіно і Х. Чемберлена. У 1853 р. французький граф Гобіно видав книжку “Досвід про нерівність людських рас”, що стала маніфестом расизму. У ній автор обґрунтував причину, джерело різного рівня розвитку народів і культур у расових особливостях людей, які населяють ці країни. При цьому він виходив з ідеї полігенізму — вчення, яке заперечує єдність людського роду, вважає, що кожна раса з’явилась достатньо самостійно. Саме тому раси різняться між собою не тільки за зовнішніми ознаками, а й за психологічними якостями й умінням створювати і засвоювати культуру. Найнижчою расою Гобіно вважав чорну, більш розвиненою — жовту. Однак єдиною спроможною до прогресу і створення повноцінної культури, на його думку, була біла раса, особливо її еліта — арійці.

У ХХ ст. расизм як офіційна ідеологія був взятий на озброєння фашистськими верховодами в Німеччині, де обґрунтовувались “справедливість” загарбницьких війн, масового винищення мільйонів “недолюдків” (євреїв, слов’ян та інших неарійців). З метою захисту німецької нації, германської раси Гітлер висунув і втілював одне з першочергових завдань — якомога швидше довести слов’ян, зібраних у резервації, до такого стану, щоб вони покинули батьківщину або вимерли.

Етнічна класифікація. У сучасному світі більшість учених сходяться на тому, що нараховується понад 2 тис. різних народів за національним складом, хоча в літературі можна знайти й іншу цифру — близько 5 тис. Чисельність народів коливається у широких межах — від багатомільйонних (за даними 1992 р.: китайці (хань) — 1120 млн, американці США — 205 млн, бенгальці — 200 млн, бразильці — 160 млн, руські — 150 млн, японці — 123 млн) до кількох сотень або навіть десятків чоловік (андаманці-мінкопії в Індії, тоала в Індонезії, ботокуди у Бразилії, алакалуфи і ямана в Аргентині та Чилі). 321 народність, чисельністю понад 1 млн чоловік кожна, становить 96,2 % усього населення Землі. Отже, 79 найбільших народів, чисельністю понад 10 млн чол. кожний, утворюють майже 4/5 населення світу (див. табл.).

Групування народів за їх чисельністю (1992 р.)⁸⁹

Чисельність народів, млн чол.	Кількість народів	Загальна чисельність групи, млн чол.	% до загальної чисельності населення світу
Понад 100	7	2075	37,9
50–100	12	890	16,2
25–50	17	580	10,6
10–25	43	825	15,1
5–10	52	480	8,8
1–5	190	421	7,6
менше 1	...	209	3,8
Разом	...	5480	100,0

Більшість країн світу — багатонаціональні. В окремих країнах проживає від кількох десятків до сотні народів (Росія, Індія, Індонезія, Китай, Пакистан, Іран та ін.). Однонаціональні країни порівняно рідкісні (Японія, Корея, Бангладеш), деякі країни Європи (Португалія), Аравійського півострова. Багато народів (курди, белуджі, бенгальці, пенджабці в Азії, фульбе, малинке в Африці та ін.) проживають у межах двох і більше держав.

Етнолінгвістична класифікація. Загальновизнаною вважається етнолінгвістична класифікація народів, згідно з якою вони групуються за принципом мовної близькості.

Оскільки етноси і мови часто збігаються, мовна класифікація є однією з основ виділення етнічних спільностей і встановлення їх походження. Ця система використовує генеалогічну шкалу мов, за якою вони об'єднуються в сім'ї за ознакою спорідненості, що встановлюється при порівнянні словникового фонду та граматики. Мовні сім'ї поділяють на групи та підгрупи. Найпоширеніша у світі індоєвропейська мовна сім'я.

До основних мовних сімей світу належать:

- дравідійська (Азія, Європа);
- алтайська (Азія, Східна Європа);
- нігеро-кордофанська (Африка);
- ніло-сахарська (Африка);

⁸⁹ Див.: Народонаселение: Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. Г. Меликьян; Ред. коллегия: А. Я. Кваша, А. А. Ткаченко, Н. Н. Шаповалова, Д. К. Шелестов. — М., 1994. — С. 257.

- китайсько-тибетська (Азія);
- тайська (Азія);
- австроазійська (Азія);
- австронезійська, папуаська (Азія, Австралія, Океанія);
- індіанська (Америка).

Усе населення світу (5,7 млрд чол.) розмовляє від 2500 до 5000 мовами (точну цифру встановити неможливо тому, що різноманітність між різними мовами і діалектами однієї мови умовна). Серед них 19 мов найпоширеніших. Ними володіють 2/3 всієї кількості населення. Чисельність людей, що розмовляють цими мовами, на початку 1990 р.: китайська (понад 1 млрд 200 млн чол.), англійська (420 млн чол.), хінді і урду (320 млн чол.), іспанська (300 млн чол.), російська (250 млн чол.), бенгальська (170 млн чол.), індонезійська (170 млн чол.), арабська (170 млн чол.), португальська (150 млн чол.), японська (120 млн чол.), німецька (100 млн чол.), французька (100 млн чол.), пенджабська (82 млн чол.), італійська (70 млн чол.), корейська (65 млн чол.), телуги (63 млн чол.), маратха (57 млн чол.), тамільська (52 млн чол.), українська (45 млн чол.).

Державна мова переважно визначається офіційно за найчисленнішою нацією. У колишніх колоніях статус державної мови має мова метрополії (Франція, Великобританія, Португалія).

Загалом в Європі проживає понад 60 народів, які на 9/10 належать до трьох основних груп індоєвропейської мовної сім'ї — германської, романської та слов'янської.

Структура індоєвропейської мовної сім'ї

1) слов'янська група 2) германська група 3) романська група 4) індоарійська група 5) кельтська група 6) албанська група 7) грецька група

Народи *слов'янської групи* проживають в Центральній, Південно-Східній та Східній Європі, яку заселяють росіяни, українці, білоруси, поляки, чехи, словаки, серби, хорвати, чорногорці, словенці, македонці, болгари. Генетично із слов'янською групою пов'язана балтійська група, до якої належать литовці і латиші.

До *германської мовної групи* належать австрійці, німці, германо-швейцарці, голландці, фламандці, люксембуржці, ельзасці,

а також народи, які спілкуються англійською мовою (англійці та шотландці). Більшість представників кельтської групи також перейшла до спілкування англійською та французькою мовами (ірландці, бретонці, уельські). Крім того, до складу цієї мовної групи належать датчани, ісландці, шведи, норвежці та фарерці.

Представники германської мовної сім'ї займають Центральну, Західну та Північну Європу.

До *романської групи* належать італійці, французи, швейцарці, іспанці, португальці, менш чисельні: італо- та франкошвейцарці, корсиканці, валлони, каталонці, галісійці, румуни, молдавани.

Повсюдно в Європі живуть євреї, мова яких належить до індоарійської групи.

Зустрічаються в Європі так звані *відокремлені мови*, ними спілкуються греки, албанці, представники народності басків (північ Піренейського півострова в Іспанії). На Мальті в Середземному морі живуть мальтійці, які розмовляють на діалекті арабської мови, що належить до семітсько-хамітської сім'ї.

Тюркомовне населення Європи (алтайська мовна сім'я) представлене турками, чувашами, татарами, башкирами, гагаузами.

До складу *фінно-угорської групи* уральської мовної сім'ї належать фінни, саами та угорці.

Понад 1000 народів земної кулі проживають в Азії. Вони перебувають на різних щаблях етнічного розвитку і належать до багатьох мовних сімей та груп як найчисленніших (китайці, бенгальці, японці та хіндустанці), так і племен у кілька сотень чоловік.

На відміну від європейських країн, азійські народи говорять мовами 18 сімей. Це найстрокатіший в етнічному розумінні регіон світу. Найчисленніші мовні сім'ї Азії: китайсько-тибетська (Східна Азія), індоєвропейська (північна частина Південної Азії, Іран, Афганістан), австронезійська (Індокитай); численні, але досить ізольовані мовні групи, яким надається статус сімей, — це японці та корейці.

Етнолінгвістичний склад населення Африки також досить складний, він налічує близько 300–500 етносів. Майже половина населення континенту належить до нігеро-кордофанської сім'ї, більш як третина — до афроазійської, ще частина — до

ніло-сахарської, койсанської сімей і лише 1 % населення спілкується мовами індоєвропейської сім'ї.

На історію формування етнічного складу населення Африки вплинули масові переселення народів VII — XI ст. та в епоху середньовіччя. Колоніальний режим загальмував розвиток народів цього материка. Після здобуття країнами Африки політичної незалежності в їх етнокультурному розвитку розпочався новий етап міжетнічної інтеграції не тільки споріднених народів, а й народів, які різняться за мовою, культурою, рівнем соціально-економічного розвитку. В Африці можна зустріти всі види етнічних спільностей від багатомільйонних націй (єгиптяни, алжирці, марокканці) до невеликих кочових племен, які й нині мають родовий устрій. Сучасні африканці дедалі частіше називають себе не за належністю до певної етнічної спільності, а за назвою своєї держави — нігерійцями, конголезцями тощо.

Етнолінгвістичний склад народів Америки має особливі історичні риси. До приходу європейців основна частина корінного американського населення була розселена в гірських областях Південної Мексики і Анд (цивілізації ацтеків, інків). Більшу частину території як Північної, так і Південної Америки заселяли нечисленні племена. Така етнічна розрізненість спричинила їх винищення у ході завоювання європейцями та поширення великої кількості інфекційних хвороб. Лише найбільш численні народи змогли зберегти свою самотність та етнічну територію (індіанці Мексики, басейнів Амазонки, Оріноко, Крайньої Півночі Американського континенту).

Серед основних чинників, які вплинули на формування сучасного етнолінгвістичного складу населення Америки, європейська колонізація Америки; ввіз рабів з Африки; корінне населення Американського континенту.

На сьогодні більшість країн Америки багатонаціональні. Більш ніж 100 народів розселені в США та Бразилії, понад 50 — у Канаді, Мексиці та Аргентині, понад 25 — у Чилі, Колумбії, Перу, Болівії, Венесуелі.

Досить строкатий лінгвістичний склад Американського континенту. Народи Північної і Центральної Америки спілкуються мовами 14 мовних сімей, а Південної — мовами 4 мовних сімей.

Переважна частина населення говорить мовами романської та германської груп індоєвропейської сім'ї (87 %).

Сучасне населення Австралії та Океанії становлять дві групи: аборигени та нащадки вихідців з Європи. Усього народи Австралії та Океанії спілкуються мовами 5 мовних сімей: індоєвропейської, австронезійської, мов папуаських народів, австралійських (аборигенних) народів та окремої мовної групи — японців.

Через відособленість материка австралійські корінні мови досить споріднені між собою, але абсолютно відрізняються від інших мов світу. Те саме можна сказати і про папуаську мову народів Океанії.

Народи австронезійської мовної сім'ї в історико-культурному відношенні поділяють на полінезійців (Схід і Південь Океанії), меланезійців (від о. Нова Гвінея до островів Фіджи) та мікронезійців (Марсіанські, Каролінські та Маршаллові острови).

Переважну частину населення Австралії, Нової Зеландії та Гавайських островів становлять нащадки переселенців з інших регіонів світу.

Понад 80 % населення Австралії — англо-австралійці, інша частина поділена між англо-новозеландцями та франко-меланезійцями⁹⁰.

Конфесійна класифікація. Серед етноутворюючих чинників важливе місце належить релігії (від лат. *religio* — набожність, святощі, предмет культу).

Є два визначення сутності релігії як історичного явища і форми культури: теологічне і світське.

Теологи під релігією розуміють те, що пов'язує людину з Богом: Святе Письмо, культ та інші догмати, тобто це віра в реальне існування надприродного.

Світське трактування релігії містить у собі систему філософських, соціологічних, культурологічних, психологічних знань та ґрунтується на історіософії й раціоналістичному підході, позбавленому ознак ідеологізованих і містифікованих теорій.

Розглядаючи релігійну (конфесійну) структуру народонаселення світу, необхідно враховувати ряд аспектів. Під час етно-

⁹⁰ Детальніше див.: Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — 2-е изд. — М., 2002. — С. 609–615.

графічного й історичного описів етнічних спільнот обов'язково зазначають релігійну належність віруючих, оскільки релігія значно впливає на численні елементи матеріальної і духовної культури народів. Хоча з виникненням світових релігій етнічні межі, як правило, перестають збігатися з релігійними, релігія навіть в економічно розвинених країнах, де високий рівень виробництва, культури і освіти, відіграє значну роль.

До світових релігій належать: буддизм, християнство й іслам.

Однією з найстаріших релігій світу є буддизм, який утвердився в Індії понад 2,5 тис. років тому. Сповідує буддизм насамперед високі етичні норми (достоїнство людини, поведінка в суспільстві тощо).

Християнство як світова релігія тісно пов'язане з іудаїзмом. Воно зародилося в середині I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії, на території сучасного Ізраїлю, за глибокої кризи рабовласницького ладу.

Християнство поділяють на такі головні гілки: *православ'я, католицизм і протестантизм* (останній складається з багатьох течій і сект — лютеранство, кальвінізм, англіканство, баптизм, методизм та ін.).

На Аравійському півострові на початку VII ст. виник *іслам*, що вважається наймолодшою релігією світу (у перекладі з арабської “іслам” означає “покірність”). Тих, що сповідують цю релігію, називають *відданими* (з арабської — мусульманами, звідси друга назва ісламу — мусульманство). У Європі ця релігія дістала назву “магометанство” за зміненням іменем засновника Мухаммеда (Магомета). Батьківщина ісламу м. Хідксоз (між Синайським півостровом і Мексикою). Двома основними гілками ісламу є сунізм і шиїзм.

До основних релігійних форм належать також ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм та місцеві традиційні релігії. Кожна форма характеризується певними рисами. Основні з них так розподіляються по континентах:

- більшість населення Європи сповідує виключно християнство і його різновиди (католицизм, протестанство, православ'я). У кожній країні Європи зосереджені всі види християнської релігії, але окремі її регіони характеризуються переважанням одного з трьох видів. Так, католики

зосереджені у своїй більшості в країнах Південної, Західної і Східної Європи; протестанти — в Центральній, Північній і Західній, а православні — на Південному Сході.

- Азія — осередок всіх світових релігій. Це іслам, буддизм і ламаїзм, індуїзм, конфуціанство, синтоїзм, християнство. Мусульманство, що сповідує іслам, охоплює більшість країн за територією. Його сповідують в Індонезії, Росії, країнах Середньої Азії, Афганістані, Пакистані, Індії, Бангладеш та ін. Буддизм і ламаїзм сповідує більшість населення (Китай, Монголія, Японія, Росія). Індуїзм притаманний Південній Азії, в основному Індії і ближнім країнам (Непал, Шрі-Ланка). Конфуціанство зустрічається в Китаї, а синтоїзм — в Японії. Лише на Філіппінах, Кіпрі, в Лівані, Ізраїлі, частково Індонезії сповідують християнство.
- Африка поділена ніби на дві частини екватором і за релігією. Іслам сповідується переважно в північній, а протестанство — в південній частині.

У таблиці наведені дані щодо кількості послідовників основних релігій світу, яких поділяють на таких, що вірують в одне головне божество (монополістична група), і таких, коли сприймається віруючими “пантеон” богів (політеїстична група).

<i>Монополістична група, млн чол.</i>	<i>Політеїстична група, млн чол.</i>
Християнство — 1800 у тому числі католиків — 1000 протестантів — 165	Індуїзм — 720
Мусульманство (іслам) — 900 (з них сунітів — 800, шіїтів — 100)	Буддизм — 300
Конфуціанство — 180	Синтоїзм — 90

4.2. Етнонаціональна структура українського суспільства

За підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 р. за станом на 5 грудня цього ж року, загальна кількість наявного населення України становила 48 млн 457 тис. осіб, що на

3,3 млн осіб менше порівняно зі Всесоюзним переписом 1989 р. Зменшення чисельності населення мало місце у переважній більшості регіонів країни, за винятком Волинської, Закарпатської, Рівненської областей та м. Києва, де цей показник залишився практично на рівні 1989 р.

Кількість міського населення на час перепису становила 32 млн 574 тис. осіб, або 67,2 %, сільського — 15 млн 883 тис. осіб, або 32,8 %. Порівняно з 1989 р., міське населення зменшилося на 2 млн осіб, сільське — на 1,2 млн осіб.

Історично так склалося, що населення України вирізнялося своєю поліетнічністю, у свою чергу, це зумовило формування традицій мирного співжиття, культурної взаємодії та взаємопливів між різноманітними етнічними спільнотами.

У цьому середовищі викристалізовувався психічний склад українського етносу (під психічним складом розуміють стійкі риси психіки людей, що склались на основі тривалого шляху історичного розвитку народу, які проявляються у звичках, традиціях, емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища та темпераменті).

На психічний склад українців наклали відбиток і той чинник, що впродовж багатьох віків вони не мали своєї державності і були розділені кордонами кількох держав, внаслідок чого зазнавали різних політичних, економічних, соціальних, духовно-культурних впливів і не завершили власної етнічної консолідації. Це проявилось у тому, що до кінця XIX — на початку XX ст. вони не мали *спільного етноніму* (від грецьк. *ethnos* — народ і *опута* — ім'я) — власної самоназви. Українці, які проживали на території Російської імперії, називались *малоросами*; в Австро-Угорщині, Польщі — *русинами*. Саме завдяки цьому в українців відсутній синдром великодержавності. Відчуваючи на собі національний гніт, поділяючи долю недержавного етносу разом з іншими етнічними групами різних держав, *українці не були зорієнтовані на пригноблення інших*.

Багатівікова етнічна гетерогенність населення стала, поряд з іншими факторами, визначальною складовою також у становленні особливостей менталітету українського народу — його цілісної системи образів, уявлень, ціннісно-сміслових утворень і “своєрідних правил життя”, зокрема культурної та релігійної толерантності, що допускає можливість існування в суспільстві

інших переконань і систем цінностей, носіями яких є представники інших етносів.

Основу етнодемографічного потенціалу України становлять 18 найчисельніших етнічних груп (українці, росіяни, білоруси, молдавани, кримські татари, болгары, угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи)⁹¹.

Формування етнічної гетерогенності населення України в історичному просторі, підкреслює В. Євтух, відбувалося двома основними шляхами. По-перше, через автохтонів, до яких зараховують передусім українців, певною мірою росіян, білорусів, представників деяких інших етносів, тобто ту їх частину, яка веде свій родовід від племен, що населяли територію України в її нинішніх географічних межах у давні часи. По-друге, у процесі міграції вихідців з різних народів під впливом найрізноманітніших чинників⁹².

Для сучасної етнонаціональної структури українського соціуму характерною ознакою є зростання етнічної самосвідомості усіх його структурних етнокомпонентів та прагнення зберегти власну ідентичність.

Згідно з даними останнього Всеукраїнського перепису (5 грудня 2001 р.) в Україні проживає 130 національностей, з яких найчисельнішим є *український титульний етнос* — 37,5 млн осіб (77,8 % усього населення). За неповних 13 років після попереднього перепису їх кількість зросла на 122,6 тис. (0,3 %), а питома вага відносно всього населення збільшилась на 5,1 відсоткового пункту (при одночасному зменшенні в означеному періоді загальної кількості постійного населення України на 6,2 %).

Зросла абсолютна і відносна кількість українців в 13 областях (Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій), місті Києві та Севастопольській міськраді.

⁹¹ Етнічний склад населення України подається далі за виданням: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003.

⁹² Див.: Євтух В. Національні меншини між державною етнополітикою та самовизначенням // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1-2. — С. 94.

Мало місце скорочення абсолютної кількості українців у Вінницькій, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Полтавській, Сумській, Черкаській, Чернігівській, Тернопільській і Хмельницькій областях, хоча питома вага їх у складі всього населення збільшилась і коливалась від 58 % у Луганській області до 94 % у Вінницькій.

Однією з особливостей перепису є те, що в ході його проведення була облікована кількість осіб окремих *етнографічних груп українського етносу, а саме: бойків, гуцулів, лемків, литвинів, поліщуків, русинів, які проживають в Україні*. Загальна їх кількість становила 32,4 тис. осіб і основним місцем проживання субетносів є дві західні області (Закарпатська — 10,2 тис., або 31,5 % усієї кількості та Івано-Франківська — 21,5 тис., або 66,3 %).

Серед етнографічних груп найбільшу становлять гуцули (21,4 тис. або 66 %) та русини (10,2 тис., або 31,4 %). Лемки нараховували 672 особи, бойки — 131 особу, литвини — 22 особи, поліщуки — 9 осіб.

Більшість гуцулів проживає у сільській місцевості Івано-Франківської області (95,3 % всіх гуцулів), три п'ятих усіх русинів — в міських поселеннях Закарпатської області (59,7 %). Більшість всіх лемків (346 осіб) зосереджена в Тернопільській області, а також в Івано-Франківській та Львівській областях, де їх кількість становила понад 100 осіб у кожній. Бойки розселені у трьох областях: Івано-Франківській (найбільша кількість від усіх), Закарпатській та Львівській.

Усі поліщуки та більшість литвинів, лемків, бойків є міськими жителями.

Як рідну мову гуцули, лемки та бойки визнають українську (99,9 %, 95,4 %, 83,6 %), тоді як русини здебільшого віддають перевагу мові своєї етнографічної групи (66 %), і лише третина з них (31 %) — українській. Серед бойків налічується 10,7 % осіб, для яких рідною мовою є мова власної етнографічної групи.

Становлення поліетнічності українського суспільства можна прослідкувати на прикладі історії виникнення та розселення найчисельніших етнічних груп на території України. За переписом 2001 р. в Україні, крім українців, проживає 10,7 мільйона (22,2 %) представників етносів інших державних утворень.

Друге місце за чисельністю після українців посідають *росіяни* (самоназва — “русскіє”). Згідно з даними перепису їх кількість становила 8,3 мільйона осіб і була на 3 мільйони (26,6 %) менша, ніж у 1989 р.; питома вага знизилася відповідно з 22,1 % до 17,3 %, або на 4,8 відсоткового пункту. Абсолютна і відносна кількість російського населення скоротилася в усіх регіонах. Українські росіяни розселені по території України нерівномірно. Крім Автономної Республіки Крим і Севастопольської міськради, де частка росіян становить відповідно 58,3 % і 71,6 % усіх жителів, найбільше їх проживає у Донецькій (1,8 млн осіб, або 14,2 % від усієї кількості), Луганській (991,8 тис. осіб, або 11,9 %), Харківській (742 тис. осіб, або 8,9 %), Дніпропетровській (627,5 тис. осіб, або 7,5 %), Одеській (508,5 тис. осіб, або 6,1 %) та Запорізькій (467,7 тис. осіб, або 5,7 %) областях. Питома вага росіян відносно усього населення в цих регіонах також є високою і коливається від 17,6 % у Дніпропетровській до 39 % — в Луганській. Загалом на зазначених територіях проживає 54,3 % (5,2 млн) усіх росіян, а з урахуванням Автономної Республіки Крим і м. Севастополя цей показник становить 71,6 % (6,6 млн).

Заселяти українську територію росіяни почали приблизно з XV–XVII ст. Спочатку це була Слобожанщина, а пізніше, у XVIII ст. — Новоросія, Бессарабія, Буковина та інші регіони. Причинами розселення росіян були урядова та поміщицька колонізація, а також стихійне розміщення, або “вільна” колонізація. Спочатку переважала урядова колонізація, пов’язана з переселенням царизмом з Росії різних категорій “службово-ратних людей”, які несли тут військову службу. За це вони отримували певні свободи та земельні наділи. З цієї категорії людей формувалося ядро місцевої адміністрації, яке слугувало опорою російській імперській політиці в краї. Значна частка росіян налічувалася у складі військових поселенців — державних селян, обов’язком яких, крім сплати поземельної ренти, було постачання в разі необхідності солдат у територіальні військові формування. Росіяни спільно з українцями заселяли оборонні “лінії”, які споруджувалися для захисту південно-східних українських земель від нападів кримських татар. Поселенці в подальшому поступово переходять від виконання вєнізованих функцій до господарських.

З початку утворення Слобожанщини, наприклад, серед перших переселенців значний відсоток становили “службово-ратні люди”, які називалися однодворцями. Ця категорія служилих людей отримувала в “службу” приміські слободи, а з часом — землі поза населеними пунктами. В середині XVII ст. російськими служилими людьми було заселено ряд селищ у районі Чугуєва (Новопокровка, Віденське). З входженням Чернігово-Сіверщини до складу Росії (1503–1608) у прикордонних повітах (Новгород-Сіверському, Городецькому, Конотопському та ін.) було поселено багато стрільців.

Формування росіян в Україні здійснювалось також внаслідок поміщицької колонізації. Водночас з дворянами, які мали право поселяти на своїх землях кріпаків, великі земельні наділи отримували в південно-східній частині України представники вільного стану: різночинці, офіцери, купці.

Серед російських переселенців в Україну значну частину становили старовіри й інші “розкольники”, які рятувалися від релігійних переслідувань. Так, перші старовірські поселення виникли на Чернігово-Сіверщині у 60-х роках XVII ст. після утворення розколу. У 30-х роках XVIII ст. їх поселення з’являються в Єлизаветградському повіті.

Згідно з переписом 2001 р. на третє місце за чисельністю, яке раніше займали євреї, вийшли *білоруси* (самоназва — *беларуси*), яких нараховується 275,8 тис. осіб, що на 164 тис. менше, ніж 1989 р. Їх розселення на території України відбулось рівномірно, і проживають вони, як і росіяни, в усіх без винятку регіонах. Однак найбільше їх у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Харківській областях, Автономній Республіці Крим та м. Києві (56 % від загальної кількості). Найдавніші поселення білорусів в Україні розташовані у смузі українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський район Рівненської області). Після першого поділу Польщі 1772 р. значна кількість білорусів переселилася із Білорусі у східні райони Українського Полісся — на Чернігівщину та на Слобожанщину. Причиною міграції було малоземелля у місцях колишнього проживання. У XVIII — на початку XIX ст. виникає ряд білоруських поселень у Новоросії внаслідок потреби захисту південних земель від турецько-татарських нападів. Білоруські поселення, що мали місце у Херсонській губернії, збереглися й

нині. Засновниками їх стали вихідці з Бобилецького повіту Могильовської губернії, звідки їх примусово переселили в роки Вітчизняної війни 1812 р. у зв'язку зі створенням на місцях їх проживання військових поселень. Білоруським поселенцям, переселеним примусово, надавались права іноземних колоністів з певними пільгами. Процес утворення інших білоруських поселень на Півдні був обумовлений його промисловим розвитком і потребою робочої сили в цьому регіоні не тільки в містах, а й у сільській місцевості. Зокрема, 1924 р. в Михайлівському районі Запорізької області вихідцями з Могильовської губернії було засновано село Братське. Переселення білорусів у промислові райони України тривало і за радянських часів.

На четверте місце за останнім переписом вийшла *молдавська національна меншина* (258,6 тис. осіб), що на одну п'яту менше, ніж 1989 р. Майже 74 % молдаван України — це жителі двох областей: Одеської (127 тис. осіб, або 47,8 % від усієї кількості представників цієї національності) та Чернівецької (67,2 тис. осіб, або 26 %). Ще 11 % їх розселено у трьох областях — Миколаївській (13,2 тис. осіб), Кіровоградській (8,3 тис. осіб) та Донецькій (7,2 тис. осіб), в решті регіонів нараховується від 1,4 до 4,4 тис. осіб.

Процес заселення української території *молдаванами* (самоназва — молдовень) значною мірою був спричинений утисками, яких зазнавав молдавський народ з боку шляхетської Польщі та турецько-татарських завойовників. З XVI ст. молдавські селяни, втікаючи від гноблення місцевих феодалів та репресій турецьких загарбників, під владою яких була Бессарабія, цілими сім'ями поселялися в Україні. Майже до середини XVIII ст. молдавани заселяли райони Лівобережжя, Поділля, південні частини Брацлавського і Київського воеводств, інші місцевості. Прибували вони з Бессарабії, “ханської Туреччини” (нижньої Наддніпрянщини), Буковини, “Польщі” (Правобережної України) і навіть Криму. Багато молдаван увійшло до складу військових поселень XVIII ст. Дослідники свідчать, що вони заснували ряд населених пунктів (рот) у межиріччі Дніпра й Синюхи у складі гусарського і пандурського піхотних полків, а також у Слов'яно-Сербському і Бахмутському повітах.

Нині в Україні п'яте місце посідають *кримські татари*, чисельність яких у міжпереписний період зросла у 5,3 раза і становила 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх було 46,8 тис. осіб). Такий стан обумовлений наслідком їх повернення в Україну з місць депортацій, яке розпочалося ще в середині 80-х років і особливо набуло масового характеру наприкінці 90-х років ХХ ст.

Багатовікову історію заселення України мають *болгари* (самоназва — *българи*). Воно розпочалося у другій половині ХVІІІ ст. і тривало до кінця 70-х років ХІХ ст. Цей процес був пов'язаний з османським пануванням в Болгарії, кінець якому поклала російсько-турецька війна 1877–1878 рр. У другій половині ХVІІІ ст. перші болгарські поселення виникли у роки російсько-турецьких воєн, коли болгари масово переселялися в Росію, рятуючись від турецьких репресій щодо християнського населення. Так, останні заснували великі поселення у Південній Бессарабії з центром у Белграді, в Одеському повіті, Криму і в передмісті Миколаївка (с. Тирнівка). Значна кількість болгар до 90-х років ХVІІІ ст. увійшла до Бузького козачого війська (скасованого 1817 р.) і була розселена в околицях Бобринця та Вознесенська.

На початку другої половини ХІХ ст. понад 30 тис. болгар переселилися з Південної Бессарабії (за Паризьким мирним договором 1856 р. ця територія була відведена до складу Румунії) у Приазов'я.

За переписом 2001 р. болгар в Україні нараховувалось 204,6 тис. осіб, або 0,4 % усіх жителів країни. Загалом порівняно з 1989 р. їх кількість зменшилась на 29 тис. осіб.

Здавна на території України проживають *євреї* (самоназва на івриті — *егудим*). Вперше про них згадується у літописах часів існування Давньоруської держави. У Х ст. вони проживали в основному в Києві, куди прибували з кримських грецьких колоній, та особливо збільшився їх потік після розгрому Хозарського каганату київським князем Святославом Ігоровичем. Частина євреїв переселилася в Україну з Візантії.

У ХVІ–ХVІІ ст. відбувається масова міграція євреїв з Польщі. У другій половині ХVІІІ ст. внаслідок трьох розподілів Польщі (1772, 1793, 1795) розпочався новий інтенсивний етап переселення євреїв в Україну.

Традиційно склався дисперсний тип їх розселення з переважним тяжінням основної маси євреїв до великих міст та орієнтацією на міські види діяльності. Переважна більшість євреїв заселяла західний регіон України.

Нині чисельність євреїв порівняно з 1989 р. скоротилась на 382,7 тис. (78,7 %) і становить за даними перепису 2001 р. 103,6 тис. осіб. Це спричинено їх масовим виїздом на постійне проживання до інших країн.

Численну національну меншину в Україні становлять *угорці* (самоназва — мадяри), які проживають в основному у Закарпатській області. Заселення сучасних районів Закарпаття угорським населенням відбувалось у кілька етапів. Перший етап розпочався в XI ст., коли цей край захопили угорські королі та феодалі. Другу велику хвилю переселення в XIII ст. спричинили спустошливі татаро-монгольські набіги. Особливо посилюється цей процес після загарбання Угорщини Туреччиною. Втікаючи від турецького гніту і феодалної експлуатації, багато угорців переселялось у віддалені пригірські й гірські райони.

За переписом 2001 р. українських угорців налічується 156,6 тис., або 0,3 % усіх жителів країни, що на 6,5 тис. осіб менше порівняно з 1989 р.

Однією з найдавніших національних меншин в Україні є *поляки* (самоназва — поляци). Поява польського населення в Україні зумовлена міграційною політикою шляхетської Польщі. Як відомо, Польща в середині XIV ст. захопила крайні західні українські землі. З 1359 р. її влада практично поширилася аж до Дніпра. Тому розселення поляків в Україні передусім пов'язане з Правобережжям та Східною Галичиною, де сформувалися численні польські поселення. В східні райони названої території України (Хмельницька, Вінницька, Житомирська, Черкаська обл.) в основному переселилися селяни з Мазовії. Західні області України заселили переважно вихідці з південних районів Польщі. Частина поляків переїхала в середині XIX ст. в сучасну Одеську область з Поділля і Привіслянського краю. Після Першої світової війни потік польського населення у західні області посилювався у зв'язку з входженням цього регіону до складу Польщі. Тривалий соціальний та національний гніт, під яким перебували українські землі, колонізація призвели до зміни етнічності українського населення, яке

населяло Правобережну і Західну Україну. Частина українців за походженням стали себе називати поляками.

Нині (за останнім переписом) в Україні проживає 144,1 тис. осіб (або 0,3 % від усіх жителів країни) польської національності.

Поява в Україні *румун* припадає на XIII ст., коли вихідці з північно-західної Валахії (Мараморщини) і південної Трансильванії заснували найдавніші румунські села в нашому краї. Зокрема, на території сучасних Тячівського і Рахівського районів Закарпатської та в деяких районах Чернівецької областей. Після Першої світової війни, внаслідок якої Північна Буковина і Північна Бессарабія увійшли до складу Румунії, процес переселення румун у Чернівецьку область посилюється.

На відміну від інших національних меншин, румуни у міжпереписний період (1989–2001) за своєю кількістю зросли на 12 % і становлять 151 тис. осіб, але їх питома вага серед усього населення не змінилася і залишилася на рівні 1989 р. — 0,3 %.

Багатовіковою колонізацією південноукраїнських земель зумовлене сучасне розселення *греків* (самоназва — “*румеї*” та “*уруми*”) в Україні. У давні часи перші колонії грецьких держав — метрополії — виникли на узбережжі Чорного моря. Це загальновідомі античні держави Північного Причорномор'я, що існували з середини першого тисячоліття до н. е. до III–IV ст. н. е. (поселення на о-ві Березань, Тіра, Ольвія, Пантікапей, Тірітаку, Німфей, Керкінітіда, Херсонес Таврійський). Згодом ці грецькі колонії перетворилися на самостійні рабовласницькі поліси.

Новий великий період грецької колонізації Півдня України розпочинається з середини XVIII ст., що був обумовлений зовнішньою політикою Російської імперії, спрямованою того часу на боротьбу з Османською імперією за південні землі України. Це спричинило російсько-турецьку війну 1768–1774 рр., яка викликала найчисельнішу хвилю грецької еміграції на територію України, що мала політичний характер.

Втікаючи від національних і релігійних утисків Кримського ханства, греки з дозволу Катерини II прийняли підданство Російської імперії і переїхали у відведені їм Приазовські степи. Масове переселення греків, а з ними переселялись і вірме-

ни, грузини, волохи, почалося навесні 1778 р., коли 9 травня 6 тис. підвід з 31098 переселенцями вирушили з Криму до Приазов'я. Чимало з них загинуло в дорозі, частина повернулася до Криму, решта оселилася на узбережжі Азовського моря, де застувала 1779 р. Маріуполь, а також 23 грецькі поселення. За мовою греків, які живуть в Україні, поділяються на дві групи: греки-елліни (новогрецький діалект) і греки-татари (тюркська мовна група).

Нині в Україні проживає 91,5 тис. осіб грецької національності, що на 7 тисяч менше порівняно з 1989 р.

Майже тисячолітню історію має перебування в Україні *вірмен* (самоназва — хай). Перші колонії на сучасній території України виникли у Криму в X–XI ст. Еміграція вірмен була зумовлена загарбанням їхньої території арабами, турками-сельджуками та антивірменською політикою Візантії. У XIII–XVIII ст. з'являються поселення вірмен у Західній та Правобережній Україні. Найбільші з них були у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку, Станіславі, Бродях. У другій половині XVI ст. виникла вірменська колонія в м. Барі, на початку XVII–XVIII ст. — у Бучачі, Жванці, Підгайцях, Бережанах, Тульчині.

За даними перепису 2001 р. вірменська національна меншина, як і румунська, за своєю чисельністю збільшилась на 47,5 тис. осіб.

Перші згадки про *німців* в Україні зустрічаються в документах часів Київської Русі. Останні прибували на нашу землю як купці, мандрівники, у складі посольств. З XI ст. невеликі групи німців з Відня, Любека, Ренегбурга, Майнца започатковують торговельну справу в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших містах. Німецька колонізація українських земель розширюється після загарбання їх Польщею і Литвою.

Німці поселялися переважно серед міського населення. Нова сторінка в історії українських німців розпочинається в роки правління Катерини II (1762–1796), коли російський уряд почав масово запрошувати в країну переселенців. Згідно з маніфестами Катерини II від 4 грудня 1762 р. і 22 липня 1763 р. німецьким поселенцям надавались широкі привілеї: свобода віросповідання, звільнення від податків і військової повинності, право на місцеве самоврядування та ін. У 1870 р. ці особли-

ві права були скасовані. У 80-ті роки XVIII ст. німці заселяють Південь України — цілині землі Приазов'я, Причорноморські степи, Крим. Перші поселенці були в основному з Гессена (Рьон і Оденвальд), Франконії, Пфальца, Рейнської області, пізніше — зі Швабії та Ельзасу.

Нині в Україні проживає 33,3 тис. осіб німецької національності, що на 4,5 тис. менше, ніж 1989 року.

Важливо зазначити, що *розселення представників інших етносів на території України у різні часи мало вагомий вплив на розвиток української нації.*

Міграція активізувала розвиток нових форм підприємницької діяльності й товарно-грошових відносин. Через мігрантів в українське суспільство проникали передові політичні та філософські ідеї Заходу, реформації, гуманістичні погляди на розвиток суспільних відносин. І нарешті, з безпосередньою їхньою участю розвивалися нові тенденції в духовному житті України, пов'язані з гуманізацією основних мистецьких ідей. Наприклад, у XVI ст. цілими групами приїздять в Україну архітектори — італійці, уродженці Швейцарії, Ломбардії, Феррари, Болоньї, Риму, які сприяють поширенню італійського Ренесансу. Вступаючи у місцеві цехи, архітектори не тільки несли нове в культуру українського народу, а й самі українізувалися у своїй творчості. Підтвердженням цього може слугувати ряд культових споруд на Львівщині. В архітектоніці українських іконостасів широке застосування знаходить ренесансова декоративна різьба. Співтворче сприймання західних впливів дало ґрунт для розвитку українського бароко.

Отже, у процесі історичного розвитку внаслідок дії різноманітного роду чинників, передусім багатовекторної міграції, в Україні сформувався поліетнічний склад населення, на території якої поряд з автохтонним українським етносом проживають представники інших народів.

Аналіз етнодемографічних процесів у 90-х роках XX ст. свідчить, що *разючих змін у розселенні національних меншин не спостерігалось.* Ті з них, які внаслідок перших міграційних хвиль оселилися на території України компактно, зберегли цей тип розміщення. Найкомпактніше розміщені кримські татари (98,1 % всієї кількості проживають в Автономній Республіці Крим) і 0,8 % — у Херсонській області), угорці (96,8 % —

у Закарпатській області), гагаузи (86,5 % — в Одеській), греки (84,7 % — у Донецькій, а також у Запорізькій, Одеській областях і в Автономній Республіці Крим — понад дві тисячі осіб в кожній), румуни (75,9 % — в Чернівецькій та 21,3 % — у Закарпатській), болгары (73,7 % — в Одеській, 13,6 % — у Запорізькій та понад 2 % — у Миколаївській і в Донецькій областях).

Значний масив поляків проживає в Житомирській (49 тис. осіб), Хмельницькій (23 тис. осіб), Львівській (18,9 тис. осіб) областях та у м. Києві (6,9 тис. осіб) — близько 68 % від загальної їх кількості.

Дві третини (63 %) усіх євреїв проживають у Києві (18 тис. осіб), Дніпропетровській (13,8 тис. осіб), Одеській (13,4 тис. осіб), Харківській (11,6 тис. осіб) та Донецькій (8,8 тис. осіб) областях.

Близько 59 % усіх українських німців розселились у шести регіонах: в Донецькій області — 4,6 тис. осіб, Дніпропетровській — 3,8 тис. осіб, Запорізькій — 3,6 тис. осіб, Одеській — 2,9 тис. осіб, Закарпатській — 2,2 тис. осіб, в Автономній Республіці Крим — 2,5 тис. осіб.

Азербайджанці та вірмени переважають у Донецькій, Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Запорізькій областях та Автономній Республіці Крим, у яких проживає 70 % населення кожної з цих національностей. Грузини в основному також зосереджені в цих регіонах, крім Автономної Республіки Крим.

Варто підкреслити, що внаслідок надзвичайно високого рівня концентрації в окремих регіонах багатьох національних меншин існують ще райони, де переважну більшість становлять саме вони. Зокрема, це Берегівський (угорці) на Закарпатті, Герцаївський (румуні) і Новоселицький (молдавани і румуні) на Північній Буковині (Чернівецька обл.), Болградський (болгары і гагаузи) на Одещині, Першотравневий і Тельманівський (греки) на Маріупольщині тощо.

На етнополітичну поведінку національних меншин впливає їх проживання у прикордонних регіонах, що примикають до території Росії, Молдови, Румунії, Угорщини, Польщі. До них можна зарахувати Туреччину, до якої тяжіють кримські татари внаслідок історичних зв'язків та наявності тут великої частини кримськотатарської діаспори, а також Болгарію та Грецію.

Ще одна суттєва відмінність між національними меншинами зумовлена їхньою чисельністю. У структурі поліетнічного населення кількісне співвідношення різних етнічних груп найстрокатіше. Науковці за цією ознакою виділяють передусім *російську меншину*, яку називають ще *суперменшиною*, що налічує 8,3 млн осіб і прирівнюється до населення середньої за територією європейської країни. У зв'язку з цим дослідники відзначають, що така значна чисельність росіян в Україні породжує проблеми якісно відмінні від проблем національних меншин, які в десятки, сотні разів менші.

За нею йдуть п'ятнадцять етнічних груп, які нараховують від 300 тис. до 30 тис. осіб. Це білоруси — 275,8 тис. (0,6 % населення), молдовани — 258,6 тис. (0,5 %), болгари — 204,6 тис. (0,4 %), угорці — 156,6 тис. (0,3 %), румуни — 151,0 тис. (0,3 %), поляки — 144,1 тис. (0,3 %), євреї — 103,6 тис. (0,2 %), вірмени — 99,9 тис. (0,2 %), греки — 91,5 тис. (0,2 %), татари — 73,3 тис. (0,1 %), цигани (рома) — 47,6 тис. (0,1 %), азербайджанці — 45,2 тис. (0,1 %), грузини — 34,2 тис. (0,1 %), німці — 33,3 тис. (0,1 %), гагаузи — 31,9 тис. (0,1 %).

Наступні 13 етнічних груп нараховують від 12 тис. — до 3 тис. осіб. Це корейці — 12,7 тис. (0,03 %), узбеки — 12,4 тис. (0,03 %), литовці — 7,2 тис. (0,01 %), словаки — 6,4 тис. (0,01 %), чехи — 5,8 тис. (0,01 %), казахи — 5,5 тис. (0,01 %), латиші — 5,1 тис. (0,01 %), осетини — 4,8 тис. (0,01 %), таджики — 4,3 тис. (0,008 %), башкири — 4,2 тис. (0,008 %), туркмени — 3,7 тис. (0,007 %), албанці — 3,3 тис. (0,006 %), асирійці — 3,1 тис. (0,006 %).

Решта національностей чисельністю від 3 тис. осіб — до 1 тис. осіб — це естонці — 2,9 тис. (0,005 %), курди — 2,1 тис. (0,004 %), караїми — 1,2 тис. (0,002 %), комі-перм'яки — 1,2 тис. (0,002 %), киргизи — 1,0 тис. (0,002 %).

Нечисленні, що нараховують від 500 до 300 осіб, кримчаки — 406, буряти — 391, турки-месхетинці — 336.

Однією із особливостей українського суспільства є його полілінгвістичність.

За даними останнього перепису (2001) в Україні 130 є носіями близько 60 найпоширеніших мов (за кількістю носіїв не менш ніж 1 тис. осіб), а саме:

Індоевропейські мови:

слов'янська група (українська, російська, білоруська, польська, словачка, словацька, болгарська);

балтійська група (литовська, латиська);

романська група (румунська — мова румунів і молдаван, іспанська — мова іспанців і кубинців);

германська група (західногерманські — німецька (мова німців та австрійців) та інші (мова так званих німецьких євреїв (ашкеназів), що нині поступово повертаються до своєї споконвічної семітської мови іврити);

іранська група (таджицька, осетинська);

індоарійська група (циганська);

албанська;

грецька (носії якої в побуті вживають румейські говірки грецької мови, на основі яких створена окрема літературна мова, але використовують загально грецьку літературну мову);

вірменська.

Семітські мови: новоасирійсько-арамейська, арабська.

Тюркські мови: узбецька, казахська, азербайджанська, киргизька, туркменська, татарська (казанська), гагаузька, башкирська, чуваська, кримськотатарська.

Фінно-угорські мови: естонська, мордовська — ерзя, мордовська — мокша, марійська, комі, удмуртська, угорська.

Іберійсько-кавказькі мови: грузинська, аварська, даргинська, лезгинська, чеченська.

Корейська мова.

В'єтнамська мова.

Офіційна мовна політика, що здійснювалась за роки радянської влади, призвела до того, що для України характерним стало незбігання етнічних і мовних груп. Тобто в Україні є національні меншини, у яких великий коефіцієнт збігу рідної мови з мовою своєї національності: до них належать росіяни — 95,9 %, угорці — 95,4 %, румуни — 91,7 %, гагаузи — 71,5 %, молдавани — 70 %, болгары — 64 %. Водночас у структурі національних меншин є й ті, в яких лише незначна частина говорить мовою своєї національності. Це євреї — 3,1 %, греки — 6,4 %, поляки — 12,9 %, німці — 12,2 %, естонці — 14,5 %, білоруси — 19,8, грузини — 36,7 % тощо.

Перепис показав, що збереження національної меншиною володіння рідною мовою у більшості випадків залежить від ха-

рактеру її розселення (компактного чи дисперсного (розселеного) та місця проживання (міська або сільська місцевість).

Тобто ті національності, які проживають великими самостійними популяціями, в Україні зберегли рідну мову, а ті, які розселені дисперсно, здебільшого розмовляють мовою інших народів.

Показники перепису свідчать, що 80 % жителів міських поселень рідною мовою назвали мову своєї національності, серед селян — 96 %. Згідно з ним частка міських жителів перевищувала середній показник в цілому по Україні (67,2 %) у євреїв (98,5 %), грузинів (87,2 %), азербайджанців (81,6 %), татар (80,4 %), вірмен (79,5 %), білорусів (77,8 %), німців (73,9 %), циган (70,3 %), поляків (69,1 %). В основному населення цих національностей рідною назвало російську мову, окрім поляків, серед яких 71 % вважає рідною українську мову.

Загалом під час перепису понад 85 % жителів України назвали рідною мовою своєї національності.

Ця важлива всеукраїнська акція переконливо засвідчила, що серед населення, крім мови своєї національності, дедалі більшого поширення набуває українська мова. За рідну її вважають 67,5 % (32,6 млн) жителів держави, що на 2,8 % більше, ніж 1989 р., а серед представників некорінної національності цей показник зріс на 2,5 %. Навіть серед росіян, 95,9 % яких вважають рідною російську мову, питома вага осіб, які назвали українську мову рідною, зросла у міжпереписний період з 1,6 % до 3,9 %.

Крім української частини населення, в державі проживає 29,6 % (14,3 млн) осіб різних національностей, які назвали рідною російську мову. Крім росіян, найбільше таких осіб серед греків (88,5 %), євреїв (83 %), німців (64,7 %), білорусів (62,5 %), татар (58,7 %), грузинів (54,3 %), вірмен (43,1 %), азербайджанців (37,8 %) ⁹³.

Характерною ознакою сучасного українського суспільства є його *поліконфесійність*, у якому офіційно діє понад 21 тис. релігійних громад, 80 конфесій, течій та напрямів. Вони представляють усі світові релігії й найбільш поширені віровчення —

⁹³ Див.: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. — К., 2003. — С. 10–13.

православ'я, греко-католицизм, католицизм, протестантські вчення, іудаїзм, мусульманство, буддизм, нові секти.

Нинішній розподіл християнських конфесій в Україні наведено в таблиці⁹⁴.

Розподіл християнських конфесій

Область, територіальне утворення	Кількість зареєстрованих общин					
	УПЦ	Протес- тантські	УГКЦ	УПЦ-КП	УАПЦ	РКЦ
Вінницька	637	198	10	66	20	115
Волинська	463	258	10	187	13	24
Дніпропетровська	283	198	3	19	13	8
Донецька	304	304	16	45	1	46
Житомирська	459	165	5	73	3	102
Закарпатська	508	317	299	3	—	84
Запорізька	172	176	2	41	1	7
Івано-Франківська	23	76	664	270	151	25
Київська	416	256	7	208	9	7
Кіровоградська	172	120	—	10	4	1
Луганська	246	144	2	5	2	17
Львівська	62	207	1460	362	352	126
Миколаївська	164	124	5	61	3	5
Одеська	384	217	7	30	2	9
Полтавська	278	121	1	47	7	1
Рівненська	493	295	2	234	14	2
Сумська	287	117	2	35	—	2
Тернопільська	114	127	751	177	295	73
Харківська	214	133	5	11	10	5
Херсонська	195	113	6	21	12	10
Хмельницька	721	215	16	69	60	118
Черкаська	308	230	1	52	20	6
Чернівецька	383	314	13	113	—	25
Чернігівська	350	99	2	49	—	1
Автономна Рес- публіка Крим	353	167	4	16	2	12
Київ	93	212	8	66	20	11
<i>Разом</i>	7911	4879	3301	2270	1022	751

⁹⁴ Див.: Бокань Володимир. Культурологія: Навч. посіб. — К., 2003. — 2-ге вид., стретип. — С. 95.

Примітка. УПЦ — Українська православна церква; УГКЦ — Українська греко-католицька церква; УПЦ-КП — Українська православна церква, Київський патріархат; УАПЦ — Українська автокефальна православна церква; РКЦ — Римсько-католицька церква.

Переважає більшість населення України, в тому числі українці, росіяни, білоруси, молдовани, румуни, болгары, греки, належать до православного віросповідання. На сьогодні в Україні існує 3 гілки православ'я, богослужіння яких здійснюються:

- Українська православна церква — УПЦ (Московського патріархату) — церковнослов'янською з російською вимовою;
- Українська православна церква — УПЦ (Київського патріархату) — українською та церковнослов'янською з українською вимовою;
- Українська автокефальна православна церква — УАПЦ — українською.

Римсько-католицька церква (РКЦ), віруючими якої є представники польської національної меншини, послуговується у процесі богослужінь польською, українською, а в окремих східних регіонах — російською мовами. В католицьких церквах, віруючими яких є представники чеської, німецької, угорської національних меншин, користуються, відповідно, чеською, німецькою та угорською мовами.

В Україні зростає кількість мусульманських громад, до яких належать представники азербайджанської, узбецької, татарської, дагестанської, осетинської, туркменської, казахської, кримсько-татарської національних меншин. Мовою богослужінь у них є, як правило, арабська; релігійні обряди відбуваються й національними мовами.

Переважає більшість представників єврейської національної меншини належить до іудейських громад, яких в Україні понад 70. Мовою богослужінь для них є іврит.

У реформаторських угорських церквах використовується поряд з угорською українська та російська мови. У протестантських румунських церквах — румунська, російська, українська мови.

В Україні діють релігійні організації з чітко вираженою етноконфесійною ознакою (реформати, лютерани, іудеї, мусульма-

ни, караїми, кримчаки тощо). Деякі релігійні громади Римсько-католицької церкви також носять національний, хоча і значною мірою знівельований характер.

У багатьох випадках диференціація за національною ознакою (росіяни, болгары, греки, молдовани, румуни тощо) відбувається в основному в межах православних громад, а національно-духовні потреби віруючих задовольняються у формі богослужінь національною мовою, дотримання релігійних традицій і звичаїв, що притаманні цим національностям.

У Закарпатській області у 198 храмах та молитовних будинках різних конфесій богослужіння проводяться угорською мовою. В Чернівецькій і Одеській областях серед православних релігійних громад (в основному УПЦ) має місце тенденція до релігійно-національної самоідентифікації, зокрема створення православних громад румун і болгар. Загалом репрезентація духовних, культурно-освітніх і специфічно-релігійних потреб національних меншин характерна для всіх традиційних віросповідань, а також деяких новітніх релігійних рухів, що діють в Україні.

За станом на 01.01.2001 р. чисельність релігійних громад національних меншин (без римо-католиків) становить 792 одиниці, або 3,2 % загальної кількості цих структур. За роки державності України їх мережа зросла на 617 громад, або у 4,5 раза, тоді як загальна мережа релігійних організацій в Україні за цей період збільшилася в 1,8 раза. До того ж кількість релігійних громад Німецької євангелічно-лютеранської церкви (НЄЛЦ) та Вірменської апостольської церкви збільшилася порівняно з 1992 р. у 8 разів, іудейського віровизнання — у 5,5, мусульманського — у 12,6 раза⁹⁵.

⁹⁵ Детальніше див.: *Новиченко М.* Розвиток релігійної самобутності національних меншин в незалежній Україні // Наукові записки / Збірник: — К.: ПЕНД, 2001. — С. 47–48.

Висновки

1. У процесі етногенезу на сучасному етапі сформувалось кілька тисяч різних народів, які сукупно утворюють людство. Відрізняються вони один від одного рівнем суспільно-політичного та економічного розвитку, культурою, антропологічними ознаками, а також чисельністю. Відмінності між етносами обумовлені як тривалим історичним періодом, який вони пройшли, так і їхньою життєдіяльністю в різноманітних природно-географічних, господарських і соціальних умовах.

У процесі історичного розвитку етноси перебували у взаємодії, взаємообміні власними духовно-культурними здобутками та постійному змішуванні між собою, що поряд із належністю до єдиного біологічного виду обумовило у всіх людей світу і багато спільних загальних рис.

2. У світовому просторі сформувалась ієрархічна система історико-культурних провінцій, областей і регіонів, основною одиницею якої є область. Групи областей об'єднуються у більші історико-культурні провінції, яких вирізняють шістнадцять.

1) Західно-центральноевропейська провінція поділяється на області північноєвропейську, приатлантичну, центральноевропейську і середземноморську; 2) Східноєвропейська провінція об'єднує області: центральну, північну (російсько-білоруську), прибалтійську, волго-камську, південно-західну; 3) Кавказька провінція поділяється на дві області — північнокавказьку і закавказьку; 4) Середньоазійсько-казахстанська провінція розмежована на південно-західну, південно-східну і північну області; 5) Сибірська провінція об'єднує області умало-таймирську, західносибірську, алтає-сосянську, східносибірську, камчатсько-чукотську, амуро-сахалінську; 6) Центральноеазійська провінція; 7) Східноеазійська провінція; 8) Південно-східноеазійська провінція складається з областей західнокитайської, східноіндонезійської, західноіндонезійської і східноіндонезійської, філіппінської; 9) Південноеазійська провінція; 10) Південно-західноеазійська провінція; 11) Північноафриканська провінція, у якій вирізняють області: Єгипетську, Магрибську, Суданську; 12) Африканська тропічна провінція, яка складається з областей західноафриканської, західно-центральнотропічної, східно-

африканської, південноафриканської, мадагаскарської острівної; 13) Північноамериканська провінція, яка складається з арктичної, канадської, північно-американської областей; 14) Латиноамериканська провінція об'єднує карибську, мезоамериканську, андійську, амазонську, пампаску і вогняноземельну області; 15) Австралійська провінція, у якій формувались англо-австралійська, аборигено-австралійська області; 16) Океанійська провінція містить області Меланезію, Мікронезію і Полінезію.

3. Така ситуація викликала потребу в осмисленні сформованої етнічної багатоманітності людства, виявленні спільних рис, які пов'язують різні народи один з одним, тобто потребу в їх класифікуванні, під якою розуміють розподіл етносів світу залежно від тих чи інших характеристик, параметрів.

Спираючись на такі критерії, як сукупність антропологічних ознак, спільність проживання на одній або кількох територіях, тип етнічної спільності, загальні особливості побуту і культури, спільна історична доля, мовна спорідненість тощо, усі народи світу розмежовують за географічною, антропологічною, етнічною, мовною (лінгвістичною), релігійною ознаками.

Кожний з окремих видів класифікації не спроможний відобразити всю етнічну багатоманітність світу, і тому всі основні класифікаторські підходи мають застосовуватись у комплексі чи окремо з урахуванням дослідницьких завдань.

4. Внаслідок історичних обставин Україна сформувалась як держава з поліетнічним складом населення, що обумовило формування традицій мирного співжиття, культурної взаємодії між різними етнічними спільнотами.

Етнічна гетерогенність населення України відбувалася двома основними шляхами: 1) через автохтонів, до яких зараховують насамперед українців, певною мірою росіян, білорусів, представників деяких інших етносів, тобто ту їх частину, яка веде свій родовід від племен, що населяли територію України в її нинішніх географічних межах у давні часи; 2) у процесі міграції вихідців з різних народів під впливом найрізноманітніших чинників.

5. Останній Всеукраїнський перепис (5 грудня 2001 р.) засвідчив, що в Україні проживає 130 національностей, з яких найчисельнішим є український титульний етнос — 37,5 млн

осіб (77,8 % усього населення). За неповних 13 років після попереднього перепису їх кількість зростає на 122,6 тис. (0,3 %). Крім українців, в Україні проживає 10,7 млн (22,2 %) представників інших державних утворень.

6. В Україні 130 національностей є носіями близько 60 найпоширеніших мов (за кількістю носіїв не менш ніж 1 тис. осіб).

7. Україна як держава характеризується поліконфесійністю, у якій офіційно діє понад 2 тис. релігійних громад, 80 конфесій, течій та напрямів, які представляють усі світові релігії й найбільш поширені віровчення — православ'я, греко-католицизм, протестантські вчення, іудаїзм, мусульманство, буддизм, нові секти.

Запитання

1. Які фактори вплинули на формування сучасної етнічної картини світу?
2. Яка динаміка зростання чисельності народонаселення світу?
3. За якими існуючими критеріями можна відрізнити одні етноси або етнічні групи від інших?
4. Що таке антропологічна класифікація людства?
5. У чому полягає реакційна сутність расистської теорії?
6. Що означає класифікація етносів за географічним принципом?
7. Якими шляхами відбувалось формування етнічної гетерогенності населення в Україні?
8. Які етнографічні групи за матеріалами Всеукраїнського перепису 2001 р. входять до складу українського етносу?
9. На які етнічні групи за чисельністю можна поділити населення України?
10. У чому суть поліконфесійності українського соціуму?

Завдання

1. Охарактеризуйте історико-культурні провінції, які сформувались у світовому просторі у процесі складних соціальних змін.

2. З'ясуйте, до складу якої із усіх наявних у світі історико-культурних провінцій належить населення України.
3. Розкрийте наукову цінність етнолінгвістичної класифікації народів.
4. Охарактеризуйте основні риси географії релігії.
5. Проаналізуйте, які основні тенденції у складі населення виявив Всеукраїнський перепис 2001 р.
6. Дайте полілінгвістичну характеристику українського суспільства.

Темати рефератів

1. Сучасна етнічна картина світу.
2. Формування етнонаціональної структури населення України.
3. Україна — поліетнічна держава.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абетка* етнополітолога / За ред. Ю. І. Римаренка. — К., 1996. — Т. 1–2.
2. *Алексеев В. П.* Становление человечества. — М., 1984.
3. *Арон Р.* Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К., 2000.
4. *Бочковський О.* Вступ до націології. — К., 1998.
5. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. — М., 1983.
6. *Всемирная история: систематический справочник* / Авт.-сост. А. В. Двинцев. — СПб., 1997.
7. *Краткая философская энциклопедия.* — М., 1994.
8. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990.
9. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; ред. кол.: Ю. І. Римаренко та ін. — К., 1996.
10. *Народы и религии мира: Энциклопедия* / Гл. ред. В. А. Тишков. — М., 1998.
11. *Народы мира: историко-этнографический справочник* / Гл. ред. Ю. В. Бромлей. — М., 1988.

12. *Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року.* — К., 2003.
13. *Наулко Всеволод.* Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.
14. *Рибкало В. А., Обушний М. І., Майборода О. М.* Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: Досвід, проблеми, перспективи. — К., 1996.
15. *Людство і віра: Навч.-метод. посіб.: У 3 т. / Авт.-уклад. Г. Щокін.* — К., 2002. — Т. 1.

Суб'єкти та об'єкти етнополітики

5.1. Суб'єктно-об'єктнадетермінація етнополітики

Етнополітичні процеси і рухи як у минулому, так і на сучасному етапі виступають визначальним фактором цивілізаційного розвитку людства. Особливої актуальності вони набули для тих країн, що нині переживають період трансформації та системних змін у державному устрої. Після розпаду трьох федеративних держав — СРСР, Югославії і Чехословаччини — на карті Європи з'явилися 22 нові держави, територіальні межі яких не завжди збігаються з етнічними кордонами. Цей чинник значною мірою активізував етнонаціональну проблематику у їх державотворенні.

Будь-яка етнополітика у тій чи іншій країні стає більш осмисленою, коли стає зрозуміліше, на які цілі та завдання вона спрямована, які суб'єкти й об'єкти беруть участь у їх реалізації на певному історичному етапі розвитку.

З'ясування сутності цього аспекту відкриває широкі можливості для визначення особливостей взаємовідносин між суб'єктами, суб'єктами та об'єктами етнополітики, розкриття форм їхньої політичної поведінки, способів етнополітичної діяльності.

Суб'єкти та об'єкти етнополітики — обов'язкові елементи етнополітичних відносин і мають розглядатися у діалектичній єдності, взаємозв'язку і взаємозалежності. Водночас кожен з них має власні ознаки та функції.

До суб'єктів етнополітики належать люди (особи), які виявляють почуття національного самоусвідомлення та етнічної спільності між собою, етноси, нації, національні (етнічні) меншини, корінні народи, політичні партії, держава, етнічні лідери, а також створені ними установи та організації, які беруть активну, свідому участь в етнополітичному та етнонаціональному розвитку.

Усвідомлення усіма ними своїх етнополітичних інтересів робить їх суб'єктами етнополітики, а нерозуміння цих інтересів — об'єктами етнополітики.

Об'єктом етнополітики є всі явища етнополітичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів етнополітики. Це політична система суспільства загалом, її елементи, форми політичного життя, сфера етнополітичних інтересів, суперечності етнополітичного процесу як у вітчизняних межах, так і в регіональному або світовому просторі.

Відповідно до визначення понять суб'єкта та об'єкта етнополітики розглянемо їх основні характеристики.

Суб'єкт етнополітики активний за своєю природою. Рушійною силою такої цілеспрямованої дієвої політичної діяльності є наявність у нього в сукупності й у залежності з іншими усвідомленого власного етнополітичного інтересу.

Етнополітичний інтерес — це об'єктивно зумовлений мотив діяльності окремої особи, етнонаціональних спільнот (етносів, націй, національних (етнічних) меншин, корінних народів тощо), який пов'язаний з необхідністю задоволення ними власних потреб і запитів у сфері міжетнічних, міжнаціональних відносин при спілкуванні з іншими етнічними групами, політичними інститутами в суспільстві і спрямований на досягнення конкретних цілей та мети. Етнополітичний інтерес має пряме або опосередковане відношення до соціально-економічних, політичних, духовно-культурних питань.

Суть і зміст етнополітичного інтересу залежать від політичного, теоретичного, організаційного рівнів розвитку суб'єкта етнополітики та конкретної історико-політичної ситуації в країні.

Загалом етнополітика є виявленням волі етнополітичних інтересів окремих осіб, націй, етнічних груп тощо, їх зіткненням і протиборством, способом певної субординації цих етнополітичних інтересів, підпорядкування їх найвищому початку, більш значущому й обов'язковому.

Етнополітичний інтерес суб'єкта етнополітики найчастіше виникає навколо питання щодо свого політичного самовизначення у формі власної суверенної держави. У разі неспроможності його реалізувати етнонаціональна спільнота може обмежитися постановкою питання про автономію або забезпечення конституційних гарантій свого розвитку.

Незадоволений етнополітичний інтерес стає підґрунтям виникнення етнічної напруженості чи етнічного конфлікту.

Етнополітичні інтереси відрізняються від національних. Останні розглядаються на загальнодержавному рівні як фундаментальні духовні цінності, у яких в інтегрованому вигляді відображаються життєво важливі прагнення та потреби особи, суспільства, держави й способи їх реалізації.

Наприклад, у Концепції (основи державної політики) національної безпеки України (схваленої Верховною Радою України у січні 1997 р.) підкреслюється, що “національні інтереси відображають фундаментальні цінності та прагнення Українського народу (маються на увазі громадяни всіх національностей, що становлять Український народ. — *Прим. авт.*), його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення”.

У Російській Федерації, зокрема, вчені звертають увагу на те, що Росія історично сформувалась як політичний, господарський і адміністративний союз земель, етносів, культур, який скріплений загальнодержавними цінностями й інтересами. Великі простори країни, що вимагають значних зусиль для освоєння у складних географічних і геополітичних умовах, етнічна багатоманітність, особливості національного характеру, на думку російських дослідників, визначають основним національним інтересом всебічне зміцнення держави як організуючої основи, покликаної забезпечити територіальну цілісність і зовнішню безпеку та виробити адекватні форми співіснування різних національно-етнічних, релігійних і культурних спільностей.

Зміст національних інтересів зумовлюється також загальними соціально-економічними, духовними, іншими потребами самої країни, народу, нації, особи та характером їх взаємозв'язку з інтересами інших країн і національностей, релігійними інтересами цієї країни, окремих людей.

Національні інтереси виступають основою формування стратегічних завдань внутрішньої і зовнішньої політики незалежних держав. При цьому треба відзначити, що їх ієрархія у часі і просторі може змінюватись залежно від дії внутрішніх і зовнішніх факторів.

Розвиток етнополітичного життя сучасних країн, сила впливу суб'єктів на прийняття політичних рішень в етнонаціональній сфері дають підставу класифікувати їх як первинні (базові) та вторинні.

Первинними (базовими) суб'єктами етнополітики є етнічно, національно і політично свідомі люди (індивіди), етноси, нації, національні (етнічні) меншини, корінні (малочисельні) народи, які виникли об'єктивним, природно-історичним шляхом, а не внаслідок цілеспрямованої дії, та створюють власні об'єднання, що відображають їхні етнополітичні інтереси і сприяють втіленню їх у життя.

Вторинними суб'єктами етнополітики є похідні від первинних, а саме: держава, політичні партії, етнополітичні та етнонаціональні об'єднання, етнічна еліта, які беруть участь у прийнятті й виконанні рішень, пов'язаних з життєдіяльністю первинних суб'єктів.

Місце і роль суб'єктів етнополітики у розвитку етнополітичної сфери суспільства визначаються наявністю в них необхідних політичних якостей, політичної культури. Їх роль у формуванні етнополітики обумовлена тим, що через власні етнополітичні інтереси вони визначають її сучасний зміст, пріоритети, завдання та вектори спрямування.

Головним суб'єктом етнополітики є *людина*, особистість. Саме завдяки її активній діяльності функціонують етноси, нації, етнічні групи і створені ними організації й товариства.

Неодмінною умовою оптимізації процесів етнополітичного розвитку, здійснення ефективної етнополітики є вироблення умов для реалізації етноспецифічних запитів і потреб людини, створення для цього відповідної *політико-правової бази, свободи вибору нею напрямів і форм самореалізації в етнонаціональній сфері*. Збагачення процесів етноеволюційного й етнотрансформаційного розвитку, виявлення нових концептуальних засад етнополітики можливі лише за умови, що особистість перетвориться з об'єкта на суб'єкт цього процесу, який самореа-

лізує її власний багатий етнічний потенціал на різноманітних самодіяльних засадах.

Важливою передумовою етнополітичної суб'єктності особи є формування, крім політико-правової бази (існуючий політичний режим, політична система суспільства, особливості їх функціонування, законодавство у сфері регулювання міжетнічних, міжнаціональних відносин тощо), ще й таких факторів, як економічних, соціокультурних.

Економічні фактори обумовлюють створення в суспільстві високого рівня функціонування ринкової економіки, що дає більше шансів для розвитку демократичних форм етнополітичної діяльності особи.

Соціально-культурні фактори сприяють залученню людини (особи) у певні етнонаціональні спільності, ідентифікації її з етнічними структурами і через них виявлення, осмислення, здійснення етнополітичних інтересів та потреб.

Одним з центральних суб'єктів етнополітики є *етнос*, під яким розуміють особливий вид спільності людей, яка утворилася внаслідок природного розвитку людей на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Ця біосоціальна спільнота формується і розвивається об'єктивним історичним шляхом (не залежить від волі окремих людей) і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення.

В етнічному розумінні в наукових працях замість терміна “етнос” нерідко вживається поняття “народ” як тотожне першому.

Існують різні точки зору вчених щодо визначення цього терміна та його теорії.

Вагомий внесок у розробку теорії етносу в 20-х роках ХХ ст. зробив російський вчений С. Широкогоров. За його визначенням, “етнос — це група людей, яка говорить однією мовою, визнає своє спільне походження, володіє комплексом звичаїв, способом життя, збережених і освячених традицією, які відрізняють її від інших груп”. Таке розуміння етносу у С. Широкогорова збігається з розглядом його як біологічної системи.

Проблеми етносу порушуються у 60-ті роки минулого століття. В науковий обіг запроваджується значна кількість нових понять, а саме: широковживаним став, зокрема в англомовній

літературі, термін *етнічність*. Тут необхідно зазначити, що в інтерпретації його серед вчених також немає єдності. Серед західних науковців найхарактернішими підходами до використання цієї дефініції є такі: “*етнічність як належність до соціальної меншості*”; “*етнічність — це етнічна група*”; “*етнічність — це етнічна ідентичність*”; “*етнічність — це соціальна межа*”; “*етнічність має обмежену придатність*”. У Росії в основному вчені, які належать до російської традиції, розглядають етнічність як еквівалент етнічного. У більшості випадків етнічність трактують як сукупність якісних характеристик людини або групи людей, пов’язаних етнічним походженням, які проявляються у їхньому побуті, культурі, поведінці.

У сучасній суспільствознавчій науці залежно від предмета дослідження і методологічного підходу сформувався кілька теорій етносу.

Теорія етносу академіка Ю. Бромлея, якого правомірно вважають фундатором радянської етнологічної школи, дуалістична. Він визнає етнос як спонтанну міжпоколінну сукупність людей, що історично склалася на певній території та має спільні, досить сталі особливості мови, культури і психіки, а також свідомість своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (тобто самосвідомість), зафіксовану у самоназві (етнонімі). Академік виділяє характеристики, які розглядає переважно як умови формування та існування власне етнічних елементів (природно-географо-територіальні, соціально-економічні, державно-правові тощо). Саме ці чинники визначають дуалістичну природу будь-якого етносу і розглядаються у двох значеннях — вузькому і широкому. У першому значенні етнос, за Ю. Бромлеєм, названий етнікосом⁹⁶ і охоплює власне етнічні характеристики. У широкому розумінні етнос був означений вченим як етносоціальний організм, в якому поєдналися власні етнічні елементи з умовами його виникнення і функціонування.

⁹⁶ *Етнікос* (від грецьк. *ethnscos* – народний, притаманий народу) – термін, введений в науковий обіг Ю. Бромлеєм поряд з поняттям етносоціальної спільності, означає сукупність осіб однієї етнічної належності незалежно від їхнього територіального розміщення.

Тобто визначальним у теорії Ю. Бромлея є соціально-детермінована природа етносу — спільності людей, об'єднаних одним етнічним походженням і на цій базі існуючих як структура у межах державних чи територіальних (анклавних) кордонів.

Продовженням розвитку біологічної теорії етносу можна вважати оригінальну, але й найдискусійнішу *теорію Л. Гумільова*, що стала відомою у науці як *пасіонарна теорія етносу*. Основний акцент у змісті цієї концепції автор робить на ідеї, що етнос є фізична реальність, яка обрамлена у соціальну оболонку. Історія людства розглядається Л. Гумільовим як послідовна ланка численних етоногенезів, причиною яких є пасіонарні поштовхи — своєрідні мікромутації, які обумовлюють появу особливо енергійних та діяльних людей пасіонарів, здатних поглинати енергію з навколишнього середовища, а отже, визначати можливість розвитку самого етносу. Джерела цих мутаційних процесів містяться у біосферних явищах Землі.

Заслуговує на увагу *інформаційна теорія етносу*, яку запропонував *М. Чебоксаров* з групою дослідників. Вона ґрунтується на уяві, що в будь-якому соціальному утворенні (у тому числі й етносі), як і в суспільстві загалом, усталено циркулюють інформаційні потоки, що мають власні генератори (джерела) і реципієнтів (тих, хто їх сприймає). Це дає підставу зробити передбачення, що в межах усталених соціальних спільностей, особливо етносів, потоки повідомлень інтенсивніші і насиченіші, ніж за їх кордонами.

Аналіз зазначених теорій етносу, інших концептуальних підходів до трактування цього поняття дають підставу зазначити, що він являє собою біосоціальну спільність людей, якій притаманні такі етнодиференціюючі ознаки: *спільна історична територія, мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичай, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість, етнонім (самоназва)*.

Важливим елементом етносу є спільна історична територія, де проходив процес його становлення і розвитку. До того ж треба врахувати, що для етнічної ідентифікації більш значимий символічний зв'язок з територією, ніж реальний факт проживання на ній.

У поліетнічних сучасних суспільствах існують нечисельні етносоціальні спільності людей, які не мають усіх визначаль-

них ознак мікронації. Їх у цьому випадку не можна зарахувати до цього суб'єкта етнополітики, і в науці вони отримали назву *народності*. В історичному контексті вчені трактують народність як проміжний етап розвитку етносу у такій послідовності: від племінних об'єднань, притаманних для первісного суспільства, через народність, яка характерна феодальному його періоду розвитку — до нації, що формувалась в епоху капіталістичного суспільства.

Виступаючи більш розвиненим типом етносу, ніж плем'я, народність відрізняється від нього низкою інших ознак. Якщо плем'я об'єднують насамперед сімейно-родинні зв'язки, то народність цементують територіально-політичні зв'язки, що виникають в межах держави.

Отже, народність можна означити як етносоціальну спільність людей, що сформувалась об'єктивним шляхом і має такі ознаки: відносну спільність мови, що виникла на основі племінних діалектів; власну територію як природоматеріального фактора фізичного існування; певні господарські зв'язки і трудові навички; спільні риси культури, побуту і характеру; релігію; етнічне самоусвідомлення й закріплення власної самоназви.

Тобто вживання терміна “народність” варто розглядати в основному як наслідок сформованого вченими формаційного підходу до визначення суті етносоціальних спільнот. При цьому важливо зазначити, що останнім часом серед науковців щодо цього поняття утвердилась точка зору: його можна просто уникати, причому безболісно для наукового аналізу. Доречно підкреслити, що західна політологія цю дефініцію не використовує, оскільки вважає, що це дискримінує (не тільки в теорії, а й на практиці) народи, які не можна зарахувати до нації через відсутність певних характеристик.

5.2. Етнополітична суб'єктність націй, національних (етнічних) меншин і корінних народів

Основними формами існування етносу є плем'я, народність, нація.

Насамперед проаналізуємо сутність *нації* як одного з найголовніших суб'єктів етнополітики.

У вітчизняній, як і в зарубіжній політології, дефініція “нація” вживається в основному у двох значеннях: як “етнонація” і як “політична нація” — співгромадянство. Перше трактує націю як суто етнічне утворення, друге — лише як політичне явище. Тобто одні вважають націю відносно незалежною й динамічною культурною системою, живим соціальним організмом, зводячи її сутність переважно до етногенези, інші заперечують її реальність, пояснюючи як “міфологічну конструкцію інтелектуалів”, ототожнюючи націю з державою, а національну приналежність людини з її громадянством.

Водночас на сучасному етапі є підстави виокремити спільні характерні ознаки, що мають місце у різних трактуваннях змісту категорії “нація”: *державотворча спільнота, територія, економіка, єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів.*

Заслуговує на увагу щодо цього і позиція українських вчених О. Картунова та Ю. Римаренка, які на основі критичного аналізу існуючих підходів до існуючої проблеми підкреслюють, що “категорію “нація” можна визначити як етносоціальну (і не завжди кровнородинну) спільність зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології й характеру, прихильність до національних та духовних цінностей, національної символіки, національно-екологічні почуття тощо), а також (здебільшого на етапі формування) територіально-мовною та економічною єдністю, яка в подальшому, під впливом інтеграційних та міграційних процесів, виявляє себе неоднозначно, нерідко втрачаючи своє визначальне значення, хоча аж ніяк не зникає”⁹⁷.

⁹⁷ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 122–123.

З огляду на розглянуті питання доцільно визнати, що під “нацією” треба розуміти ту стадію соціоцивілізаційної зрілості етносу, на якій він виступає на арену політичного життя з чітко визначеними власними цілями і намірами з метою реалізації їх у політичній практиці.

З огляду на це однією з визначних проблем державної етнополітики в Україні став вибір шляхів формування сучасної політичної нації. С. Гелей, С. Рутар виділяють три концептуальні моделі, що мають місце у вітчизняному суспільствознавстві. *Територіальна* концепція передбачає формування нації за територіально-громадянським принципом, ігноруючи пріоритетність у зазначеному процесі українського етносу. В ній особлива увага зосереджується на закріпленні статусу двомовності, федеративного устрою України, запереченні національно-державної української символіки. Ця концепція утверджує поняття “народ України”, обираючи шлях формування української нації, характерний для тих країн, що формувалися на політичній основі, враховуючи етнокультурні інтереси багатьох або кількох з них (як у народів США, Канади, Швейцарії). *Етнічна концепція* ґрунтується на таких положеннях: примордиалістський підхід до генези нації; визнання українського етносу українською нацією єдиним суб’єктом державотворення; юридичне закріплення пріоритетів корінного народу порівняно з національними меншинами в усіх сферах суспільного життя; надання українського громадянства всім українцям, незалежно від місця їх проживання; представники національних меншин отримують громадянство, якщо вони знають українську мову, лояльно ставляться до української держави, поважають її закони тощо. *Етнотериторіальна концепція* передбачає формування української нації за територіально-громадянським і етнічним принципами. Територіально-громадянський принцип цієї концепції передбачає, що члени української нації — це представники і українського етносу, і національних меншин, котрі є громадянами України. Попри те, національні меншини мають право на створення національно-культурної автономії. Сутність етнічного принципу цієї концепції полягає у визначенні права українського народу на політичне самовизначення. Це право виражається в тому, що національна держава набуває назву від українського етносу, його мова, традиційна символіка

отримують національно-державний статус. Тобто національна ідентифікація відбувається насамперед на основі головних етнокультурних цінностей українського народу⁹⁸.

Практика діяльності Української держави у сфері регулювання міжетнічних відносин, зокрема у створенні політико-правових засад цього напрямку державотворення, свідчить про її прихильність до третьої вищезазначеної моделі формування політичної нації.

Дієвим суб'єктом етнополітики виступають *національні (етнічні) меншини*.

У просторовому часі меншини виникали у процесі історичного розвитку держав під впливом ряду факторів. Американський дослідник Р. Олівер відзначає серед них такі: здійснювана протягом багатьох століть міграція європейців та їх розселення на інших континентах супроводжувались утисками місцевого населення; насильницька міграція африканського населення на американський континент в період работоргівлі XVII–XIX ст.; завезення в період колоніалізму державами робочої сили в ті місця, де вона була необхідною; масовою була міграція з бідних країн у багаті під час економічного піднесення 50–60-х років XX ст.; розпад Австро-Угорської, Оттоманської імперій тощо спричинив виникнення нових держав.

На думку німецького вченого Ф. Гекмана, в основі утворення національних меншин лежать три базові принципи: а) походження (шляхи формування); б) структурно-соціальне становище в суспільстві; в) політичні орієнтації. Відповідно до цього, за Ф. Гекманом, є п'ять типів національних меншин:

1. Національні меншини, що сформувалися внаслідок виникнення націй держав (національних держав), для яких важливою умовою було збігання державної самоорганізації й етнічної приналежності їхнього населення. “Острівці”, що уособлювали відмінну етнічність у рамках утворення національних держав, і були національними меншинами.

2. Регіональні меншини (групи населення), які з різних причин усупереч уніфікації та асиміляції зберегли етнічну ідентичність.

⁹⁸ Див.: Гелей С. Д., Рутар С. М. Основи політології: Навч. посіб. — 3-тє вид., перероб. і доп. — К., 1999. — С. 272–274.

3. Мігрантський тип меншин, який має два різновиди — поселенський та заробітчанський. Перший утворюють іммігранти, які прибувають з метою працевлаштування.

4. Колоніальний тип національних меншин. Це нащадки стародавнього населення завойованих і заселених колоністами територій, які у процесі пограбування, винищення і витіснення позбавлялися успадкованої ними економічної основи життя і соціальна структура та культура яких була вкрай знищена.

5. І нарешті, нові національні меншини, утворення яких пов'язане зі становленням нових національних держав унаслідок чисто колоніального поділу територій та становлення кордонів без урахування етнічної специфіки.

До зазначених факторів, які наводять Р. Олівер та Ф. Гекман, треба додати й те, що виникнення національних меншин відбувалось також під впливом взаємодії різноманітних етносів у процесі становлення й розширення суверенних держав.

Урешті сформувався мозаїчний у національному плані світ, де проблема меншин набула універсального характеру і постає фактично перед кожною державою, регіоном, а в окремих з них — надзвичайно загострено. Нині у світі практично неможливо віднайти країну, в якій би все населення говорило однією мовою, сповідувало єдину релігію, мало однакові культурні традиції та цінності.

Загального визначення поняття “*національна меншина*” у міжнародній практиці поки не існує. Намагання знайти універсальне визначення цього суспільного феномену, яке задовольнило б усіх, поки що не дали позитивного результату. Причина цього криється у величезній варіативності існування національних меншин та їх проявів у різних сферах громадського життя. Меншини різняться передусім способом проживання: *компактно*, у чітко визначених районах окремо від основної частини населення, інші — *дисперсно* (розсіяно) по всій країні.

Є також національні меншини, які відрізняються чітко визначеними етнокультурними стереотипами, наприклад, з дуже розвиненим почуттям історичної самосвідомості, заснованої на збереженій в пам'яті чи зафіксованій на папері історії, тоді як інші зберегли лише розпливчате уявлення про історичне минуле. В деяких країнах національні меншини користували-

ся чи користуються певним ступенем самоврядування, в інших зазначений фактор відсутній.

Складність цієї проблеми полягає ще й у тому, що визначення частини населення як національної (етнічної) меншини щодо її правового статусу в суспільстві є більшою мірою політичним, ніж науковим поняттям.

Водночас необхідність формування міжнародного механізму захисту національних меншин від дискримінації й переслідування домінуючою більшістю обумовило потребу виокремлення суто юридичних параметрів цього поняття.

З огляду на викладене у документах ООН, інших міжнародних організацій виділяють ключові ознаки, завдяки яким *меншина виступає суб'єктом міжнародного права*. В основу вироблення позиції ООН стосовно меншин було покладено тлумачення, запропоноване 1977 р. членом Підкомісії з прав людини ООН Ф. Капоторті: меншини — “це порівняно з рештою населення держави менша за чисельністю частина, яка не займає панівного становища і члени якої — громадяни цієї держави володіють з етнічної, релігійної чи мовної точок зору характеристиками, які відрізняються від характеристик іншої частини населення і виявляють (навіть якщо і опосередковано) почуття солідарності з метою збереження своєї культури, своїх традицій, релігій або мови”⁹⁹.

Визначення “меншин”, сформульоване Ф. Капоторті, містить у собі два важливі аспекти. Суть першого полягає у тому, що обмеження статусу меншини “громадянами держави” здебільшого вилучає з цього поняття робітників-мігрантів, осіб без громадянства та біженців. Ці групи захищені від дискримінації загальними положеннями міжнародного права. Крім того, вони мають і додаткові права, що зафіксовані у Міжнародній конвенції про захист прав усіх трудящих — мігрантів і членів їх родин, у Конвенції про статус апатридів, у Конвенції про статус біженців. Існує також Декларація про права людини стосовно осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають.

Другим аспектом є те, що визнання наявних у меншин спільних “етнічних, релігійних або мовних рис” відрізняє їх від

⁹⁹ *Капоторти Ф.* Исследование о правах лиц, принадлежащих к этническим, религиозным и языковым меньшинствам. — Нью-Йорк, 1979. — С. 5.

груп, які можуть бути ідентифіковані за іншими спільними рисами. Ознаки меншини, викладені у дефініції Ф. Капоторті, дають також змогу виділити як об'єктивні (своєрідні етнічні характеристики: чисельна меншість, недомінуюче становище), так і суб'єктивні (прагнення до збереження наявних характеристик) критерії.

Проте вчені зазначають, що загалом це визначення не можна визнати вичерпним, оскільки воно стосується “меншин за бажанням” (груп, які бажають залишатися відмінними), але не охоплює “вимушених меншин” (груп, що бажають асиміляції з більшістю, тоді як остання протидіє їм у досягненні цієї мети).

Неоднозначно серед дослідників сприймається й положення, що меншина за чисельністю повинна поступатися решті населення. “Кількісний фактор може, зрозуміло, мати велике практичне значення, — пише Ален Фене, — однак це не характеризує глибинну реальність становища меншин. Саме об'єктивне ставлення до влади створює меншину. Меншина — це група специфічно підкорена, поставлена у залежне чи “принизливе становище владним фактором”.

Загалом у документах ООН, зокрема у Декларації, прийнятій 1992 р. на сорок восьмій сесії Генеральної Асамблеї і присвяченій правам осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, використовують такі поняття, як “національні”, “етнічні”, “релігійні” і “мовні” меншини. У цьому важливому документі національні та етнічні меншини розмежовані сполучником “або” і відсутнє трактування, що розуміється під вищезазначеними поняттями.

Принагідно вкажемо на те, що робоча група ООН з прав осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних та мовних меншин, при підготовці вказаної Декларації, ухилившись від прийняття будь-якої дефініції терміна “меншина”, додала термін “національна” до проекту цього документа. Так, у ст. 1 проекту йшлося, що особи, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, можуть користуватися своїми правами, враховуючи закріплені в цій Декларації. При цьому пояснювалось, що термін “етнічні” може охоплювати термін “національні” та “з метою уникнути різнотлумачення в різних національних правничих системах, робочій групі доцільно ввести до формулювання обидва поняття”.

Широко вживається термін “національні меншини” і в документах такої авторитетної міжнародної організації, як НБСЕ (з 1995 р. ОБСЄ). Як зазначає А. Абашидзе, він охоплює і “етнічні”, і “мовні” меншини. Документи НБСЕ/ОБСЄ під “національними меншинами”, підкреслює вчений, розуміють тільки громадян певної держави (враховуючи робітників-мігрантів). Крім того, вони мають на увазі існування іншої держави, яка є історичною батьківщиною меншин, що проживають на території держави¹⁰⁰.

Термін “національна меншина” активно застосовує у своїх документах Рада Європи. Проте у їх змісті, у тому числі в одній з її базових у сфері захисту національних меншин Рамковій Конвенції, означення сутності його також відсутнє.

Автори документа 1201 Ради Європи обмежилися лише перерахуванням перелічених характеристик. Вислів “національна меншина”, — підкреслюється у першому розділі (ст. 1) цього документа, — стосується групи осіб у країні, які:

- проживають на території цієї країни і є її громадянами;
- підтримують довготривалі, міцні зв'язки з країною;
- демонструють характерні етнічні, мистецькі, релігійні або лінгвістичні характеристики;
- досить представлені, хоча кількість цих осіб менша решти населення країни або району країни;
- мотивують зацікавленість зберегти те, що становить їхню спільну індивідуальність, враховуючи культуру, традиції, релігію або мову.

Подальший контекст функціонування терміна “національна меншина” — законодавства і практика зарубіжних країн. Про специфіку застосування цього терміна у національному законодавстві ряду європейських держав пише М. Шульга. Так, вчений зазначає, що у деяких країнах вже офіційно відреагували на те, що у слові “меншина” наявний момент образливості, приниження. В Австрії 1976 р. було прийнято закон, який регулював у державі статус громадян неавстрійського етнічного поход-

¹⁰⁰ Див.: Абашидзе А. Х. Национальные меньшинства и право на определение (международно-правовые проблемы) // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 2. — С. 152.

ження. У цьому законі було принципово використане слово-сполучення “етнічна група” замість “етнічна меншина”. У Німеччині закріплено правовий статус тільки окремих груп її громадян ненімецького етнічного походження. Це датчани, фриззи, лужицькі серби. Інші групи громадян ФРН ненімецького етнічного походження — поляки, цигани, турки, євреї — не зафіксовані у німецькому праві як особливі етнічні спільноти. М. Шульга зазначає, що визначення національної групи можна знайти також у документах Федералістичного союзу європейських національних груп. Цей союз є громадською міжнародною організацією, що існує з 1949 р. і до якої належать громадські об’єднання національних меншин з 20 країн. Документи цієї організації хоч і не мають офіційного статусу, але викликають значний науково-практичний інтерес. У статусі Союзу національна група визначається як “національна спільність, що характеризується насамперед такими ознаками, котрі вона бажає зберегти: власна мова, культура, історія. Вона не утворює на своїй батьківщині своєї держави або проживає поза державою своєї національності”¹⁰¹.

Т. Васильєва, розглядаючи правовий статус етнічних меншин у країнах Західної Європи, підкреслює, що там зустрічаються різні означення іномовних громадян — “національна меншість”, “мовна меншість”, “етнічна меншість”, “національність”. Проте у більшості законодавчих актів визначення груп іномовного населення, яке становить єдину спільність, чи будь-якого окремого представника цієї групи, якщо воно і закріплюється, то критерії, що у ньому містяться, достатньо розмиті.

Третій контекст використання терміна “національна меншина” — дослідження вчених різних країн, передусім соціологів, етнологів, антропологів, політологів, у тому числі й вітчизняних.

Сутність соціального феномену меншин, у тому числі національної (етнічної), почала вивчатися такими знаними авторитетами у західній науці, як: Д. Янг, Л. Вірт, І. Харріс, С. Веглі, Р. Шермерхорн, Г. Ван-Амерсфорт та ін.

¹⁰¹ Див.: Шульга М. О. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні: Інформаційно-аналіт. бюлетень українсько-американського Бюро захисту прав людини. – Вип. 21. Права меншин. — С. 16–18.

Вони його характеризують так:

- меншина — це група людей;
- меншина у кількісному плані поступається домінантній групі;
- меншина перебуває у занедбаному стані.

Аналіз зарубіжної та вітчизняної наукової літератури свідчить, що термін “етнічна меншина” більш інтенсивно використовується з середини 60-х років (у колишньому Радянському Союзі — з початку 70-х), а до цього як синонім частіше вживався термін “національна меншина”.

До того ж треба відзначити, що співставлення текстуально-го визначення змісту двох термінів, що дається у наукових дослідженнях, здебільшого не має суттєвої різниці.

Особливий інтерес викликає визначення “меншин”, яке зроби-ла Ф. Єрмакова на базі матеріалів практичної і теоретичної діяльності міжнародних організацій, своєї науково-консульта-тивної практики. Суть їх полягає у тому, що:

- “релігійною меншиною”... можна вважати групу осіб, які виявляють (сповідують) релігійні погляди, відмінні від державної релігії, які відрізняються від релігії, що її сповідує більшість населення...;
- “расовою меншиною”... вважається група з власною істо-рією, власною культурою, навіть з власною мовою, члени якої усвідомлюють свою належність до такої групи, які відрізняються від більшості населення, зокрема за біологіч-ними чинниками;
- “мовною меншиною”... може вважатися група осіб, яка послуговується у приватному і громадському житті пись-мово (або усно) мову, відмінну від вживаної на певній те-риторії, і яка не є державною мовою; мета цієї групи по-лягає у підтримці і піклуванні про цю мову;
- “етнічною меншиною”... може вважатися група з власною мовою, культурою та історією, яка усвідомлює себе як гру-па і чиї члени бажають підтримувати її особливості;
- “національною меншиною”... є група осіб, яка поряд з ри-сами етнічної меншини має бажання користуватися як група тими правами, які дають меншині можливість бра-ти участь у процесі визначення політики в рамках певної території чи навіть у рамках держави, але яка не є в рів-них умовах з іншими етнічними групами в цій державі”.

Отже, меншини виступають певними національними або етнічними, релігійними, мовними групами, які, проживаючи серед інших груп на території суверенної держави, не поділяють повною мірою ту культуру, до якої належать останні.

У міжнародно-правовій практиці, національних законодавствах держав, дослідженнях науковців широко вживається різноманітна термінологія — “національні меншини”, “етнічні меншини”, “етнічні групи”, “національні групи”, яка застосовується у різних контекстах і означає іноетнічні спільності у складі громадян певної країни.

Стосовно цього можна вибудувати взаємозалежний, послідовний поняттєвий зв’язок: на першому щаблі міститься етнічна група, яка чисельніша, ніж меншість, і охоплює більшість (тобто домінуючу етнічну групу); за нею йдуть меншинні групи — етнічні та національні.

У міжнародному законодавстві відсутнє чітке розмежування між поняттями “етнічна меншина” і “національна меншина”.

Аналіз різних джерел дає підстави визначити їхню *спорідненість, а не тотожність*.

Етнічну меншину можна розглядати як самоусвідомлювальну групу громадян держави, яка є кількісною меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище в суспільстві, колективна воля до виживання та прагнення до рівності з більшістю населення.

Національна меншина виступає тією групою, яка формується і на базі ознак етнічної меншини, і водночас на основі певних політичних характеристик. Тобто можна сказати, що національна меншина — це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на третій стадії етнічного ренесансу: стадії політизації, активної участі у політичному житті держави проживання.

Загальновизнано, що представники національних (етнічних) меншин *мають бути громадянами держави*, в якій проживають, і *мати свою історичну батьківщину*.

Існування національних (етнічних) меншин, їх життєдіяльність можливі за певних умов внутрішнього і зовнішнього порядку. До внутрішніх чинників треба зарахувати кількісний склад, вміння зберігати єдність, що виникає на ґрунті спільних

етнокультурних рис. І нарешті, національна (етнічна) меншина набуває правового порядку тоді, як усередині її формуються різного роду структурні одиниці (організації культурного, політичного, соціального плану тощо). Зовнішнім фактором виступає етнополітика держави, на території якої вони проживають.

Самоідентифікація частини населення за національною (етнічною) ознакою може здійснюватись кількома шляхами. Один з них — коли певна група протягом тривалого часу зберегла свої характерні етнокультурні риси (етнічну, релігійну, мовну самобутність), самоорганізувалась і виявляє солідарність та спільне прагнення до збереження власних особливостей. Інший пов'язаний з прийняттям особою добровільного рішення щодо належності чи неналежності до меншини.

Національні (етнічні) меншини за своїми ознаками докорінно відрізняються від такого суб'єкта етнополітики, як *корінні народи*. Поняття “корінні народи” є чітко зафіксованою міжнародно-правовою категорією, яка ввійшла у практику через дві конвенції Міжнародної організації праці (МОП): Конвенцію (1957 р. № 107) про корінне населення та інше, що веде племінний спосіб життя, і Конвенцію (1989 р. № 169) про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних державах.

У міжнародно-правовій практиці поняття “корінний народ” поширюється на:

а) народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах, соціальні, культурні й економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національного співтовариства і становище яких регулюється повністю або частково їхніми власними звичаями, або традиціями, або спеціальним законодавством;

б) народи в незалежних країнах, які розглядають як корінні, зважаючи на те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є ця країна, у період її завоювання чи колонізації, або у період встановлення існуючих державних кордонів, і які, незалежно від їхнього правового стану, зберігають деякі або всі “свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути”.

Тобто для корінних народів, на відміну від національних (етнічних) меншин, характерне те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є певна

держава, у період її завоювання чи колонізації, або у період встановлення існуючих державних кордонів, і ведуть племінний спосіб життя. Тому спеціалісти з проблем корінних народів і обмежують чисельність корінних народів близько 300 млн осіб.

І нарешті, варто звернути увагу на використання терміна “національна меншина” у вітчизняному законодавстві. Передусім треба відзначити, що цей процес перебуває тільки на початковій стадії формування. Першим правовим актом, у якому на офіційному рівні дано визначення терміна “національна меншина”, став Закон України “Про національні меншини в Україні”, який був прийнятий Верховною Радою України 25 червня 1992 р. Зокрема, його ст. 3 проголошує: “До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою”.

Позитивною стороною цього визначення виступають:

- демократичність. Статус національних меншин надано особам, які “є неукраїнцями за національністю”, що створює умови для залучення до цієї етнічної категорії широкого кола громадян України без будь-яких обмежень;
- проголошення тези, що до “національних меншин” належать групи громадян України, закріплює колективний характер здійснення прав національних меншин. Права членів “національних меншин” розглядаються як невід’ємна частина загальновизнаних в Україні прав людини і громадянина;
- зарахування до національних меншин лише громадян України засвідчує прихильність України до загальновизнаної міжнародної практики;
- положення про “почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою” свідчить, що українська держава у визначенні належності громадян до національної меншини надає перевагу вільному волевиявленню особи.

Поряд з цим визначення “національна меншина” в українському законі є декларативним, у ньому відсутні багато параметрів (кількісних, часових критеріїв проживання на території цієї країни тощо), котрі є обов’язковими для з’ясування сут-

ності національної меншини. Згідно з цією дефініцією до національної меншини можна зарахувати будь-яку групу неукраїнців, члени якої тільки-но набули українського громадянства і вимагають повного забезпечення прав як національні меншини. Це стосується, зокрема, недавніх груп іммігрантів, які набули громадянства України.

В Україні лідери ряду національно-культурних товариств навіть вважають, що має бути певна “верхня” кількісна межа для вживання терміна “національна меншість”. Одна справа, твердять останні, якщо йдеться про групи з кількома тисячами чи навіть десятками тисяч чоловік, і зовсім інша, якщо об’єктом виступає спільність з кількома мільйонами чоловік. Наприклад, росіяни, які за своєю чисельністю (8 млн 334 тис.) переважають усе населення таких країн, як Бельгія, Болгарія, Чехія, Швеція, Норвегія, Фінляндія, Словаччина, Швейцарія і багатьох інших європейських держав.

Тобто необхідна робота щодо вдосконалення цього визначення у процесі приведення українського законодавства у відповідність до Конституції України та міжнародно-правових норм.

Останній напрям діяльності Української держави має вже позитивні наслідки. Вступ України до Ради Європи та прийняття нею у зв’язку з цим зобов’язання відповідно до пункту 11 Висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995) проводити щодо етнічних меншин політику, яка ґрунтуватиметься на Рамковій Конвенції про захист національних меншин і відповідатиме Рекомендації 1201 Парламентської Асамблеї (1993) до додаткового протоколу до Європейської Конвенції про права людини щодо цього питання, розширили сутність поняття “національна меншина”, визначення якого дане в Законі України про національні меншини.

Тобто параметри поняття “національна меншина”, що сформульовані в документі 1201 Ради Європи, стали чинними для України та становлять частину її національного законодавства.

5.3. Місцеполітичних інститутів ветнополітичних процесів

Могутнім генеруючим суб'єктивним чинником в етнополітичних процесах виступає *держава*, яка розробляє і здійснює етнічну політику, створює з цією метою відповідні структури.

У західній науці щодо цієї проблеми сформувалось кілька позицій. Аналізуючи їх, О. Картунов виділяє, зокрема, три точки зору в інтерпретації зарубіжними вченими відносин держави з етносами. Прихильники *першої* (А. Степен, У. Уоллерстайн та ін.), відомі як “оборонці плюралістичної перспективи”, вважають, що держава має бути нейтральною ареною, на якій діють, протистоять і ведуть боротьбу різні нації або етнонаціональні групи. Водночас вона може розробляти і проводити певну етнонаціональну політику, зокрема розподіляти ресурси та створювати сприятливі умови для розвитку всіх етнонаціональних груп. *Другу* точку зору відстоюють автори теорії “центр-периферія” (М. Леві, М. Гехтер та ін.), яка відома ще під назвою “внутрішнього колоніалізму”. Вони стверджують, що держава є відносно автономною силою, керівні кола якої мають і переслідують власні корпоративні інтереси, спрямовані на утримання влади, що примушує їх діяти незалежно, часом навіть і всупреч інтересам та бажанням домінуючої нації, чи розподілом привілеїв між етносами та їх елітами. *Третя* точка зору представлена тими вченими, які переважно розробляють теорію “плюралістичного суспільства” (П. Ван ден Берг, М. Сміт та ін.). Зокрема, вони розглядають державу як інструмент якоїсь однієї нації чи етнонаціональної групи, яка бере під свій контроль державний апарат і життя та діяльність інших груп.

У контексті зазначених підходів О. Картунов підкреслює, що хоча наявність різних точок зору і ускладнює розуміння згаданих проблем, але водночас і сприяє пошукам найбільш оптимальних шляхів їх вирішення¹⁰².

Ґрунтуючись на уроках історичного минулого, міжнародної практики, в Україні обрано таку модель взаємовідносин між державою та етнічними групами, у якій держава, її структури

¹⁰² Картунов О. В. Вступ до етнополітології. — С. 155.

посідають пріоритетне місце у виробленні концептуальних за-
сад етнополітичного розвитку українського поліетнічного су-
спільства.

Дослідження у цьому процесі місця і ролі держави має важ-
ливе методологічне значення, позаяк, згідно з чинним україн-
ським законодавством, вона зосереджує зусилля на вирішенні
таких завдань:

1) визначає стратегію розвитку етнополітичної сфери шля-
хом прийняття на рівні Президента, Верховної Ради України
державницьких етнополітичних рішень;

2) через відповідні органи у структурі виконавчої влади ор-
ганізовує розробку конкретних заходів, підходів та засобів впро-
вадження прийнятих рішень;

3) вирішує питання реалізації державної етнополітики в ре-
гіонах.

До суб'єктів етнополітики, які активно впливають на сут-
ність і характер розвитку етнополітичного процесу, належать
також *політичні партії*. Особливо цей вплив посилюється у тих
країнах, для яких притаманне національне відродження, на фоні
якого відбувається становлення реальної багатопартійної сис-
теми.

Розпочинаючи напружену політичну боротьбу, політичні
партії стикаються з необхідністю визначатись зі ставленням та
поведінкою у такій найгострішій сфері суспільного буття, як
етнополітика.

При цьому варто підкреслити, що партії, *по-перше*, можуть у
своїх зверненнях до електорату з різною силою і спрямовані-
стю акцентувати або, навпаки, ні увагу на будь-яких етнічних
проблемах. Тут багато що залежить від програмних положень
і орієнтацій самих партій в етнічній політиці. *По-друге*, важли-
вим є також питання етнічного складу основних політичних
партій, зокрема наскільки він відображає етноструктуру суспіль-
ства, а також у яких регіонах (з урахуванням етнічної струк-
тури населення) функціонують партійні осередки тієї чи іншої
партії.

Визначальним політичним суб'єктивним чинником, що
впливає на спрямованість міжетнічних відносин, мобілізова-
ність етнічних почуттів на здійснення важливих для етносу
цілей та завдань, виступає *етнічна еліта*. Саме цим обумовле-

не те, що вона посідає центральне місце у різноманітних конфліктологічних теоріях. Її функціональна роль полягає в тому, що вона формує стратегічний курс політики, який спрямовується на формування толерантності у міжнаціональних, міжетнічних взаємовідносинах; виробляє ідеологію в етнополітиці, яка мінімізує джерела етноконфліктної ситуації чи, навпаки, стимулює фаворитизм; спрямовує діяльність засобів масової інформації, які відіграють важливу роль у формуванні міжетнічних установок та стереотипів; служить зразком поведінки.

5.4. Особливості функціонування суб'єктів етнополітиці України

Етнополітичні процеси в незалежній Україні відбуваються в умовах суспільства, що трансформується від авторитарно-тоталітарної системи до демократичної, правової, соціальної держави. Вони супроводжуються етнічним ренесансом, активним входженням етнічних груп у формування нової моделі співжиття громадян України. Характерною ознакою цього наступу є, з одного боку, утвердження української нації, національних меншин як дієвих суб'єктів та сталих структурних компонентів українського соціуму, а з другого — їх інтеграція і становлення поліетнічного Українського народу. Основний Закон визнав носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні поліетнічний український народ.

Етнічні українці, як другий за чисельністю слов'янський народ та визначальний суб'єкт етнополітики, являє собою сталу етнічну спільність людей, яка історично склалася на певній території і відзначається характерними стабільними особливостями етнічної самосвідомості, культури, мови, психічного складу, побуту.

Дослідники вказують на неоднорідність українців і за типологічними ознаками виділяють:

- 1) традиційний етнічний масив, окреслений сучасними адміністративними кордонами України. Сюди український етнограф В. Наулко зараховує й суміжні ареали компактного розселення українців поза державними кордонами;

2) групи українського етносу (східна і західна діаспора), які проживають за межами основного етнічного масиву;

3) субетнічні групи, що складаються як з етнорегіональних, так і етнографічних угруповань.

Історичне становлення українців проходило за складних політичних умов. На території сучасної України з давніх-давен поряд з автохтонним українським етносом проживали представники інших народів. У X ст. її землі заселяли чисельні східнослов'янські племена (поляни, сіверяни, дуліби, бужани, білі хорвати, уличі, тиверці, дреговичі, бровники, берендеї тощо), які, об'єднавшись у ранньофеодальний період (IX — початок XII ст.), створили давньоруську східнослов'янську державу — Київську Русь зі столицею в Києві. Тут і було з цього часу закладено початок української державності та націогенезу українців.

Існує й інший погляд щодо витоків формування українського етносу. Його прихильники ведуть історію українців від доби неоліту (трипільська культура) і розглядають всі подальші культури на території України як етапи формування і розвитку саме українського народу. Таку гіпотезу висунули і обґрунтували українські історики та археологи В. Хвойка, В. Петров та ін.

Більшість учених сходиться на думці, що етногенез українців як народності відбувався приблизно з XII — до середини XVII ст. на території, що охоплювала південно-західні землі колишньої Київської Русі, в три етапи.

Перший етап (XII–XIII ст.) відзначений пробудженням етнічної самосвідомості українського народу з притаманними їй функціями самовідчуття та самооцінки. Два політичні центри — західний (Галичина і Волинь) та східний (Чернігів) у цей час конкурують і змагаються за лідерство на теренах Південної Русі. 1187 р. в одній з найстаріших пам'яток староруської культури — Іпатіївському літописі — вперше згадується назва “Україна”, яку поступово перебирає вся Південна Русь. У першій половині XIII ст. руські князівства підпадають під ярмо татаро-монгольських завойовників, яке загальмувало, проте не зупинило етнокультурний розвиток українців.

Другий етап (XIV — друга половина XVI ст.) характеризується захопленням території України іншими сусідніми державами: центральні райони відійшли до Литви, західна части-

на земель підпала під владу Польщі, а Закарпаття — Угорщини. Проте становлення українського етносу тривало далі. Відбувається подальше формування його визначальних етнічних ознак: мови, релігії, права, особливостей психічного складу і національної психології тощо.

Третій етап припадає на період XVI — першу половину XVII ст., коли відбувається процес остаточної консолідації українського етносу. У боротьбі за національну державність український народ переміг і створив Козацьку республіку. Визначилась територія України, утвердилась її самоназва, сформувався українська розмовна мова, своєрідні риси української етнічної культури, побуту та звичаїв¹⁰³.

Поступово у процесі історичного розвитку українська народність, як початковий етап націогенезу українського етносу, трансформувалася в українську націю. Формування українців як нації, за твердженням українських дослідників, розпочалося у другій половині XVII—XVIII ст.

У подальші роки українські етнічні землі, їх населення стали об'єктом колонізації Речі Посполитої, Угорщини, Росії, Австрії, Румунії, Туреччини тощо.

Такий розвиток подій обумовив те, що в культурно-етнографічному плані український етнос продовжував формуватись на території кількох держав. Історичні умови вплинули на національний характер і формування певних особливостей національної самосвідомості окремих груп українського народу. На світогляд українців, які перебували у складі різних держав, на їхні погляди щодо політичних подій, історії України, її майбутнього впливали панівні в цих країнах ідеології, політика, релігія, мова, культура. Роз'єднані українці мали різні умови для національно-культурного розвитку, зазнавали неоднакових інокультурних впливів, національних утисків, до них застосовувались різні засоби асиміляторської політики держав їх проживання. Внаслідок цього український народ до кінця XIX — початку XX ст. не мав єдиної самоназви. Водночас “...етнічну мозаїчність українського етносу, — зазначає

¹⁰³ Див.: Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний вимір: Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія. — С. 369.

А. Пономарьов, — не треба розуміти як його послаблення, розпорошення або руйнацію. Навпаки, розмаїття субтворень, зокрема етнографічна мозаїчність, забезпечує життєздатність етносу, підтримуючи етнічну єдність через внутрішню неантагоністичне між ними суперництво...” Далі вчений підкреслює: “...у цьому плані український етнос — надзвичайно стійка система, позаяк вона має складну субетнічну структуру, що формувалася біля витоків його зародження. Протягом століть вона підтримувалася, набуваючи нових забарвлень: починаючи з XV ст., до її складу зараховувалися нові етнотериторіальні одиниці — історично-етнографічні регіони”¹⁰⁴.

Внаслідок цих об’єктивних чинників, а саме: традиційної етнокультурної основи, яка склалася з різних племінних об’єднань, територіально-політичних утворень феодальної епохи — князівств, політичної розпорошеності українських етнічних земель у зв’язку з їх колонізацією іншими державами, сформувалися певні регіональні особливості між різними територіальними групами єдиного українського етносу.

До того ж варто підкреслити, що залежно від історичного часу дії цих чинників, які обумовлювали регіональний поділ, у науковій літературі розрізняються як відносно давні і порівняно нові територіальні відмінності.

Якщо взяти за критерій лише історичний фактор, то за ним територію України можна поділити на *дві великі етнографічні групи*. *Перша* — це ті області, які тривалий час перебували у складі Російської імперії та СРСР до 1939 р.: область Східного, Центрального і Південного регіонів разом з Кримом. *Другу групу* становлять ті регіони, що тривалий час перебували у складі держав Центральної і Південно-Східної Європи (Австро-Угорщина, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія): Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина.

Під впливом названих історичних факторів у середовищі українського етносу передусім склалися етнографічні групи, які тривалий час зберігали і зберігають певні відмінності в культурі й мові. Серед них найвідоміші українські горяни (*гуцули, лемки, бойки*) в західноукраїнських областях, *поліщуки, пінчуки, литвини* — в районі Українського Полісся.

¹⁰⁴ Пономарьов А. Українці (самоназва) // Етнічний довідник: У 3 ч. — Ч. II. Етнічні меншини в Україні. — С. 151.

У літературі називаються й інші етнографічні групи (черкеси, севрюки тощо), які відтворюють складні етнографічні процеси. Однак вони фактично втратили даний вид групової самоідентичності й існують лише в історичній пам'яті.

Стосовно давнього етноніма “*русини*”, яким зараз себе ідентифікує певна частина населення Закарпатської області, то навколо нього триває дискусія, що має в основному політичне підґрунтя. Деякі політичні кола за підтримки зовні проголошують існування окремого від українців русинського етносу і ставлять своєю кінцевою метою створення русинської держави на частині території України (Закарпаття), Словаччини (Пряшівщина), Польщі (Лемківщина).

Дослідження (історичні, етнографічні, етнолінгвістичні тощо) переконливо свідчать, що автохтонне слов'янське населення Закарпаття є не чим іншим, як частиною українського етносу зі своїми особливостями в культурі, мові та побуті. А ті, хто воліє записати себе за національністю “*русинами*”, виступають його складовою. Вважати такі внутрішньоетнічні групи (вони є фактично у кожного народу: у поляків — це гуралі, у росіян — козаки, в угорському етносі — сегетські угорці тощо) окремими народами можна лише всупереч даним науки та їхньому національному самоусвідомленню. Це доведено такими науковими авторитетами в галузі історії, етнології та лінгвістики, як І. Срезневський, Я. Головацький, В. Гнатюк, В. Гренджа-Донський, І. Верхратський, Ф. Колесса, Ф. Тихий, О. Шахматов та знаходить підтвердження у працях відомих сучасних дослідників, зокрема В. Маркуся, О. Мішанича, М. Мушинки, О. Майбороди, В. Борисенко, В. Наулка, П. Чучки, М. Панчука та інших.

Україна визнає, цінує і всіляко сприяє розвитку культурної самобутності закарпатських українців. З огляду на це на особливу пошану заслуговує народна пам'ять про свою давню самоназву “*русин*”, “*руський*”, що допомагало закарпатським українцям зберігати і відстоювати свою національну ідентичність. Проте ця пам'ять не може бути об'єктом політичних спекуляцій, спрямованих на дезінтеграцію України і українців.

Нинішні особливості складу населення України дають підстави визначити три основні регіони: *Центральний, Південно-Східний і Західний*. Для кожного з них характерні свої мовні

уподобання, певні регіональні відмінності в оцінці подій і явищ історичного минулого українського народу, політичних орієнтацій, у поглядах на майбутнє України тощо.

Тому за умов власної державності перед Україною стоїть завдання консолідувати українців шляхом переорієнтації їхньої громадянської свідомості за допомогою відродження історичної пам'яті, піднесення престижу української мови й культури, почуття загальнонаціонального зв'язку та приналежності до великої спільності — української нації, незалежно від особливостей історичного розвитку, адміністративного політичного статусу, того чи іншого регіону (Крим), релігійних особливостей тощо.

Унаслідок різноманітних заходів дедалі розширюється сфера застосування *української мови* як державної, надається, у межах можливого, державна підтримка розвитку як української мови, так і мов національних меншин. Робиться все можливе, щоб уникнути міжетнічних конфліктів на мовному ґрунті.

До того ж треба зазначити, що зусилля держави спрямовані, *по-перше*, на зміну соціально-психологічних стереотипів, пов'язаних з мовно-культурними орієнтаціями, тобто на підняття суспільного престижу української мови серед усіх етнічних груп українського суспільства. *По-друге*, в районах, у яких етнічні українці становлять меншість населення або внаслідок історичних обставин вони зазнали денационалізації, стоїть завдання щодо відродження їхньої національної свідомості, забезпечення їхніх прав на навчання та отримання інформації рідною мовою.

Загалом важливо звернути увагу на ту обставину, що українська нація, виступаючи основним суб'єктом етнополітики, взяла на себе головну функцію у плануванні й розвитку етнонаціональної концепції розвитку суспільства, *гаранта збереження у ньому міжетнічної злагоди та міжнаціонального миру*.

Сучасний *етнополітичний організм* України (цей термін застосовується в науковій літературі для визначення людської спільності, об'єднаної в рамках одного територіально-адміністративного утворення, а саме держави) характеризується тим, що у його структурі активно функціонують такі суб'єкти, як *національні меншини*.

У їх середовищі під впливом загальної тенденції етнічного відродження відбувається тенденція активної самоорганізації та згуртування.

Учасники — суб'єкти етнополітики в Україні — делегують впровадження в життя власних етнополітичних інтересів певним державним органам, громадським, політичним організаціям. Центральним органом виконавчої влади, який здійснює управління у цій сфері державотворення, є *Державний комітет України у справах національностей та міграції*, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Основними завданнями його є: участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної етнополітики; забезпечення прав національних меншин, депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну, біженців та інших категорій мігрантів, а також забезпечення зв'язків з українцями, які проживають за межами України; координація підготовки і здійснення центральними та місцевими органами виконавчої влади заходів щодо забезпечення прав біженців, національних меншин України, депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну, а також у межах повноважень Комітету прав інших категорій мігрантів; організація прийому, облаштування та адаптації депортованих за національною ознакою осіб, які повертаються в Україну; сприяння задоволенню національно-культурних, освітніх потреб та розвитку етнічної самобутності українців, які проживають за межами держави, а також зміцненню їх зв'язків з Україною.

Дієвим вторинним суб'єктом етнополітики в Україні виступають *національно-культурні товариства*, яких нараховується в Україні близько 780, 32 з них мають статус всеукраїнських. Це громадські добровільні об'єднання, що створюються у місцях проживання національних меншин. Процес організаційного оформлення національно-культурних товариств в Україні розпочався наприкінці 80-х років і триває дотепер.

Розгалужену мережу національно-культурних товариств мають *росіяни, євреї, німці, поляки, болгары, греки, азербайджанці, румуни, білоруси, грузини, цигани* тощо.

Реально визначилися як національні меншини, тобто утворили свої громадські організації, що представляють і відстою-

ють перед органами державної влади і органами місцевого самоврядування права та інтереси своєї національності, 38 етнічних груп.

До *всеукраїнських національно-культурних товариств* належать об'єднання, діяльність яких, з огляду на характер їх статутних завдань, поширюється на територію всієї України або більшість її областей, і які мають у них свої відділення. *Місцевими національно-культурними товариствами* є об'єднання, сфера впливу яких поширюється на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці або кількох з них. Товариства нерідко виступають у формі асоціацій, культурних центрів, земляцтв, громад, клубів та ін.

Суб'єктами етнополітичного процесу в Україні є такі об'єднання національних меншин, як *Рада представників громадських організацій національних меншин України; Рада представників громадських об'єднань національних меншин при Державному комітеті України у справах національностей та міграцій* (сферою діяльності її стали: розроблення проєктів законів та інших нормативних актів з питань міжнаціональних відносин та розвитку культур, мов і традицій національних меншин; надання організаційної практичної допомоги національно-культурним об'єднанням на всіх рівнях, зокрема проведення всеукраїнських нарад, семінарів та інших заходів, що сприяють етнокультурному відродженню меншин); *Координаційна Рада з питань етнополітики при Кабінеті Міністрів України*, до складу якої входять і представники громадських організацій національних меншин.

Дорадчі ради представників національних меншин функціонують також при *місцевих органах виконавчої влади*. У Криму діє Асоціація національних товариств і общин Криму; створено Конфедерацію національно-культурних товариств Західної України, Асоціацію національно-культурних і культурно-освітніх об'єднань Одеської області, ряд інших об'єднань національних меншин.

Значний досвід суспільної діяльності разом з органами виконавчої влади накопичили *всеукраїнські громадські об'єднання*: Асоціація національно-культурних об'єднань України, Українське товариство російської культури "Русь", Єврейська

Рада України, Асоціація корейців України, Спілка поляків України, Демократична спілка угорців України, Всеукраїнське національно-просвітницьке товариство “Русское собрание”, Федерація грецьких організацій в Україні, Асоціація болгарських національно-культурних товариств.

Національно-культурні товариства в Україні функціонують відповідно до своїх статусів і користуються правами юридичних осіб. Діяльність цих культурологічних об'єднань спрямована на розвиток міжетнічних та міжнаціональних відносин; відродження та розвиток етнічних культур; задоволення духовних запитів іноетнічного населення.

В етнополітичних процесах сучасної України важливе місце посідають такі суб'єкти, як *депортовані*.

Як відомо, у травні 1944 р. за незаконними звинуваченнями з Кримського півострова органами влади СРСР було депортовано понад 200 тис. кримських татар. Через місяць така сама доля спіткала кримських болгар, вірмен, греків — всього 38 тис. осіб. Ще раніше, у 1941 р., було виселено понад 50 тис. німців, які півтора століття проживали в Криму.

Саме вирішення усього комплексу питань, пов'язаних з поверненням, облаштуванням та інтеграцією в українське суспільство кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців, представників інших етнічних меншин, які за національними ознаками були примусово переселені з території України, стало для української держави найскладнішою проблемою в її етнополітичній діяльності. За нинішніх умов епіцентр усього комплексу питань, пов'язаного з інтеграцією в українське суспільство депортованих етнічних груп зосередився в основному на Кримському півострові.

Саме процес *міжетнічної інтеграції* у довідкових виданнях розглядається як процес взаємовідносин і взаємодій між різними спільнотами багатонаціональної чи поліетнічної держави, що веде їх до зближення й об'єднання, формування політичної нації, але не викликає зміни етнічної ідентичності. При цьому виокремлюються такі характерні риси й ознаки міжетнічної інтеграції:

- вона стосується не окремих осіб, а груп людей;
- відбувається на рівноправній основі;

- веде не до виникнення якоїсь нової супер- чи міжетнічної спільноти, а до формування політичної нації.

Керуючись загально визнаними принципами і нормами міжнародних документів стосовно прав людини, Україна надає першочергового значення питанням розробки *нормативно-правової бази* повернення, розселення та облаштування депортованих осіб.

Ці процеси здійснюються на основі державних програм. Їм забезпечуються рівні з усіма громадянами України політичні, економічні та соціальні права й умови для національного й культурного розвитку відповідно до чинного законодавства.

Особливу етнополітичну активність проявляє такий суб'єкт, як кримськотатарський народ. За ініціативою його етнічних лідерів створені органи самоврядування — *Курултай* (Національна Асамблея), який приймає рішення з питань найважливіших для всього кримськотатарського народу, і *Меджлис*, який обирають на сесіях Курултаю та він є головним репрезентативним органом народу в період між сесіями Курултаю.

Кримські татари, їх еліта також ініціювали прийняття Указу Президента України “Про Раду представників кримськотатарського народу” (від 18.05.1999 р.) як дорадчо-консультативного органу при найвищій посадовій особі в державі.

МАУП

Висновки

1. Обов'язковим елементом етнополітичних процесів виступають суб'єкти і об'єкти етнополітики. До суб'єктів належать люди (особи), які виявляють почуття національного самоусвідомлення етнічної спільності між собою, етноси, нації, національні (етнічні) меншини, корінні народи, політичні партії, держава, етнічні лідери, а також створені ними установи та організації, які беруть свідому, активну участь в етнополітичному розвитку.

Об'єктами етнополітики виступають усі явища етнополітичного та суспільного життя, на які спрямована діяльність суб'єктів (політична система суспільства в цілому, її елементи, форми політичного життя, сфера етнополітичних інтересів, суперечності етнополітичного процесу як у вітчизняних межах, так і в регіональному або світовому просторі).

2. Суб'єкт етнополітики є активним тоді, коли у нього наявний власний етнополітичний інтерес. Під ним розуміють зумовлений мотив діяльності окремої особи, етнонаціональних спільнот, який пов'язаний з необхідністю задоволення ними власних потреб і запитів у сфері міжетнічних, міжнаціональних відносин.

3. Визначальною передумовою етнополітичної суб'єктності особи є створення політико-правової бази, високого рівня функціонування ринкової економіки відповідних умов залучення людини (особи) у певні етнонаціональні спільності.

4. Одним з визначальних суб'єктів етнополітики є етнос — біосоціальна спільність людей, якій притаманні такі етнодиференціюючі ознаки: спільна історична територія, мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість, етнічний самоназва).

5. Однією з основних форм існування етносу є нація, яку трактують як державотворчу спільноту, для якої характерні спільна історична територія, економіка, єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів.

6. Дієвим суб'єктом етнополітики виступають національні (етнічні) меншини. Етнічну меншину можна розглядати як самоусвідомлювану групу громадян держави, яка є кількісною

меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання та прагнення до рівності з більшістю населення.

Національна меншина виступає тією групою, яка формується і на базі ознак етнічної меншини, і водночас на основі певних політичних характеристик. Тобто можна сказати, що національна меншина — це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на третій стадії етнічного ренесансу: стадії політизації, активної участі у політичному житті держави проживання.

7. Могутнім генеруючим суб'єктом етнополітики виступає держава, яка розробляє і здійснює етнічну політику і створює з цією метою відповідні структури. Згідно з українським законодавством держава визначає стратегію розвитку етнополітичної сфери шляхом прийняття на рівні Президента, Верховної Ради України державницьких етнополітичних рішень; через відповідні органи у структурі виконавчої влади організовує розробку конкретних заходів, підходів та засобів впровадження прийнятих рішень; вирішує питання реалізації державної етнополітики в регіонах.

8. Активний вплив на розвиток етнополітичного процесу мають партії та етнічна еліта.

9. Головним суб'єктом етнополітики в Україні є етнічні українці — стала етнічна спільність людей, яка історично склалася на певній території і відзначається характерними стабільними особливостями етнічної самосвідомості, культури, мови, психічного складу, побуту.

10. Сучасний етнополітичний організм України характеризується тим, що в його структурі активно функціонують такі суб'єкти, як національні меншини.

Центральним органом виконавчої влади, який здійснює управління в етнонаціональній сфері державотворення, є Державний комітет України у справах національностей та міграції, діяльність якого спрямовує і координує Кабінет Міністрів України.

Серед суб'єктів — учасників етнополітичних дій в Україні — національно-культурні товариства (всеукраїнські, національні), інші об'єднання національних меншин.

Запитання

1. Хто є суб'єктами та об'єктами в етнополітиці? Розкрийте відмінності між ними.
2. У чому сутність етнополітичного інтересу?
3. Чим відрізняється етнічна нація від політичної?
4. Що таке національна меншина? Чим відрізняється національна меншина від корінного населення?
5. Які є концепції формування української політичної нації? Дайте їм характеристику.
6. Які основні демократичні державно-політичні підходи до оптимізації становища національних меншин застосовуються в етнополітиці України? Охарактеризуйте їх.

Завдання

1. Розкрийте особливості формування на території України етнічних українців як визначального суб'єкта етнополітики.
2. Дайте характеристику центральному органу виконавчої влади, який здійснює управління етнополітичною сферою в Україні.
3. Проаналізуйте місце громадських об'єднань у життєдіяльності національних меншин.
4. Розкрийте особливості функціонування в українському суспільстві таких суб'єктів етнополітики, як депортовані особи за національними ознаками.

Темати рефератів

1. Етнос і нація: співвідношення понять.
2. Об'єктивні і суб'єктивні ознаки нації.
3. Національні (етнічні) меншини як етнополітичний феномен.
4. Етнографічні групи етнічних українців.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1996.
2. *Декларація прав національностей України* // Відомості Верховної Ради України. — 1998. — № 38.
3. *Закон України “Про національні меншини в Україні”* / Голос України. — 1992. — 16 лип.
4. *Абашидзе А. Х.* Защита прав меньшинств по международному и внутреннегосударственному праву. — М., 1996.
5. *Антонюк О. В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія. — К., 1999.
6. *Етнічний довідник.* У 3-х ч.: Ч. I. Поняття та терміни. — К., 1997.
7. *Етнічний довідник.* У 3-х ч.: Ч. II. Етнополітика в Україні. — К., 1997.
8. *Етнополітика в Україні.* Документи та матеріали. — К., 1998.
9. *Євтух В.* Державна етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997.
10. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. — К., 1999.
11. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1996.
12. *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика: Енциклопедія.* — К., 1998.

Міжнародний досвід захисту прав національних меншин та втілення його в українському законодавстві

6.1. Формування світової практики захисту прав національних меншин

Виникнення національних (етнічних) меншин як закономірного продукту становлення розвитку національних держав у світовому масштабі викликало об'єктивну потребу у виробленні специфічного міжнародно-правового механізму захисту їх прав.

Це обумовлено тим, що питання, пов'язані з національними меншинами, почали викликати гострі конфлікти (внутрішньо-державні, міждержавні, регіональні тощо) в усьому світі. Нерідко вони були причинами довготривалих кровопролитних воєн.

Дедалі ставало зрозумілішим, що від самопочуття національних меншин значною мірою залежить стабільний розвиток світового порядку.

Першим міжнародним актом стосовно національних меншин стала система договорів з прав національних меншин Ліги Націй. Внаслідок Другої світової війни вся ця система була знищена.

У повоєнні роки процес вироблення правових стандартів забезпечення умов існування національних, етнічних меншин у контексті діяльності міжнародних організацій відбувається у двох основних напрямках: на рівні Організації Об'єднаних Націй; на рівні НБСЕ/ОБСЕ і Ради Європи та інших регіональних міжнародних організацій.

Рівень Організації Об'єднаних Націй¹⁰⁵

Реакцією світового співтовариства на жакливі події Другої світової війни було утворення на основі добровільного об'єд-

¹⁰⁵ ООН — Міжнародна організація створена 1945 р. на основі добровільного об'єднання суверенних держав з метою підтримання міжнародного миру і безпеки та розвитку мирного співробітництва між усіма країнами. ООН налічує шість головних органів з центральними установами в Нью-Йорку, за винятком Міжнародного Суду, який міститься в Гаазі (Нідерланди).

Генеральна Асамблея, яку іноді називають найближчим аналогом світового парламенту, є головним дорадчим органом. У ній представлені всі держави — члени ООН. Кожний член має один голос. Рішення з звичайних питань приймаються простою більшістю голосів. Для прийняття рішень з важливих питань потрібна більшість у дві третини голосів. Асамблея має право обговорювати будь-які питання в межах Статуту ООН і давати з них рекомендації.

Рада Безпеки є органом, який за Статутом несе головну відповідальність за підтримку миру і безпеки. Вона може бути скликана в будь-який час, коли виникає загроза миру. Держави-члени зобов'язані виконувати її рішення. Рада складається з 15 членів. П'ять з них — Китай, Російська Федерація, Великобританія, Сполучені Штати Америки і Франція — є постійними членами. Решта десять обираються Асамблеєю на дворічний термін. Рішення приймаються дев'ятьма голосами; за винятком голосування з процедурних питань, рішення не може бути прийняте, якщо хтонебудь з постійних членів голосує проти (це відомо як "вето").

Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОП), діючи під керівництвом Генеральної Асамблеї, координує економічну і соціальну діяльність ООН і пов'язаних з нею спеціалізованих установ і організацій. Рада складається з 54 членів. Як правило, вона щорічно проводить дві організаційні сесії і одну основну; основна сесія враховує етап засідань високого рівня, в якому беруть участь міністри та інші високопоставлені офіційні особи, щоб обговорити найважливіші економічні та соціальні питання.

Рада з опіки заснована з метою нагляду за територіями, що були колишніми колоніями і до яких були прикріплені держави, відповідальні за поступ цих країн до самовизначення та незалежності. У 1994 р. Рада Безпеки припинила дію Угоди про ООН щодо останньої території, якою вона опікувалася, з числа перших 11 підопічних територій — підопічної території Тихоокеанські острови (Палау), яку контролювали США. Отже, система опіки виконала своє завдання, оскільки всі підопічні території досягли самоврядування або незалежності, ставши незалежними державами або приєднавшись до сусідніх незалежних держав.

Міжнародний Суд (або Всесвітній Суд) є головним судовим органом ООН. Складається з 15 судів, які обираються Генеральною Асамблеєю і Радою Безпеки. Тільки держави можуть бути сторонами у справах, які розглядаються Судом.

Секретаріат обслуговує всі органи ООН і здійснює керівництво їх програмами. Він складається зі співробітників, які працюють у центральних установах і в цілому світі та займаються вирішенням питань, пов'язаних з повсякденною діяльністю ООН. Секретаріат очолює Генеральний секретар. Співробітники набираються приблизно зі 170 країн.

нання суверенних держав у 1945 р. Організації Об'єднаних Націй і усвідомлення нею необхідності ефективного захисту прав людини, в тому числі й національних меншин, згідно з універсальним характером цих прав.

Про це передусім засвідчив *Статут ООН*, в якому його автори за мету своєї діяльності зазначили здійснення міжнародного співробітництва “в заохоченні і розвитку поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незважаючи на расу, стать, мову і релігію”.

Відповідно до положень Статуту ООН поступово почав формуватися міжнародний механізм захисту прав людини і як його складова — захист прав національних меншин. Основним органом ООН виступила Генеральна Асамблея, до складу якої увійшли всі члени ООН.

У міжнародній системі захисту прав людини, а отже і національних меншин, важлива роль належить Економічній і Соціальній Раді та її допоміжним органам. Ст. 62 Статуту ООН надає Раді можливість “робити рекомендації з метою заохочення поваги і дотримання прав людини та основних свобод для всіх”. Вона може також формувати комісії, підготовляти для подання Генеральній Асамблеї проекти конвенцій, скликати міжнародні конференції з питань прав людини й національних меншин¹⁰⁶.

Для сприяння розглядів проблем стосовно прав людини, в тому числі і національних меншин, 1946 р. Рада створила Комісію з прав людини, яка з часом стала головним органом у цій сфері. Діяльність Комісії спрямовувалась як на підготовку досліджень, рекомендацій і проектів міжнародних документів, так і на виконання спеціальних доручень Генеральної Асамблеї та Економічної і Соціальної Ради, пов'язаних з правами людини, зокрема з їх порушеннями. Комісія тісно співробітничала з усіма іншими органами ООН, надає допомогу Економічній і Соціальній Раді у координації правозахисної діяльності в межах системи ООН. У 1947 р. на своїй першій сесії Комісія з прав людини заснувала *Підкомісію з попередження дискримінації та захисту меншин*.

¹⁰⁶ Статут ООН і Статут Міжнародного Суду ООН (укр.). — М., 1985. — С. 48.

Загалом варто зазначити, що зусилля сформованих у рамках ООН міжнародних органів із самого початку існування були зосереджені на розробці загальних положень про гідність і цінність людської особистості.

Першим загальновизнаним документом, у якому зафіксовано критерії для визначення міри поваги і дотримання в усьому світі міжнародних норм стосовно прав людини, стала *“Загальна декларація прав людини”*, яку було прийнято Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. і проголошено “як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави, для того щоб кожна людина і кожний орган суспільства, постійно маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом просвітництва й освіти сприяти поважанню цих прав і свобод та забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів загального й ефективного визнання та здійснення їх і серед народів держав — членів ООН, і серед народів тих територій, які перебувають під їх юрисдикцією”¹⁰⁷.

З часу прийняття *“Загальна декларація прав людини”* залишається найбільш важливою і всеохопною з усіх декларацій ООН. Вона є основним джерелом, яке живить національні і міжнародні зусилля, спрямовані на заохочення і захист прав людини, зокрема й національних меншин.

У цьому важливому міжнародному документі визначено головні напрями усієї поступальної діяльності світового співтовариства в галузі прав людини. Декларація стала ідеологічним та теоретичним підґрунтям напрацювання багатьох інших обов’язкових міжнародних документів, спрямованих на захист проголошених нею прав і свобод, у тому числі й національних (етнічних) меншин.

Права людини, задекларовані в цьому важливому визначальному документі, широко, всебічно розроблені у численних міжнародних актах, особливо ж у двох пактах про права людини — *“Міжнародному пакті про громадянські і політичні права”* та *“Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права”*, які були винесені в 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН на ратифікацію державами і набули чинності в 1976 р.

¹⁰⁷ Всеобщая декларация прав человека, утвержденная и провозглашенная Генеральной Ассамблеей ООН 1948 г. — М., 1989. — С. 3.

Отже, ООН започаткувала народження нової філософської епохи, заснованої на універсальному понятті про людську гідність, а також домоглась поширення й утвердження ідеї прав людини в усьому світі. Міжнародне визнання та юридичне закріплення прав людини як історичного продукту розвитку європейської культури і політики стало фундаментом, на якому ґрунтується політична структура людської свободи.

Аналіз початкового процесу становлення механізму захисту прав національних меншин засвідчує насамперед активне поширення у повоєнні роки серед міжнародного співтовариства думки, що саме гарантування прав людини і встановлення добросусідських відносин між державами приведуть до загального адекватного розв'язання цієї складної проблеми. Свідченням цього стало невключення ООН окремої статті про меншини у “Загальну декларацію прав людини” і нерозповсюдження нею “Конвенції про попередження злочину геноциду та покарання за нього” на культурний геноцид.

Загалом склалася суперечлива ситуація. З одного боку, вважалось, що проголошувати особливі права членам меншин є несвоечасним. З другого — боротьба проти дискримінації у володінні правами, гарантованими “Загальною декларацією прав людини”, здійснювалась цілеспрямовано й активно та обумовила виникнення численних документів, які гарантували меншинам тільки індивідуальну рівність. З огляду на останнє особливо важливими за своєю юридичною цінністю стали “Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації” (1965) та загальний пункт про недискримінацію, який було закладено в ст. 2 обох пактів про права людини. Суть його полягала в тому, що *“кожна держава... зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини”*¹⁰⁸.

¹⁰⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини: Виклад фактів 2: Міжнародний білль про права людини. — Харків: Фолю, 1994. — С. 32.

Насправді ж з подальшим розвитком міжнародного співтовариства та зростанням чисельності суверенних держав, поглибленням зв'язків між ними проблемами національних меншин не тільки не згладжувались, а навпаки, набували ще гострішого, вибухового характеру. Об'єктивна реальність спонукала ООН займатись, поряд з іншими, і вирішенням цих проблем. Підкомісії з попередження дискримінації і захисту меншин було доручено здійснити дослідження, особливо у світлі “Загальної декларації прав людини”, і запропонувати Комісії з прав людини рекомендації щодо боротьби проти дискримінаційних заходів будь-яких видів, здійснюваних на порушення прав людини та основних свобод, а також стосовно захисту расових, національних, релігійних і мовних меншин.

Підкомісія провела численні дослідження найрізноманітніших форм дискримінації. Важливим наслідком її діяльності стало введення ст. 27 стосовно меншин у “Міжнародний пакт про громадянські і політичні права”.

Серед правових механізмів ООН цей документ набув значення *основної міжнародної норми у сфері прав меншин*. Ст. 27 Пакту проголошує, що “у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї самої групи зберігати свою культуру, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також спілкуватися рідною мовою”¹⁰⁹.

У Пакті, як бачимо, йдеться не про права меншин, а про права осіб, що належать до цих меншин. Цим підтверджується неохочість міжнародного співтовариства визнавати права меншин як колективного суб'єкта. Підтвердивши у перших статтях права народів, Пакт далі специфікує одне з понять, яке входить у комплекс прав людини: серед інших людина має право зберігати свою культурну, мовну й релігійну самобутність.

Варто зазначити і те, що у Пакті відсутні як визначення поняття меншин, так і словосполучення “національні меншини”. В ньому, як і в решті документів ООН, йдеться лише про етнічні, релігійні і мовні меншини, а сам термін “національні меншини” введено у міжнародне право значно пізніше.

¹⁰⁹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права // Права людини: Виклад фактів 2: Міжнародний білл про права людини. — Харків: Фолю, 1994. — С. 40.

З метою глибшого осмислення проблем меншин, відпрацювання пропозицій для прийняття необхідних рішень, Підкомісія з попередження дискримінації і захисту меншин замовила й опублікувала дослідження професора Ф. Капоторті на цю тему. Вчений рекомендував виробити в рамках принципів, викладених у ст. 27 Пакту, загальну декларацію прав меншин. Ця ідея дістала всебічну підтримку, і Підкомісія розпочала роботу над підготовкою відповідної Декларації ООН.

У грудні 1992 р. Генеральна Асамблея ООН резолюцією 47/135 прийняла *“Декларацію про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин”*. У преамбулі Декларації викладено основні принципові засади та напрями діяльності ООН у сфері захисту прав меншин. У преамбулі наголошується, що головним у діяльності ООН залишається заохочення і розвиток поваги до прав людини і основних свобод для всіх, незважаючи на расу, стать, мову або релігію; підтверджується віра в основні права людини, гідність і цінність людської особи та рівність великих і малих націй; ООН, формуючи політику щодо прав меншин, домагається реалізації принципів, які містяться у міжнародних документах загального й регіонального рівнів, а також укладених між окремими державами — її членами; зазначається, що базовими у діяльності ООН стосовно меншин залишаються положення ст. 27 *“Міжнародного пакту про громадянські і політичні права”*; підкреслюється, що постійне заохочення і здійснення прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин як невід’ємної частини розвитку суспільства загалом і в демократичних межах на основі верховенства закону, сприяє зміцненню дружби та співробітництва між народами й державами; ООН відводиться важлива роль у захисті меншин, і нарешті, зазначається необхідність забезпечення ще ефективнішого впровадження в життя міжнародних документів з питань прав людини стосовно прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

Ст. 1 і 4 визначають зобов’язання держав у сфері захисту прав меншин: 1) охорона на своїх відповідних територіях існування національної чи етнічної, культурної, релігійної і мовної самобутності меншин та заохочення створення умов для роз-

витуку цієї самобутності; 2) здійснення належних законодавчих й інших заходів для цієї мети; 3) забезпечення особам, які належать до меншин, можливостей ефективно здійснювати всі свої права людини й основні свободи без будь-якої дискримінації та на основі рівності перед законом; 4) створення сприятливих умов, що дають можливість особам, які належать до меншин, виявляти свої особливості і розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції, звичаї; 5) створення відповідних умов для вивчення меншинами рідної мови, історії, традицій тощо; 6) прийняття належних заходів з метою залучення осіб, які належать до меншин, для участі у забезпеченні економічного прогресу та розвитку своєї країни.

Ст. 2 Декларації окреслює коло прав, якими володіють особи, що належать до меншин. Відповідно до цієї статті вони мають право: користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію і справляти релігійні обряди, а також спілкуватися своєю мовою у приватному житті і публічно; брати активну участь у культурному, релігійному, громадському, економічному і державному житті та у прийнятті на національному, а там, де необхідно, регіональному рівнях рішень стосовно тієї меншини, до якої вони належать; створювати власні асоціації і забезпечувати їх функціонування; встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні й мирні контакти з іншими членами своєї групи та з особами, які належать до інших меншин, а також контакти через кордони з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними чи мовними зв'язками¹¹⁰.

Відтак Декларація стала першим загальновизнаним документом, присвяченим такій складній і надто важливій проблемі, як національні меншини. Вона увібрала в себе весь багаторічний теоретичний і практичний досвід роботи, яку здійснили міжурядові та неурядові організації міжнародного співтовариства у сфері захисту прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин.

¹¹⁰ Див.: Декларація прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин // Права людини в Україні: Інформаційно-аналіт. бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. — Вип. 21. Права меншин. — К., 1998. — С. 79–82.

Усі правові норми, що увійшли в Декларацію, стали похідними від загальноприйнятих норм прав людини та основних свобод і не суперечать принципу рівності, закріпленому у “Загальній декларації прав людини”.

Загалом правові засади, що склали змістову сторону Декларації, повністю відповідають цілям і принципам ООН, зокрема таким, як повага до суверенної рівності, територіальної цілісності і політичної незалежності держав.

Рівень НБСЄ(ОБСЄ), Ради Європи та інших регіональних організацій

Концептуальні підходи стосовно правового статусу меншин, які зафіксовано у міжнародних нормах ООН, набули подальшого розвитку у регіональних системах захисту прав меншин. Вирішальним для Європейського континенту став у цьому контексті після ООН такий важливий напрям, як серія нарад з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ з 1 січня 1995 р. стала називатися Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)¹¹¹, що розпочалася 1975 р. у Гельсінкі і стала всесвітньо відомою завдяки “*Заключному Гельсінському Акту*” від 1 серпня 1975 р. Десятий принцип цього акта констатує,

¹¹¹ НБСЄ/ОБСЄ — Народа з безпеки і співробітництва в Європі. Загальноєвропейська нарада (з участю США і Канади) створена за ініціативою колишніх соціалістичних країн. Попередні багатосторонні консультації проходили у Гельсінкі в листопаді 1972 р. — червні 1973 р. Перший етап Народи (міністри іноземних справ 33 держав) проходив у Гельсінкі з 3 по 7 липня 1973 р. Другий етап (були представлені 35 держав) відбувся з 18 вересня 1973 р. по 21 липня 1975 р. у Женеві. Третій етап (представлені політичні і державні керівники 35 держав) проходив з 30 липня по 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі. 1 серпня 1975 р. був підписаний Заключний акт, який став визначальним фактором забезпечення миру в Європі.

З 1 січня 1995 р. Народа стала іменуватись Організацією з безпеки і співробітництва в Європі. Вона посідає дедалі вагомніше місце у розвитку позитивних змін на Європейському континенті, що пояснюється так: ОБСЄ — єдина інституційна структура, яка об'єднує всі держави євразійсько-атлантичного ареалу від Владивостока до Ванкувера;

- є єдиним місцем для діалогу і співробітництва з багатьох проблем (безпеки, економіки, прав людини тощо) і цим самим пов'язує між собою всі країни-учасниці;
- виступає єдиним інститутом, що створив і розвинув механізми нейтралізації конфліктів різного типу і способів управління ними на усьому величезному європейському просторі.

що держави-учасники, на території яких існують національні меншини, будуть поважати право осіб, які належать до цих меншин, та рівність перед законом, створювати для них можливості користуватися правами людини і основними свободами й захищати їхні законні інтереси у цій сфері. Тобто із самого початку НБСЕ звернула предметну увагу на проблему меншин, і з периферійної статті “Пакту про громадянські і політичні права” права меншин перемістилися в один з базових принципів цього важливого міжнародного документа.

Через вісім років після Гельсінської наради на черговій зустрічі *НБСЕ в Мадриді (1983)* у питанні про принципи, яких мають дотримуватись країни-учасниці, в ст. 2 увагу було акцентовано на вимозі розвитку захисту національних меншин.

На *Віденській зустрічі НБСЕ (1989)* у заключному документі права національних меншин конкретизовано. Так, у ст. 19 звертається увага на обов’язок “створювати умови для підтримки... ідентичності”; в ст. 31 підкреслюється рівноправність меншості з більшістю при встановленні контактів “шляхом поїздок та інших комунікативних засобів”; у ст. 45 проголошується “право на поширення інформації та обмін нею рідною мовою”; ст. 59 визначає право на піклування про свою культуру та її розвиток, а також на збереження її культурно-історичних матеріалів; ст. 69 визнає право на навчання в межах власної культури¹¹².

Особлива роль у регламентації правового статусу національних меншин належить *Копенгагенській нараді НБСЕ (1990)* з людського виміру. У прийнятому на ній заключному документі проблемам меншин відведено окремий IV розділ (ст. 30–40). Ст. 31 констатує, що “особи, які належать до національних меншин, мають право повністю і ефективно здійснювати свої права людини і основні свободи без будь-якої дискримінації і в умовах рівності перед законом”.

Правові механізми, які закладено у Копенгагенському документі, не розглядають меншини як колективний правосуб’єкт. Ст. 32 підкреслює, що належність особи до національної мен-

¹¹² Див.: Итоговый документ Венской встречи представителей государств-участников Совецания по безопасности и сотрудничеству в Европе. — М., 1989. — С. 20–74.

шини є предметом її особистого вибору і ніякі несприятливі наслідки не можуть виникати з такого вибору. Тобто правами володіє не якась абстрактна сукупність людей, а конкретні особи, які добровільно вважають себе представниками цих сукупностей, і права ці не містять нічого такого, що виходило б за межі загальноновизнаних прав людини.

Права цих осіб охоплюють культурну, релігійну і мовну сфери. Зокрема, відповідно до ст. 32, вони мають право: 1) вільно користуватися своєю рідною мовою; 2) створювати свої власні освітні, культурні і релігійні установи, організації чи асоціації на основі добровільної фінансової та іншої допомоги, а також державної підтримки; 3) сповідувати свою релігію; 4) встановлювати та підтримувати безперешкодні контакти між собою у межах своєї країни, а також через кордони з громадянами інших держав, з якими вони мають спільне етнічне чи національне походження, культурну спадщину чи релігійні вірування; 5) поширювати інформацію, мати доступ до неї і обмінюватися інформацією рідною мовою; 6) створювати і підтримувати організації чи асоціації в межах своєї країни, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій.

Вперше у міжнародній практиці в цьому документі, хоча й з певною засторогою, поставлено питання про *політичні права національних меншин*. Так, ст. 35 констатує, що “держави-учасники відмічають зусилля, здійснені з метою захисту і створення умов для заохочення етнічної, мовної і релігійної самобутності певних національних меншин шляхом створення як одного з можливих засобів для досягнення цих цілей згідно з політикою зацікавленої держави, належних місцевих чи автономних органів управління, що відповідають конкретним історичним і територіальним умовам таких меншин”.

Як бачимо, держави-учасники не “заохочують” зусилля, а лише “відмічають”. При цьому ст. 37 попереджає про неправомірність трактування цих положень як права займатися вслякою діяльністю чи здійснювати будь-які дії, що суперечать положенням укладених міжнародних зобов’язань, враховуючи і принцип територіальної цілісності держав.

Держави-учасники Копенгагенської зустрічі визнали, що питання, пов’язані з національними меншинами, можуть бути задовільно вирішені тільки в демократичних політичних ме-

жах, які гарантують повну повагу прав людини і основних свобод, рівні права і становище всіх громадян, вільний вияв усіх їхніх законних інтересів, політичний плюралізм, соціальну терпимість та виконання правових норм.

Європейське співтовариство у ст. 40 рішуче засудило тоталітаризм, расову і етнічну ненависть, антисемітизм, ксенофобію та дискримінацію проти будь-кого, а також переслідування за релігійними й ідеологічними мотивами. У цьому контексті воно визнало особливі проблеми рома (циган)¹¹³.

На Гельсінській зустрічі (1992) держави-учасники НБСЕ у 27-й розділ прийнятого заключного документа ввели нове положення, суть якого полягає в зобов'язанні утримуватися від практики переселення; учасники зустрічі осуджують усі спроби здійснювати переселення; шляхом погроз, силою чи застосування його з метою зміни етнічного складу районів у межах їхніх територій.

У 1992 р. у Стокгольмі відпрацьовано деякі механізми контролю за дотриманням прав національних меншин. Зокрема, у липні 1992 р. Організацією з безпеки і співробітництва в Європі було запроваджено посаду Верховного комісара з питань національних меншин як "інструмент запобігання конфліктам на найбільш ранній стадії". Запровадження цієї посади дало змогу пом'якшити етнічну напруженість у Латвії, Естонії, Словаччині, Угорщині, Румунії, Албанії, Україні та Казахстані. Було створено солідну систему збирання й одержання інформації щодо національних меншин — постійно діючий моніторинг — з метою виявлення на ранніх стадіях ситуацій, які потребують уваги й реагування. Через безпосередні контакти з урядами і меншинами та політичне переконування Верховний комісаріат довів на практиці спроможність сприяти ситуаціям.

У 1993 р. для надання практичної допомоги Верховному комісару з питань національних меншин у його діяльності було засновано *Фундацію міжнаціональних відносин як неурядову організацію*. Вона провела низку консультацій експертів з різ-

¹¹³ Див.: Документ Копенгагенської наради з питань людського виміру НБСЕ // Права людини в Україні: Інформаційно-аналіт. бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. — Вип. 21. Права меншин. — С. 235–253.

них питань національних меншин, у тому числі два засідання в *Гаазі та Осло*. Унаслідок цієї роботи з'явилося два важливих документи: “Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту та пояснювальна записка” (жовтень 1996 р.) та “Ословські рекомендації з мовних прав національних меншин та пояснювальна записка” (лютий 1998 р.). У цих рекомендаціях робиться спроба у відносно прямій формі висвітлити зміст прав національних меншин на освіту й мову, що застосовуються переважно в ситуаціях, які є полем діяльності Верховного комісара. У супровідних пояснювальних записках до рекомендацій дається чітке посилання на відповідні міжнародні норми.

Проблеми захисту прав національних меншин посіли провідне місце в діяльності такої авторитетної європейської політичної інституції, як Рада Європи та її органів — Комітету міністрів, куди входять міністри закордонних справ усіх держав-членів та Парламентської Асамблеї, у складі якої делегації парламентаріїв, що призначаються парламентом кожної країни. Ці два органи обслуговуються Секретаріатом Ради Європи.

З 1949 р. (з першого року свого існування) керівні органи Ради Європи розпочали відпрацьовування різноманітних аспектів, пов'язаних із захистом національних меншин. Наслідком цієї роботи стало прийняття ряду документів визначальних у цій сфері. Так, у червні 1992 р. Комітет міністрів Ради Європи прийняв *Європейську хартію регіональних мов або мов меншин*. Цей документ був відкритий для підписання й приєднання держав-членів Ради Європи 5 листопада 1992 р. і набув загальної чинності 1 березня 1998 р. після приєднання до нього п'ятої країни відповідно до вимог ст. 19 Хартії. За станом на 1 вересня 1998 р. Хартію підписали 18 країн (із 40 членів РЄ), серед них Україна (Страсбург, 02.05.1996 р.), а ратифікували — всього 7 (Хорватія, Фінляндія, Угорщина, Ліхтенштейн, Голландія, Норвегія, Швейцарія). У травні 2003 р. Хартію ратифікувала Верховна Рада України.

Процес розроблення Хартії тривав понад 35 років (з 1957 р. до 1992 р.), що свідчить про складність, багатоаспектність, багатоваріантність кола проблем, пов'язаних з автохтонними групами громадян різних країн, які розселені у певних регіонах та розмовляють іншою мовою, ніж решта населення, що є наслідком історичних процесів.

Головна мета Хартії — культурна. Цей документ спрямований на захист і розвиток регіональних мов або мов меншин, які перебувають під загрозою як європейський культурний спадок. Метою Хартії, наскільки дозволяють умови, є забезпечення використання регіональних мов або мов меншин в освіті та засобах масової інформації, у судах та адміністративних установах, економічному та соціальному житті, у культурній діяльності.

Важливо звернути увагу на ряд особливих моментів, що характерні для цього міжнародного документа. *По-перше*, дія Хартії не поширюється на неєвропейські мови, мову мігрантів (у тому числі і європейців), окремі діалекти офіційних мов; *по-друге*, предметом регулювання Хартії є мова, встановлення її статусу, заходів захисту та заохочування вживання її використання мови, а не захист прав людини або людей — носіїв цієї мови; *по-третє*, до принципів особливостей Хартії треба зарахувати й те, що в ній не розглядаються відносини між державними мовами та регіональними мовами або мовами меншин як конкурентні або антагоністичні.

Важливе значення для формування механізму захисту прав національних меншин у Європейському регіоні мала *конференція глав держав і урядів — членів Ради Європи, що відбулася 8–9 жовтня 1993 р. у Відні*. Це була перша така представницька зустріч за всю історію існування Ради. Учасники конференції визнали те, що головним для демократичної стабільності і безпеки Європейського континенту виступає захист національних меншин, які є результатом розвитку європейської історії.

На конференції було прийнято *Віденську декларацію і три додатки до неї*. Два з них стосуються безпосередньо захисту прав національних меншин: “Національні меншини” та “Декларація і План дій по боротьбі проти расизму, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості”.

Учасники конференції дали Комітету міністрів доручення якомога скоріше підготувати текст *Рамкової Конвенції*, що уточнює принципи, яких договірні держави зобов’язуються дотримуватись для забезпечення захисту національних меншин. Цей документ міг би бути відкритий для підписання державам, які не є членами; розпочати редагування протоколу, що доповнює Європейську конвенцію про права людини в галузі культу-

ри положеннями, які гарантують особисті права, зокрема, для осіб, які належать до національних меншин.

З метою реалізації визначених Віденською конференцією завдань Комітет міністрів у листопаді 1993 р. створив тимчасовий Комітет захисту національних меншин (КЗНМ) у складі експертів, які були призначені кожною державою-членом. У роботі Комітету взяли участь також представники Головного Комітету прав людини, Ради з культурної співпраці, Головного Комітету з мас-медіа та Венеціанської комісії. Верховний Комісар з національних меншин НБСЕ та Комісія європейських спільнот працювали у Комітеті як спостерігачі.

КЗНМ завершив роботу над проектом Рамкової Конвенції в жовтні 1994 р. *На 95-й сесії 10 листопада 1994 р. “Рамкова Конвенція про захист національних меншин” була прийнята Комітетом міністрів.* У вересні 1995 р. у м. Страсбурзі у штаб-квартирі Ради Європи цей документ підписала Україна, а 9 грудня 1997 р. він був ратифікований Верховною Радою України.

Структурно Рамкова Конвенція складається з преамбули і п'яти розділів.

У *преамбулі* викладені принципові засади, на яких створена Рамкова Конвенція, та головні завдання, що ставлять перед собою держави-члени Ради Європи, підписуючи цей документ. Джерельною базою Конвенції, зазначається в преамбулі, стали Віденська декларація глав держав та урядів держав-членів Ради Європи, Європейська Конвенція про захист прав людини та фундаментальних свобод (ЄКПЛ), документи ООН та НБСЕ, які містять зобов'язання щодо захисту національних меншин. *Тобто цим підкреслюється спадковість і тісний зв'язок положень Конвенції з положеннями вже прийнятих та міжнародно визнаних документів.* Головна мета Рамкової Конвенції полягає в тому, щоб забезпечити в державах-членах та інших державах, які можуть стати учасниками цього документа, ефективний захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин. Цей захист, підкреслюється в преамбулі, має здійснюватись у рамках закону при поважанні територіальної цілісності та національного суверенітету країн. З огляду на те, що захист національних меншин є суттєво важливим для забезпечення стабільності, демократії, миру на Європейському континенті, держави-члени Ради Європи беруть на

себе зобов'язання: рішуче захищати національні меншини, які проживають в межах їх територій; не тільки поважати етнічну, культурну, мовну, релігійну самобутність кожної людини, яка належить до національної меншини, а й створювати відповідні умови для виявлення, збереження та розвитку цієї самобутності; домагатись створення клімату терпимості та діалогу, для того щоб культурне розмаїття стало джерелом та чинником не розколу, а збагачення кожного суспільства; розвивати не тільки співпрацю між державами, а й транскордонне співробітництво між місцевими та регіональними властями. У преамбулі акцентується увага на тому, що *Конвенція є документом непрямої дії. Її принципи реалізуються через національне законодавство та відповідну державну політику тих країн, які її підписали.*

У розділі I (ст. 1–3) сформовано фундаментальні принципи, які допомагають зрозуміти сутність основних положень Конвенції. Ст. 1 проголошує, що “захист національних меншин та прав осіб, які належать до цих меншин, є невід’ємною частиною міжнародного захисту прав людини і одним з напрямів міжнародного співробітництва”. У Коментарі до Рамкової Конвенції, який є таким самим офіційним документом, як і текст Конвенції, пояснюється мета цієї статті: “вказати, що захист національних меншин, який складає невід’ємну частину захисту прав людини, не є справою обмеженої групи держав”, а вислів, що цей захист “творить невід’ємну частину міжнародного захисту прав людини”, встановлює, що, згідно з цією Рамковою Конвенцією цей захист не може бути покладений на органи, перераховані в ЄКПЛ. У цій статті положення “захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин”, означає те, що учасники Конвенції не визнають колективних прав національних меншин. Ст. 2 вказує, як саме положення Конвенції втілюватимуться у життя: сумлінно, в дусі взаєморозуміння, терпимості згідно з принципами добросусідства, дружніх відносин та співробітництва між державами. У двох параграфах ст. 3 сформовано два різні, але взаємопов’язані принципи. *Перший* означає, що кожна особа, яка належить до національної меншини, має право обирати свою належність до цієї меншини. В коментарі до Конвенції, зокрема, пояснюється, що це дає індивідові права довільно обирати будь-яку на-

ціональну меншину, суб'єктивний вибір особи нерозривно пов'язаний з об'єктивними характеристиками певної особи. Користування свободою вибору, за цим параграфом, не завдасть непрямої шкоди тому, хто користується вибором. Суть *другого принципу*, викладеного в параграфі 2, полягає в тому, що особи, які належать до національних меншин, можуть здійснювати права і свободи, проголошені в Конвенції, одноосібно та разом з іншими. Тобто це означає, що права та свободи забезпечуються окремим особам, які можуть користуватись ними також і колективно, спільно з іншими особами, але це не є колективне право. У Коментарі до Рамкової Конвенції зазначається, що термін “інші” має розумітися у найширшому значенні і враховувати осіб, які належать до цієї національної меншини, іншої національної меншини чи до більшості.

Розділ II (ст. 4–19) містить перелік спеціальних принципів, які зобов'язуються застосовувати учасники Рамкової Конвенції щодо захисту національних меншин. Ст. 4 (п. 1) зазначає, що держави, які підписали Конвенцію, гарантують особам, належним до національних меншин, право рівності перед законом, право на рівний правовий захист, на заборону будь-якої дискримінації на підставі належності до національної меншини. Це важливе принципове положення стосується усього контексту Рамкової Конвенції. В параграфі 2 (ст. 4) вказано на зобов'язання держав “вживати у разі необхідності належних заходів з метою досягнення в усіх сферах економічного, соціального, політичного та культурного життя повної та справжньої рівності між особами, які належать до національної меншини, та особами, які належать до більшості населення”.

Ст. 5 (параграфи 1–2) забезпечує гарантії особам, які належать до національних меншин, у сфері духовно-культурного розвитку та збереження їхньої ідентичності. У параграфі 1 цієї статті перераховані *чотири суттєві елементи ідентичності національної меншини: релігія, мова, традиції та культурна спадщина*. У параграфі 2 держави беруть на себе зобов'язання “утримуватись від політики та практики асиміляції осіб, які належать до національних меншин, проти їхньої волі, захищаючи цих осіб від будь-яких дій, спрямованих на таку асиміляцію”. У Коментарі до Конвенції підкреслюється, що цей параграф не забороняє добровільну асиміляцію, а також не заважає

державам реалізувати заходи стосовно загальної політики інтеграції країни. Отже, тут підтверджується теза, що культурна різноманітність має бути джерелом та фактором збагачення суспільства, а не його розділення.

У ст. 6 особливу увагу звернено на необхідність “заохочення атмосфери терпимості та міжкультурного діалогу”. З цією метою вживатимуться державами ефективні заходи для поглиблення взаємної поваги, взаєморозуміння та співробітництва між усіма особами, які проживають на дотичних їхніх теренах, незалежно від етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності. Оскоро вказано на сфери освіти, культури та інформації, чим підкреслено особливу важливість їх у досягненні сформульованих цілей. У параграфі 2 ст. 6 держави зобов’язуються “вживати належних заходів для захисту осіб, які можуть стати об’єктами погроз або актів дискримінації, ворожого ставлення чи насильства на підставі їх етнічної, культурної, мовної або релігійної самобутності”.

У ст. 7, 8 та 9 держави-учасники Рамкової Конвенції гарантують забезпечення прав осіб, які належать до національної меншини, на такі фундаментальні свободи, як: свобода мирних зборів, свобода асоціацій, свобода виявлення поглядів і свобода думки, совісті та релігії.

У ст. 8 і 9 докладніше викладені правила захисту деяких свобод, вказаних у ст. 7.

Ст. 10, 11 та 14 присвячені мовній політиці. Вони мають велике значення з огляду на те, що використання рідної мови представниками національної меншини є основним засобом вияву їхньої ідентичності, збереження ними самобутності. Згідно з параграфом 1 ст. 10 “за кожною особою, яка належить до національної меншини, визнається право на вільне і безперешкодне використання мови своєї меншини, приватно та публічно, в усній і письмовій формі”. У параграфі 2 ст. 10 зазначається, що держави-учасники намагаються забезпечити, по можливості, умови, які дозволяють використовувати мову відповідної національної меншини у спілкуванні цих осіб між собою та з адміністративною владою. Це можна здійснити за наступних обставин: у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин, або де вони становлять значну частину населення, на прохання таких осіб і якщо таке

прохання відповідає реальним потребам. У Коментарі до Рамкової Конвенції подані роз'яснення сутності положення параграфа 2 ст. 10. *По-перше*, воно стосується тільки адміністративної влади. *По-друге*, це положення сформульоване дуже гнучко і надає сторонам, які підписали Конвенцію, велику свободу для маневру. *По-третє*, вислів “у місцевостях, де традиційно проживають особи, які належать до національних меншин”, не стосується меншин, які історично проживали в певному районі, а тільки тих, які проживають на тій самій географічній території (див. також параграф 3 ст.11 та параграф 2 ст.14).

У ст. 11 (параграфи 1–2) визнаються за кожною особою, яка належить до національної меншини, як право “використовувати своє прізвище (по батькові) та ім'я мовою своєї меншини й право на їх офіційне визнання (із затвердженням — відповідно до умов, передбачених у їх правових системах), так і право публічно виставляти вивіски, написи та іншу інформацію приватного характеру мовою її національної меншини”. У параграфі 3 ст. 11 держави-учасниці підтримують використання традиційних місцевих назв, назв вулиць та інших топографічних покажчиків, призначених для загального користування, паралельно мовою національних меншин. Застосовуючи цей принцип, державам треба враховувати конкретні обставини, власні закони і, якщо необхідно, угоди з іншими державами.

У ст. 14 (параграф 1) держави зобов'язуються визнати за кожною особою, яка належить до національної меншини, право вивчати мову своєї меншини. Цей параграф, підкреслюється у Коментарі, не має на увазі позитивних дій, особливо фінансових, з боку держави. Параграф 2 цієї статті стосується навчання рідної мови і рідною мовою меншини. З урахуванням можливих труднощів фінансового, адміністративного та технічного характеру, з якими можуть зіткнутися держави, зобов'язання сформульовані дуже гнучко, залишаючи сторонам, що підписали Конвенцію, свободу для маневру. Для їх реалізації необхідно дотримуватись кількох умов, зокрема наявності “достатньої необхідності” в осіб, які належать до національної меншини. Вислів “по можливості” свідчить, що виконання положення залежить від наявних ресурсів певної держави. Викладання мови відповідної меншини або навчання цією мовою, зазначено у параграфі, здійснюється в рамках своїх освітніх систем.

Питанням розвитку культури, історії, мови та релігії національних меншин присвячена ст. 12. Тут звернено увагу на забезпечення належних можливостей для підготовки вчителів, доступу до навчальних посібників, сприяння контактам між учнями та вчителями, які належать до різних громад.

У параграфі 3 ст. 12 Сторони “зобов’язуються створити особам, які належать до національних меншин, рівні можливості для доступу до освіти всіх рівнів”.

У ст. 13 Сторони, в рамках своїх освітніх систем, визнають за особами, які належать до національних меншин, право створювати свої власні приватні освітні та навчальні заклади і керувати ними.

Ст. 15 свідчить про зобов’язання держав-учасниць створювати необхідні умови для ефективної участі осіб, які належать до національних меншин, у культурному, соціальному й економічному житті та у державних справах, зокрема тих, які їх стосуються. У Коментарі до Рамкової Конвенції дається пояснення, до яких заходів у межах своїх конституційних систем мають вдатись Сторони, щоб створити належні умови для такої участі особам, які належать до національних меншин. Серед них: консультації з цими особами за допомогою певних процедур і, зокрема, з організаціями, що представляють меншості, у разі якщо держава збирається вжити законодавчих або адміністративних заходів, що безпосередньо стосуються меншин; залучення цих осіб до підготовки, запровадження та оцінки національних проектів та програм, що безпосередньо стосуються інтересів меншості; вивчення та оцінка за участі осіб, які належать до національних меншин, наслідків для національних меншин таких проектів; активна участь осіб, які належать до національних меншин, у прийнятті рішень та в роботі виборних органів на національному та місцевому рівнях; використання децентралізованих та локальних форм управління.

У ст. 16 Сторони беруть зобов’язання утримуватись від заходів, що змінюють пропорції населення в місцевостях, де проживають особи, які належать до національних меншин, та які обмежують права і свободи, що впливають з Рамкової Конвенції.

У ст. 17 зафіксовано два важливі положення. Параграф 1 констатує зобов’язання Сторін не перешкоджати здійсненню прав осіб, які належать до національних меншин, встановлюва-

ти і підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, з якими їх об'єднують спільні етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина. У параграфі 2 Сторонами взято зобов'язання не перешкоджати здійсненню права осіб, які належать до національних меншин, брати участь у діяльності неурядових організацій як на національному, так і на міжнародному рівнях.

У ст. 18 країни, що підписали Конвенцію, заохочуються до укладання дво- чи багатосторонніх угод з іншими державами, зокрема сусідами, з метою захисту осіб, які належать до відповідних національних меншин.

Ст. 19 трактує можливі обмеження та винятки. Коментар до Конвенції роз'яснює дві наступні позиції щодо цієї проблеми, закладені у змісті статті. Якщо заходи, зараховані в цю Рамкову Конвенцію, мають еквівалент в інших міжнародних актах, особливо в ЄКПЛ, то припустимі тільки обмеження та винятки, згадані у цьому документі. Якщо заходи, вказані в Конвенції, не мають еквівалента в інших міжнародних актах, то припустимі обмеження та винятки, вказані в інших міжнародних документах (таких як ЄКПЛ), оскільки вони придатні для застосування.

Розділ III (ст. 20–23) дає інтерпретацію положень, пов'язаних з реалізацією Рамкової Конвенції. Ст. 20, приміром, проголошує, що будь-яка особа, приналежна до національної меншини, має поважати національне законодавство та права інших осіб, зокрема тих, які становлять більшість населення або належать до інших національних меншин. У ст. 21 фіксується норма, яка констатує, що захист осіб, приналежних до національної меншості, має бути узгоджений з фундаментальними принципами міжнародного законодавства: суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав. Ст. 22 обумовлює право особам, які належать до національних меншин, керуватися тими національними або міжнародними законодавчими актами у сфері прав людини, які надають їм максимальну перевагу. У ст. 23 зазначається про те, що права і свободи, вказані в Рамковій Конвенції та водночас в ЄКПЛ або протоколах до неї, вважаються такими, що відповідають останнім положенням. Тобто Конвенція не може модифікувати права та свободи, гарантовані ЄКПЛ.

Розділ IV (ст. 24–26) розкриває механізм організації постійних спостережень за виконанням положень Конвенції. У розділі V (ст. 27–32) містяться заключні положення, пов'язані з процесом набуття правової чинності Конвенції. Він за юридичною процедурою побудований аналогічно до відповідних розділів інших конвенцій та угод, укладених в рамках Ради Європи¹¹⁴.

Отже, Рамкова Конвенція в історичному контексті стала першим юридично обов'язковим багатостороннім міжнародним документом, присвяченим безпосередньо захисту національних меншин у всіх сферах суспільного життя.

У цьому міжнародному документі містяться положення в основному програмного характеру без деталізації способів їх реалізації. Таким підходом державам, що підписали Рамкову Конвенцію, надано свободу у виконанні прийнятих зобов'язань з урахуванням конкретно-історичних умов кожної.

У змісті Конвенції відсутнє визначення терміна “національна меншина” через ті обставини, про які зазначалось вище.

Рамкова Конвенція не визнає колективних прав національних меншин, її положення стосуються лише захисту осіб, які належать лише до національних меншин і реалізують свої права індивідуально чи разом з іншими. Цим держави-учасниці Ради Європи підтвердили підхід, реалізований в інших міжнародних документах.

І нарешті, в Рамковій Конвенції закладений принцип, згідно з яким усі її положення запроваджуються виключно через національне законодавство кожної держави та її державну політику.

Цікаву ініціативу виявила і така міжнародна громадська організація, як *Федеративний союз європейських національних груп* (утворена 1949 р. як спадкоємниця *Європейського конгресу національних груп*, який існував у 1925–1938 рр., реалізуючись через щорічні “Конгреси національностей” та часопис “*Нація і держава*”, що виходив у Відні), запропонувавши як додатковий протокол до Конвенції з прав меншин “*Концепцію про основні права європейських національних груп*” (травень

¹¹⁴ Див.: Права людини в Україні: Інформаційно-аналіт. бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. — Вип. 1. Права людини. — С. 58–92.

1992 р.). У цьому документі зроблена спроба дати визначення національної меншини, запропонована класифікація прав меншин за такими напрямками: право на існування; право на недискримінацію і однакове обходження; право на захист груп як таких; право на особливий захист; право на мову; право на освіту; право на власні організації; право на безперешкодні контакти; право на інформацію; право на доступ до державної суспільної служби; право на політичне представництво; право на автономію; право на участь у вирішенні питань, які стосуються районів їх проживання чи зачіпають сферу їх інтересів. У ст. 16 визначені умови, яких мають дотримуватись держави при реалізації прав груп усередині країни. Механізмові захисту прав національних меншин присвячена ст. 17.

Особливою сферою захисту прав національних меншин, які проживають на території колишнього СРСР, стало обговорення проектів багатосторонніх документів з прав національних меншин, що пропонуються на розгляд у рамках *Співдружності Незалежних Держав (СНД)*. У цьому контексті на увагу заслуговує “Конвенція про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин”. Вона була підписана главами десяти держав-учасниць СНД 21 жовтня 1994 р. Конвенції не підписали Туркменістан і Республіка Узбекистан, а Україна підписала її з приміткою: “З урахуванням законодавства України”.

Під час підготовки цього регіонального міжнародного документа в жовтні 1993 р. експерти держав-учасниць СНД за поданням Російської Федерації і Киргизької Республіки розглянули проект Конвенції про забезпечення прав осіб, які належать до національних або етнічних, мовних, культурних і релігійних меншин. Експерти спочатку не змогли знайти взаєморозуміння з деяких положень проекту Конвенції, які були викладені в особливих думках експертів України і Російської Федерації. Зокрема, українські експерти, пропонували в назві преамбули та далі за текстом проекту Конвенції стосовно всіх запропонованих категорій меншин вживати термін “національні меншини”; вони заявили, що вважають найбільш ефективною гарантією забезпечення прав національних меншин розвиток відповідного національного законодавства та укладення двосторонніх договорів, які враховували б конкретні проблеми національних меншин у державах-учасниках.

Зазначена позиція була врахована при доопрацюванні проекту Конвенції.

Текст Конвенції складається з преамбули і 16 статей, у яких проголошені головні принципи щодо захисту національних меншин.

Водночас варто відзначити, що ця Конвенція не має юридичної сили, оскільки не ратифікована державами, які ініціювали її розробку і підписання.

Цікавий досвід регулювання правового статусу національних (етнічних) меншин нагромаджено у країнах Європи. Україна як суверенна держава активно інтегрується до європейських структур, проводить політику врахування позитивного досвіду, нагромадженого країнами Європи, у такій важливій сфері, як етнополітика, зокрема у виробленні механізму захисту прав національних меншин.

Ця обставина викликана тим, що фактично всі європейські держави (можливо, за винятком Португалії), будучи багатоетнічними за складом населення, зуміли створити життєздатні моделі співжиття людей різного етнічного походження, розробили і впровадили в практику у зв'язку з цим відповідне законодавство.

Цей досвід втілює в собі теоретико-методологічні досягнення багатьох європейських народів, їх культур, численних наукових шкіл тощо. Важливим фактором формування такого досвіду був вплив поліетнічного оточення. Отже, об'єктивна реальність поліетнізму обумовила потребу визначення нових моделей співжиття людей різної етнічної належності.

На сучасному етапі ця суспільно-значима проблема етнічно гетерогенних європейських країн в основному успішно вирішена.

У доповіді, ухваленій на нараді експертів НБСЄ з питань національних меншин у Женеві 19 липня 1991 р., держави-учасниці відзначили, що, враховуючи різноманітність і відмінність своїх конституційних систем, внаслідок чого використання якогось одного загального підходу до регулювання міжнаціональної сфери не обов'язкове, декотрі з них досягли відповідним демократичним шляхом позитивних результатів завдяки, зокрема:

- консультативним і директивним органам, у яких представлені меншини, безпосередньо в галузях освіти, культури й релігії;

- виборних органів та асамблей у справах національних меншин;
- місцевим та автономним органам управління, а також автономії на територіальній основі, в тому числі існуванню консультативних, законодавчих і виконавчих органів, що обираються на основі вільних і періодичних виборів;
- самоврядуванню національної меншини в тих аспектах, які стосуються її самобутності в ситуаціях, коли немає автономії на територіальній основі;
- децентралізованим або місцевим формам управління;
- двостороннім або багатостороннім угодам та іншим домовленостям щодо національних меншин;
- наданню особам, які належать до національних меншин, доступу до відповідних видів і рівнів навчання їхньою рідною мовою з наданням належної уваги кількості, географічним структурам розселення та культурним традиціям національної меншини;
- створенню державних дослідницьких установ з метою розгляду законодавства й поширення інформації щодо рівних прав і недискримінації;
- підтримці зусиль, спрямованих на встановлення міжобщинних відносин на низовому рівні між общинами меншин, між общинами більшості населення та меншин і між сусідніми общинами в прикордонних районах з тим, щоб запобігти виникненню напруженості на місцях та мирно врегулювати конфлікти у разі їх виникнення;
- підтримці створення постійних змішаних комісій, або міждержавних, або регіональних, з метою підтримання постійного діалогу між відповідними прикордонними районами тощо.

Зазначені універсальні підходи у поєднанні з іншими специфічними механізмами, що характерні для кожної окремо взятої європейської держави, сприяють поліпшенню становища національних меншин.

Практика Європи засвідчує різні способи регламентації правового статусу етнічних груп. Серед них можна виділити такі: *міжнародні акти, загальнонаціональні акти, акти суб'єктів федерації і територіальних автономних утворень.*

Проблема захисту прав національних меншин порушувалась ще після Першої світової війни. Першими міжнародними документами у цій сфері стала система договорів з прав національних меншин, прийнятих Лігою Націй: а) п'ять спеціальних договорів щодо меншин, які стосувалися Польщі, Сербо-Хорватсько-Словенської держави, Румунії, Греції та Чехословаччини; б) спеціальні положення щодо меншин у мирних договорах з чотирма переможеними державами — Австрією, Болгарією, Угорщиною та Туреччиною; в) п'ять загальних декларацій щодо прийняття до Ліги Націй Албанії, Литви, Латвії, Естонії та Ірану; г) спеціальна декларація Фінляндії стосовно Аландських островів, після прийняття Фінляндії до Ліги Націй; д) угоди стосовно територій Гданська, Верхньої Сілезії та Мемеля. Вся ця система зруйнувалася внаслідок Другої світової війни.

У післявоєнний період активна робота, спрямована на формування механізму захисту прав національних меншин, розпочалася в рамках таких авторитетних організацій, як Рада Європи і НБСЕ. Особливо плідним цей процес став у 90-ті роки ХХ століття після розпаду соціалістичної системи на Європейському континенті, руйнації багатонаціональних держав — Радянського Союзу, СФРЮ, Чехо-Словаччини, спалаху жорстоких міжетнічних конфліктів.

Наслідком діяльності міжнародних організацій Європейського континенту у сфері формування механізму захисту прав національних меншин стало прийняття ряду важливих документів, про які йшлося у попередньому підрозділі. Варто звернути увагу на те, що робота над поглибленням і подальшим розвитком міжнародного законодавства, пов'язаного з міжетнічною сферою, триває.

Існують й інші міжнародні документи, покликані регулювати становище цієї категорії населення. До них, зокрема, належать мирні договори, що закріплюють підсумки світових війн. Наприклад, *Австрійський державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії від 15 травня 1955 р.*, за яким у ст. 7 гарантуються права словенської і хорватської національних меншостей. Далі йдуть двосторонні договори, особливо між прикордонними країнами. І нарешті, окрему групу становлять узгоджені заяви урядів (Декларація уряду Федера-

тивної Республіки Німеччини стосовно статусу данської меншини у Німеччині, що прийнята в результаті переговорів з урядом Данії 29 березня 1955 р. тощо)¹¹⁵.

Цікавою для України є практика ряду європейських держав у сфері формування внутрішнього законодавства, спрямованого на регулювання статусу національних меншин. Привертає увагу те, що воно має поліваріантний характер і складається з таких різновидів правових актів: *конституційних*, що містять загальні положення про охорону прав національних (етнічних) меншин; *законодавчих*, пов'язаних з наданням автономного статусу територіальним одиницям; *комплексних*, які регламентують правове становище або усіх національних (етнічних) меншин у державі, або конкретної групи; *спеціальних*, котрі закріплюють окремі аспекти правового статусу національних (етнічних) меншин чи передбачають специфічні заходи захисту у конкретних справах; *нормативних*, що регулюють правочинність громадян чи сфери діяльності, однак містять спеціальні положення щодо представників іншомовних груп¹¹⁶.

Практика європейських держав свідчить про те, що встановлення форм реалізації прав іноетнічного населення у кожній з них залежить від особливостей правової системи, форми правління, державного та адміністративного устрою, історичних традицій тощо. *Імплементация прав національных меншин відбувалась у формах регіональної автономії, національно-культурної автономії, національного самоврядування, участі в роботі органів державної влади і місцевого самоврядування.* Прикладом надання національним меншинам прав місцевої автономії можуть бути правові системи Іспанії, Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії, а також колишнього Союзу РСР.

Світовий досвід показав, що за певних конкретних умов тої чи іншої країни оптимальним варіантом для успішної реалізації прав національних меншин на державному рівні є передусім надання автономії етнічним меншинам у національно-

¹¹⁵ Див.: *Васильева Т. А.* Правовой статус этнических меньшинств в странах Европы // Государство и право. — 1992. — № 8. — С. 134.

¹¹⁶ Там само.

культурній сфері, державна допомога розвитку культур, діяльності національних громадських об'єднань.

На користь цього варіанту визначилась, наприклад, Росія. У червні 1996 р. було прийнято федеральний Закон “Про національно-культурну автономію”, який у цілому визначає правові основи національно-культурної автономії у державі, створює правові умови взаємодії між нею і суспільством для захисту національних інтересів громадян Росії під час обрання ними шляхів і форм свого національно-культурного розвитку.

За нинішніх реальних умов, що склалися в Україні, оптимальним варіантом успішного розвитку та реалізації прав іноетнічного населення також став шлях надання автономії національним меншинам у національно-культурних питаннях.

Заслугує на увагу механізм захисту прав національних меншин, який створено у такій невеликій європейській державі, як *Словенія*, з близько 2 млн населення. За національною структурою ця країна досить гомогенна — 87,5 % її жителів словенці. Крім них, на території Словенії проживають дві корінні національні меншини: угорці (8,5 тис. осіб, або 0,43 %) та італійці (3 тис. осіб, або 0,16 %). Також у цій республіці нараховується близько 6 тис. циган, яким Конституцією забезпечується особливий захист.

У складі населення є мігранти, котрі заселили країну протягом останніх десятиліть (хорвати, серби, мусульмани, албанці й македонці). Більшість з них, близько 160 тис., після набуття самостійності Республікою Словенія, прийняло словенське громадянство.

Корінним меншостям італійської й угорської національностей, які проживають на території Словенії, Конституцією забезпечені не тільки основні права людини, поширені на всіх громадян країни, а й особливий захист. Найважливіші права, зафіксовані Конституцією, детально визначені законами, а саме: право на використання рідної мови (на території з багатонаціональним населенням словенська мова і мова національної меншини у громадському житті рівноправні, усі громадські служби двомовні); вільне використання національних символів; право на заснування власних організацій і установ; право на розвиток власної культури; право на інформацію рідною мовою; право на навчання рідною мовою; право мати безпосе-

редніх представників у парламенті й органах місцевого самоврядування; право на зв'язок зі своєю нацією.

Конституція зобов'язує державу матеріально і морально допомагати в реалізації цих прав. Докладніше права визначені Конституцією, розроблені в законах, постановах, наказах адміністративно-управлінських органів на території з багатонаціональним населенням (наприклад, законі про вибори; постанові про використання двох мов в органах суду і державного управління тощо). На сучасному етапі у Словенії діє понад 30 законів та інших нормативних рішень, зміст яких враховує постанови про права жителів італійської і угорської національних общин.

Особливий інтерес може мати, приміром, досвід такої демократичної країни, як *Австрія*. Хорвати в Бургенланді, словени, угорці, чехи і словаки мають юридичний статус "етнічних меншин" в Австрії. Аналогічний статус передбачається у перспективі етнічній групі циган. Усе іноетнічне населення в Австрії становить близько 7 млн громадян. Австрійський Федеральний Закон від 7 липня 1976 р. "Про правовий статус національних меншин" (Закон про національні меншини) визначає їх як "групи австрійських громадян, рідною мовою яких є німецька, які мають культурну ідентичність, проживають і мають доміцилій на австрійській території". У теорії і практиці критерій "*мати доміцилій*" на австрійській території вважається виконаним, якщо на території Австрії строк проживання становить близько трьох поколінь (від 99 до 100 років). Закон Австрії про національні меншини містить шість розділів, присвячених відповідно загальним положенням, радам національних меншин, допомозі національним меншинам, топографічним означенням, офіційній мові та заключним положенням. Ради національних меншин утворюються для консультування Федерального уряду і федеральних міністрів у справах національних меншин при Відомстві Федерального канцлера. Належність до національної меншини може змінитися, можливою є й належність до кількох етнічних груп. Права етнічних груп в Австрії становлять частину основних етнічних прав, наданих усім індивідам.

В Австрії закони на захист меншин як частина законодавства належать до сфери компетенції федерації. Найважливіші

норми закладено в Конституції (частково також у державних договорах), положення щодо їх імплементації зібрано в Законі про національні меншини 1976 р., а також у законах про організацію школи (1997), зокрема для Бургенланда та Карінтії (1959)¹¹⁷.

У липні 1993 р. Державні Збори Угорщини прийняли Закон "Про права національних та етнічних меншин", який забезпечує широке коло колективних та індивідуальних прав для 13 етнічних груп Угорщини, а парламент може надати такі права на прохання 1 тис. осіб будь-якої іншої етнічної групи країни. Цей Закон передбачає можливість окремим меншинам створювати в районах їх компактного мешкання органи місцевого самоврядування, навчальні заклади будь-якого рівня, регулює фінансові питання.

Світова практика свідчить, що для України позитивним є досвід таких багатонаціональних держав, як **Канада, США, Іспанія й інших, у яких здійснюється державна політика "полікультурності" чи "мультикультуралізм"**. Суть її можна зрозуміти, зокрема, навівши для прикладу основні положення канадського "Закону про багатокультурність", прийнятий 1988 р.: "Державною політикою Канади проголошується: визнання того, що багатокультурність відображає культурну і національну різноманітність канадського суспільства і виходить з права усіх канадців вільно зберігати, розвивати і поширювати свою культурну спадщину і самосвідомість і робити неоціненний внесок у побудову майбутнього Канади; заохочення всебічної і рівноправної участі громадян і громад будь-якого походження у розвиток канадського суспільства в усіх його аспектах, а також сприяння їм в ліквідації будь-яких перешкод до такої участі; визнання існування громад, об'єднаних спільністю походження та їх історичного внеску в життя канадського суспільства, а також заохочення розвитку таких громад; орієнтація усіх соціальних, економічних й політичних інститутів країни на врахування і шанобливе ставлення до багатокультурного зовнішнього вигляду Канади..."¹¹⁸

¹¹⁷ Див.: Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — К., 1997. — С. 183.

¹¹⁸ Российский бюллетень по правам человека. Вып. 2. Проектная группа по правам человека. — М., 1994. — С. 85.

Отже, упродовж свого розвитку європейські держави нагородили цікавий досвід захисту прав національних меншин. Розвиваючись як складова і органічна частина проблеми прав людини, ця тема поступово набула форм самостійного існування в рамках політико-правового дискурсу, що стало свідченням глобальних змін уявлень європейських країн про місце і роль національних меншин у сучасному світі.

Аналіз чинних основних міжнародно-правових актів сфери діяльності ООН, НБСЕ/ОБСЕ, Ради Європи, ряду регіональних міжнародних організацій, а також політико-правових систем країн Європи дозволяє зробити такі висновки.

Зміст міжнародних документів акумулює в собі найновіші теоретичні і політико-правові підходи до вирішення політичних, етнокультурних, освітніх, мовних проблем поліетнічних суспільств та передовий практичний досвід демократичних держав у сфері захисту прав національних меншин.

Світова співдружність протягом повоєнних років виробила систему міжнародно-правових регуляторів гарантій та захисту прав національних меншин, які ґрунтуються на таких загальноновизнаних методологічних підходах: *питання належності особи до національної меншини є питанням суто індивідуального вибору, який не має обмежуватися будь-якими додатковими критеріями; права національних меншин, які належать до їх правового статусу, є індивідуальними, а не колективними правами; права національних меншин є невід'ємною частиною загальної системи прав людини, громадянських прав і свобод у державах; права національних меншин є істотно відмінні від прав народів, у тому числі прав корінних народів.*

Відтак, міжнародне право категорично відмовляє меншинам у праві на самовизначення; ефективне конституційно-правове забезпечення прав національних меншин можливе лише за умови, коли статус їх надається лише громадянам держави, в яких вони проживають; специфічні права національних меншин (тобто права, відмінні від прав більшості інших громадян) — це їх права у тих сферах, де вони проявляють себе як особлива етнічна група (збереження ідентичності, традицій, мови, культурної спадщини).

Відпрацьовано на міжнародному рівні основні категорії прав національних меншин:

1. Право на існування, яке враховує два аспекти: право на фізичне існування та право на збереження своєї ідентичності (захист національних меншин від будь-яких спроб примусової асиміляції тощо).

2. Заборона дискримінації осіб, які належать до національних меншин.

3. Право на рівну участь у державотворенні.

4. Право на вільне збереження, вияв і розвиток культурної самобутності:

а) права, пов'язані з використанням мови: право вживати мову національної меншини приватно і публічно; право на вживання мови національної меншини у спілкуванні з державними установами; право на вживання мови національної меншини на досудовій стадії кримінального процесу; право національних меншин вивчати рідну мову, а також здійснювати навчально-виховний процес мовою меншини в школі та дошкільних установах. Ці зобов'язання мають виконуватись і в державних, і в приватних школах; право національних меншин на створення власних навчальних закладів у рамках правової системи своєї держави, на свої кошти зі здійсненням контролю за навчальними планами; право на використання свого прізвища та імені мовою меншини; право на написання топонімів, вивісок, написів, іншої інформації мовою національних меншин;

б) право на вільне самовиявлення, отримання і поширення інформації, ідей за допомогою власних інформаційних засобів, гарантія доступу до засобів масової інформації;

в) релігійні права, право на створення власних релігійних установ і свобода від вивчення релігії, відмінної від власних переконань.

5. Право особи належати чи не належати до етнічної групи.

6. Політичні права: право на створення власних громадських організацій та участь у міжнародних організаціях; можливість для національних меншин впливати на прийняття державних рішень, стосовно них або самим приймати такі рішення. Представництво членів національної меншості в органах влади; право підтримувати зв'язки з іншими представниками груп,

в тому числі з тими, які перебувають за кордоном; право залишати свою країну і повертатися до неї; свобода думки відповідно до своїх філософських, політичних, релігійних та інших переконань.

7. Право на отримання фінансової допомоги.

8. Право на ефективні засоби юридичного захисту стосовно спеціальних прав національних меншин.

Основні ідеї, закладені у міжнародних документах, виступають надійним підґрунтям, орієнтиром для розроблення законодавчої бази регулювання міжетнічних відносин в Україні.

6.2. Застосування міжнародного досвіду захисту прав національних меншин в українському законодавстві

Серед членів сучасного міжнародного співтовариства Україна, як і абсолютна більшість інших держав, імплементацію міжнародних стандартів прав національних меншин у власне конституційне законодавство та державну практику здійснює на рівні захисту громадянських прав і свобод.

Стратегічні перспективи етнополітики незалежної Української держави визначені у найголовніших державних актах: Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., Акті проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. та Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 р.

Започаткувала процес формування самостійного етнонаціонального розвитку Декларація про державний суверенітет України. Цим актом було проголошено державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Такими принциповими засадами Україні відкрито можливість створити власну незалежну етнополітику у сфері гарантій та захисту прав національних меншин.

Тема міжетнічних та міжнаціональних відносин у Декларації подана у кількох планах. Передусім у розділі I заявлено про самовизначення української нації. Цим підкреслено істо-

ричне право багатомільйонного народу на самовизначення у власній державі і водночас високий рівень його національної свідомості, місце серед інших етнічних груп нашої країни, всього світу.

Принципове значення має і констатація у розділі I “Самовизначення Української нації” того, що Україна здійснює захист і охорону національної державності українського народу. Цим підтверджується складність історичного шляху, яким український народ йшов до своєї незалежності.

У розділі IV “Громадянство Української РСР” Декларація фіксує таку важливу для поліетнічного українського суспільства тезу, як “рівність усіх громадян республіки незалежно від походження, соціального, майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання тощо”.

Це норма, яка відповідає вимогам міжнародного права, Загальної декларації прав людини. Фіксація такої міжнародної норми у Декларації має не тільки велике гуманістичне, а й політичне значення, оскільки в Україні майже кожний третій житель неукраїнець. Тому це положення Декларації відкрило широку правову перспективу для формування демократичної концепції етнонаціонального розвитку згідно з міжнародними стандартами прав людини.

У розділі V “Територіальне верховенство” міститься інше положення, що безпосередньо стосується національних меншин, а саме: “Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць”.

Досить вагомим за обсягом та значенням є розділ VIII, в якому зафіксовані принципи духовно-культурного розвитку національностей, які проживають в Україні. Передусім, враховуючи деформації, які негативно позначилися на українській культурі в минулому, в Декларації сформульовано підходи до її відродження та розвитку. “Українська РСР, — зазначається в розділі, — забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя”. Крім того, Де-

кларація проголошує всебічну турботу України про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за її межами. І нарешті, підкреслюється, що Україна “гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку”.

Тобто проголошені Декларацією принципи у сфері духовно-культурного розвитку повністю збігаються з міжнародними стандартами, стали важливим чинником гармонійного розвитку міжетнічних та міжнаціональних відносин в країні, створили міцний фундамент для добросусідських зв’язків з державами, вихідці з яких проживають в Україні і в яких мешкають українські національні меншини.

Принципово важливе значення для етнонаціональної сфери має положення Декларації, де заявлено про те, що Україна розвивається в існуючих кордонах. Спрямована на стабільність, ця позиція України підтвердила її прихильність до гельсінських міжнародних домовленостей про непорушність кордонів між європейськими країнами.

Отже, у Декларації було закладено принципи побудови держави за моделлю визнання як колективних, групових прав національних меншин, так і визнання специфічних прав національностей, тобто етнічних груп.

Концептуальні засади державної етнополітики, визначені у Декларації, набули подальшого логічного розвитку та конкретизації у таких політико-правових актах: Звернення Верховної Ради України до громадян України всіх національностей (серпень 1991 р.); Декларація прав національностей України (листопад 1991 р.); Основи законодавства України про культуру (лютий 1992 р.); Закон України “Про національні меншини в Україні” (червень 1992 р.); Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” (червень 1997 р.); Конституція України (червень 1996 р.); Закон України “Про громадянство України” (квітень 1997 р.) та в інших правових документах, прийнятих Верховною Радою України.

Характерною ознакою формування політико-правової бази регулювання етнонаціональних процесів в Україні стало широке застосування у національному законодавстві та практиці міжнародних стандартів захисту прав меншин, сформульованих

у таких базових документах світового співтовариства, як: Заключний акт Наради з Безпеки і Співробітництва в Європі (серпень 1975 р.); Міжнародні пакти про права людини (січень, березень 1976 р.); Віденський підсумковий документ НБСЕ (січень 1989 р.); Документ Копенгагенської наради з людського виміру (червень 1990 р.); Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (листопад 1992 р.); Декларація ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (грудень 1992 р.); Рекомендації Ради Європи 1201 (лютий 1993 р.); Віденська декларація та додатки до неї (жовтень 1993 р.); Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин (листопад 1994 р.); Резолюція ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (березень 1995 р.); Гаазькі рекомендації щодо прав національних меншин на освіту (жовтень 1996 р.); Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин (лютий 1998 р.) та інші міжнародні документи.

Аналіз змістовної сторони національного законодавства свідчить, що у ньому закріплені найбільш фундаментальні визначальні міжнародні права щодо захисту національних меншин.

Передусім це право національних меншин на існування. Так, у “Зверненні Верховної Ради України до громадян України всіх національностей”, яке було прийняте після Акта проголошення незалежності України у серпні 1992 р., чітко заявлено, що “проголошення незалежності не приведе до порушення прав людей будь-яких національностей”. У Конституції України це право сформульоване у ст. 11 так: “Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин”. Цим самим в Основному Законі України закріплено відмову від політики асиміляції, яка є складовою права на існування.

У законодавчій базі держава взяла на себе зобов'язання рішуче боротися з дискримінацією осіб за національною ознакою. Декларація прав національностей України проголосила у ст. 1, що “дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом”. Ст. 24 Конституції України свід-

чить, що “не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження майнового стану, місця проживання за мовними або іншими ознаками”. Ст. 3 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” підкреслює “будь-які обмеження права громадян України на участь у місцевому самоврядуванні залежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження... забороняються”. Аналогічне положення зафіксоване у ст. 18 Закону України “Про національні меншини в Україні”.

Ст. 37 Основного Закону України забороняє діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або діяльність яких спрямована на *розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі*. Ст. 66 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за розпалювання національної ворожнечі, приниження національної честі та гідності, обмеження прав залежно від національної приналежності громадян. Ст. 3 Закону України “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” забороняє використання друкованих засобів масової інформації для розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі.

З перших кроків незалежності Україна піклується про *забезпечення права рівної участі осіб, які належать до національних меншин, у державотворчих процесах*. Про це держава заявила у Декларації про державний суверенітет України. Таке право відображене у ст. 24 Конституції України: “Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом” та у ст. 1 Закону України “Про національні меншини в Україні”.

Велика увага у вітчизняному законодавстві приділена відповідно до міжнародних стандартів правам на *збереження та розвиток етнокультурної самобутності національних меншин*, що мають багатоаспектний характер і охоплюють права, пов’язані з розвитком та збереженням їхніх культури, мови, освіти, релігійною й інформаційною діяльністю та ряд інших.

Українська держава розглядає проблеми *збереження та розвитку культур* національних меншин як невід’ємну важливу складову загальнонаціонального культурного розвитку. Таке

положення має передусім закріплення в Декларації про державний суверенітет України (розділ VIII). Згідно з Основами законодавства України про культуру до основних принципів культурної політики держави належить визнання культури як одного з головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України; рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної приналежності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей (ст. 2). Далі ст. 3 констатує, що розвиток культур національних меншин є пріоритетним напрямом державної політики в галузі культури. Важливою у цьому контексті є ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні”, яка проголошує: “Держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію...”

Значне місце українське законодавство відводить *мовним правам* національних меншин. Порядок застосування мов в Україні, зазначається у Конституції (ст. 92), визначається виключно законами України. Відповідно до Основного Закону: “В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України” (ст. 10); “Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства” (ст. 53); “Не може бути привілеїв чи обмежень... за мовними... ознаками” (ст. 24). Законом УРСР “Про мови в Українській РСР” (ст. 8, ч. 1) також забороняються обмеження прав особи та дискримінація за мовною ознакою, проповідування ворожнечі на мовному ґрунті.

У ряді законів України закріплено право національних меншин на використання рідної мови поряд з українською в суспільно-громадському житті. Ст. 8 Закону України “Про національні меншини в Україні” говорить, що “у роботі державних органів, громадських об’єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де більшість населення становить певна національна меншина, може використовуватися її мова поряд з державною українською мовою”. Подібна норма зафіксована у ст. 3, ч. 1 та ст. 11, ч. 2 Закону УРСР “Про

мови...”. Згідно з цим Законом (ст. 18, ч. 2) мови національних меншин можуть використовуватись також і в судочинстві: “судочинство може здійснюватись національною мовою більшості населення певної місцевості. При розгляді в судах кримінальних і цивільних справ осіб, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право ознайомлення з матеріалами справи, участь у судових діях через перекладача, право виступати в суді рідною мовою. Слідчі і судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, на їх вимогу, в перекладі рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють”.

У правовому полі України закріплені і такі права, як право на використання свого прізвища та імені мовою меншини і право на написання топонімів, вівісок, написів, іншої інформації мовою національної меншини. *Перше право* міститься у ст. 12 Закону України “Про національні меншини в Україні”: “Кожний громадянин України має право на національні прізвище, ім’я та по батькові. Громадяни мають право у встановленому порядку відновлювати свої національні прізвище, ім’я та по батькові. Громадяни, в національній традиції яких немає звичаю зафіксувати “по батькові”, мають право записувати в паспорті лише ім’я та прізвище, а у свідоцтві про народження — імена батька і матері”. Відповідно до ст. 39 Закону УРСР “Про мови в Українській РСР”: “Громадяни... користуються правом іменуватись згідно з національними традиціями. Їхні імена передаються з національної мови українською мовою у транскрипції”.

Друге право — право на написання топонімів, вівісок, написів, іншої інформації мовою національної меншини — гарантовано Законом УРСР “Про мови в Українській РСР”. Так, ст. 38 цього Закону констатує, що поряд з українською мовою “топоніми можуть передаватись також національною мовою більшості населення тієї чи іншої місцевості”, а в оголошеннях “поряд з текстом, викладеним українською мовою, може бути вміщено його переклад іншою мовою (ст. 35)”.

Згідно зі ст. 26 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад віднесено “вирішення відповідно до закону питання про мову (мови), якою користується у своїй роботі рада, її виконавчий орган та яка використовується в офіційних оголошеннях”.

Про демократичність українського законодавства свідчить і те, що в ньому закріплене право осіб, які належать до національних меншин, на одержання і поширення інформації та ідей мовою своєї національної меншини без втручання держави і незалежно від кордонів. Основним Законом (ст. 34) підкреслено, що “кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір”. Про гарантії держави на право національних групам вільно користуватися рідними мовами в усіх сферах громадського життя і, зокрема, одержання і поширення інформації заявлено у Декларації прав національностей України (ст. 3). Згідно зі ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні” держава взяла на себе зобов’язання щодо задоволення потреб національних меншин у засобах масової інформації. А Закон УРСР “Про мови в Українській РСР” (ст. 33, ч. 2) проголошує, що мовою офіційних засобів масової інформації “можуть також бути мови інших національностей”.

Чинне законодавство великого значення надає правам національних меншин на *освіту*. Право на запровадження усіх рівнів освіти (дошкільної, початкової, середньої, професійно-технічної, вищої) мовами національних меншин зафіксовано в Основному Законі (ст. 53), Законі УРСР “Про мови в Українській РСР” (ст. 25, 26, 27). Це право гарантовано ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні”. Цим самим Законом (ст. 7) закріплено положення, що “держава вживає заходів для підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах”.

Загальноприйнятим міжнародним нормам відповідає та частина українського законодавства, що присвячена *релігійним* правам національних меншин. Українська держава передусім визнає рівноправність всіх релігій, максимально сприяє діяльності цих організацій. Відповідно до Конституції України (ст. 35) церква і релігійні організації відокремлені від держави, а школа від церкви. Ст. 4 Декларації прав національностей України фіксує положення, згідно з яким “Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою

релігію...”. Положення цього політичного документа закріплено ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні”, якою гарантовано право національних меншин на збереження своєї релігійної самобутності”.

Українське законодавство не обійшло у своєму змісті і таку міжнародну правову норму, як право особи *належати чи не належати до етнічної (національної) групи*. Так, ст. 11 Закону України “Про національні меншини в Україні” проголошує: “Громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Примушення громадян у будь-якій формі до відмови від своєї національності не допускається”.

У процесі побудови демократичної, соціально орієнтованої правової Української держави особлива увага звернена на забезпечення у правовому полі основних *політичних* прав національних меншин. Повноправна участь у політичному житті представників національних меншин розглядається як необхідна умова розбудови демократії в Україні.

Ст. 6 Декларації прав національностей України зазначає, що “Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об’єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій”. А ст. 13 Закону України “Про національні меншини в Україні” констатує: “Громадяни, які належать до національних меншин, вільні у виборі обсягу і форм здійснення прав, що надаються їм чинним законодавством, і реалізують їх особисто, а також через відповідні державні органи та створювані громадські об’єднання”.

Відповідно до ст. 7–8 Основ законодавства України про культуру громадяни мають право “утворювати національно-культурні товариства, творчі спілки, фонди, асоціації, центри та інші громадські об’єднання, заклади культури і мистецтва, навчальні заклади, засновувати засоби масової інформації і видавництва”.

Ст. 9 Закону України “Про національні меншини в Україні” закріпила положення, згідно з яким “Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які

посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях”.

Ст. 5 Закону України “Про національні меншини в Україні” забезпечує врахування інтересів і потреб національних меншин законодавчою і виконавчою владою, органами місцевого самоврядування через постійні чинні комісії з питань міжнаціональних відносин і дорадчі органи з представників національних меншин.

Законодавство України гарантує всім громадянам право на *свободу мирних зборів, свободу виявлення поглядів, свободу думки, совісті*. Конституція проголошує: “Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування” (ст. 39). Ст. 36 свідчить, що “Громадяни України мають право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров’я населення або захисту прав і свобод інших людей”.

У чинному законодавстві закріплено таку важливу загальноприйнятну міжнародну норму, як право осіб, які належать до національних меншин, *підтримувати зв’язки з іншими представниками групи*, в тому числі з тими, які перебувають за кордоном. Така норма зафіксована у ст. 15 Закону України “Про національні меншини в Україні”: “Громадяни, які належать до національних меншин, національних громадських об’єднань, мають право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв’язки з особами своєї національності та їх громадськими об’єднаннями за межами України, отримувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій”.

У цьому Законі записана і така нова міжнародна норма, пов’язана з захистом прав національних меншин, як право на *збереження середовища проживання в місцях їх історичного і сучасного розселення* (ст. 10).

Українське законодавство гарантувало особам, які належать до національних меншин, такі норми міжнародного права, як право на *юридичний захист своїх специфічних прав та прав на отримання фінансової допомоги*.

У Законі “Про національні меншини в Україні” (ст. 16) чітко визначено джерело фінансування національних меншин державою — *державний бюджет*.

Право на юридичний захист своїх специфічних прав національним меншинам в Україні гарантовано у контексті ст. 24 Конституції України, згідно з якою всі громадяни мають рівні конституційні права та є рівними перед законом.

Враховуючи те, що права національних меншин є невід’ємною частиною прав людини, особам, які належать до національних меншин, гарантується можливість звернутися до органів правосуддя з питань захисту своїх прав. Так, Конституція України (ст. 55) проголошує: “Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна”.

Загалом українське законодавство, яке, враховуючи загальновизнані міжнародні стандарти захисту прав національних (етнічних) меншин, закріплює їх правовий статус в Україні, отримало високу оцінку міжнародних експертів.

Результати дослідження процесу формування міжнародних стандартів захисту прав національних меншин дозволяють зробити такі висновки.

Висновки

1. Ця проблема у післявоєнний період потрапляє до числа першочергових у діяльності таких міжнародних організацій, як ООН, НБСЄ/ОБСЄ, Ради Європи, а також цілого ряду регіональних міжнародних організацій та майже усіх європейських країн. Особливо тема захисту національних меншин, як окрема тема, нагадала про себе у міжнародно-правовій сфері наприкінці 80-х — на початку 90-х років. Розвиваючись як складова і органічна частина проблеми прав людини, ця тема поступово набула масштабів самостійного існування, що стало свідченням глобальних змін в уявленнях міжнародного товариства щодо місця і ролі національних меншин у сучасному світі.

2. Міжнародними організаціями та країнами Європи прийнято серію документів, у яких сформульовані основні засади і правові стандарти захисту прав національних меншин. У них відображений теоретичний і практичний досвід світового співтовариства, набутий ним протягом останніх п'яти післявоєнних десятиріч.

Українська держава, проголосивши свою незалежність, у формуванні власної політико-правової бази регулювання міжнаціональних, міжетнічних відносин стала широко використовувати міжнародний досвід у цій сфері. Дотримуючись загальноновизнаних міжнародних принципів і норм щодо прав людини, міжнародних зобов'язань, Україна стосовно національних меншин, відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, інших законодавчих актів, власну етнополітику спрямовує на узгодження етнічних інтересів, розв'язання існуючих міжетнічних суперечностей і проблем. Це сприяє її інтеграції в європейські структури, утвердженню демократичного вибору національного розвитку.

3. Обравши шлях побудови відкритого демократичного правового суспільства, Україна як європейська країна активно вивчає і застосовує у власному чинному законодавстві той великий досвід захисту прав національних меншин, який нагромадили європейські держави впродовж багатьох десятиліть і навіть століть. Цей досвід втілює у собі теоретико-методологічні досягнення багатьох європейських народів, їх культур, числен-

них наукових шкіл. Важливим фактором формування такого досвіду був вплив насамперед поліетнічного оточення. Об'єктивна реальність поліетнізму в Україні обумовлює потребу критично-конструктивного застосування в Україні різноманітних підходів регулювання міжнаціональної сфери, завдяки яким європейські держави з урахуванням різноманітних і відмінних своїх конституційних систем досягли позитивних результатів. Зокрема, це: консультативні і директивні органи, у яких представлені меншини безпосередньо в галузях освіти, культури й релігії; виборні органи та асамблеї у справах національних меншин; місцеві та автономні органи управління, а також автономії на територіальній основі, в тому числі існування консультативних, законодавчих і виконавчих органів, що обираються на основі вільних і періодичних виборів; самоврядування національної меншини в тих аспектах, які стосуються її самобутності в ситуаціях, коли немає автономії на територіальній основі; децентралізовані або місцеві форми управління; двосторонні або багатосторонні угоди та інші домовленості щодо національних меншин; надання особам, які належать до національних меншин, доступу до відповідних видів і рівнів навчання їхньою рідною мовою; створення державних дослідницьких установ з метою розгляду законодавства й поширення інформації щодо рівних прав і недискримінації; створення постійних змішаних комісій, або міждержавних, або регіональних з метою підтримання постійного діалогу між відповідними прикордонними районами. Застосування зазначених універсальних підходів у поєднанні зі специфікою розвитку етнопонаціональної ситуації в Україні повинно сприяти поліпшенню становища іноетнічного населення.

4. Характер і спрямованість етнополітики Української держави визначаються стратегічним курсом на реформи, у тому числі й міжетнічних відносин. Принциповими засадами її стало безумовне дотримання прав і рівноправ'я представників інших народів на території країни, задоволення специфічних інтересів та потреб національних меншин при повному подоланні будь-яких привілеїв на національному ґрунті.

З точки зору правового забезпечення й перспективності розширення основних прав та свобод національних меншин Україна посідає одне з провідних місць у Європі. В її чинному за-

конодавстві передусім відображені основні категорії індивідуальних прав осіб, які належать до національних меншин напруцьованих міжнародним співтовариством. Також в новій Конституції України, Законі України “Про національні меншини в Україні” тощо закріплюється колективний характер здійснення прав національних меншин, носіями яких виступають етнічні групи як організовані та легалізовані спільності. Україна в цьому контексті випереджає ряд європейських держав.

Запитання

1. Яке значення має ст. 27 стосовно меншин “Міжнародного пакту про громадянські і політичні права”?
2. Які основні ідеї містяться в “Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних релігійних і мовних меншин”, прийнятій 1992 р. Генеральною Асамблеєю ООН?
3. Як відбувалося формування правового статусу національних меншин на рівні Ради Європи?
4. Чи визначає міжнародне законодавство колективні права національних меншин?
5. Які визначальні міжнародні права щодо захисту прав національних меншин знайшли закріплення в українському законодавстві?

Завдання

1. Проаналізуйте діяльність ООН щодо формування міжнародного механізму захисту прав національних меншин.
2. З’ясуйте, яке місце проблема захисту прав національних меншин посідає у діяльності ОБСЄ.
3. Проаналізуйте досвід країн Європи щодо захисту прав національних меншин.
4. Розкрийте стратегічні перспективи етнополітики української держави у її найголовніших державницьких актах.

Темати рефератів

1. Основні засади і правові стандарти захисту прав національних меншин у документах міжнародних організацій.
2. Загальноєвропейські організації і національні меншини в сучасній Європі.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Абашидзе А. Х.* Защита прав меньшинств по международному и внутригосударственному праву. — М., 1996.
2. *Абашидзе А. Х.* Национальные меньшинства и право на самоопределение (международно-правовые проблемы) // Этнографическое обозрение. — 1995. — № 2.
3. *Акт* проголошення незалежності України (1991 р.) // Вісник ВР України. — 1991. — № 25.
4. *Декларація* прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (1992) // Права людини в Україні. — К., 1998. Вип. 21. Права меншин.
5. *Декларація* про державний суверенітет України // Вісник ВР України. — 1991. — № 25.
6. *Декларація* прав національностей України (1991) // Вісник ВР України. — 1991. — № 25.
7. *Європейська* хартія регіональних мов та мов меншин (1992) (ETS № 148 // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. — К., 2000).
8. *Закон* України “Про національні меншини в Україні” // Вісник ВР України. — 1992. — № 36.
9. *Мармазов В., Піляев І.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід, проблеми. — К., 1999.
10. *Рамкова* Конвенція про захист національних меншин (1995) (ETS № 157 та пояснювальна доповідь до Рамкової Конвенції про захист національних меншин // Права людини в Україні. — К., 1998. Вип. 21. Права меншин).

11. *Рябошапко Л.* Правове становище національних меншин України (1917–2000). — Львів, 2001.
12. *Шульга М.* Міжнародний досвід захисту прав національних меншин // Права людини в Україні. — К., 1998. — Вип. 21. Права меншин.

Етнокультурна політика

7.1. Понятійна термінологія

Етнокультурна політика насамперед тісно пов'язана з таким соціально-значимим феноменом у суспільстві, як культура.

Культура як науковий термін та філософська категорія — поняття широке, неусталене, має досить різнобічне трактування, оскільки усі визначення змінюються залежно від того, стосовно якої науки, теорії, наряду вони вживаються. Науковці виділяють понад 200 дефініцій культури. У 50-ті роки ХХ ст. американські етнологи А. Кребер і К. Клакхрон на основі аналізу праць переважно американських етнологів, психологів, соціологів розробили “реєстр визначень культури”. Укладачі реєстру, який містить 247 визначень культури, згрупували їх та виокремили серед них шість типів.

До *першого типу* зараховують описові визначення, у яких перелічені всі дефініції, що належать до поняття культури. Деякі науковці, зокрема Е. Тайлор, дотримуються точки зору, що у широкому етнографічному змісті “культура або цивілізація “становить знання, вірування, мистецтво, моральність, закони, звичаї та деякі інші властивості і звичаї, що засвоєні людиною як членом суспільства”.

Другий тип охоплює історичні визначення, у яких зроблено наголос на культурі як на традиції та спадщині.

Третій тип присвячений нормативним визначенням, у яких, з одного боку, культура розглядається як спосіб життя, з другого — як цінності та ідеали, з третього — як матеріальні і соціальні цінності людей, в тому числі інститути, звичаї, установки, поведінкові реакції.

Четвертий тип пов'язаний із психологічними визначеннями, де акцент робиться на адаптацію, пристосування до життєвих умов, відповідні норми поведінки.

П'ятий тип містить структурні визначення, головна увага у яких зосереджена на структурній організації культури. Наприклад, антрополог Р. Лінтон пише про культуру як про сукупність організованих, повторюваних реакцій членів певної групи. Також він розглядає культуру як поєднання навченої поведінки і поведінкових результатів, компоненти яких члени цього суспільства поділяють і передають спадково.

Шостий тип об'єднує визначення, в яких культура трактується з позицій її походження, основна увага фіксується на тому, що усі матеріальні об'єкти, вірування, установки функціонують у контексті символізування.

Як бачимо, усі відмічені засадничі основи типологізацій тісно взаємопов'язані і фактично в кожному визначенні виокремлюються одна зі сторін культури.

При всій різноманітності понять найбільш застосовуваним у сучасній науці є визначення культури як світу штучних об'єктів, створених людьми (матеріальних — речей, споруд, перетворень середовища; нематеріальних (ідеальних) — знань, суджень, понять, образів, смислів, символів, назв; соціальних — різних видів колективних об'єднань людей для сумісної життєдіяльності; технологічних — різних способів здійснення діяльності, взаємодії, комунікації тощо) і які передаються з покоління в покоління методом навчання і наслідування (у процесі виховання, освіти і практичної соціальної взаємодії з іншими людьми)¹¹⁹.

Культура виступає стрижнем етнічної політики. Це обумовлено тим, що лише з урахуванням культурної своєрідності народів можливе вирішення політичних, соціально-економічних, духовно-культурних та інших питань у поліетнічній державі.

¹¹⁹ Див.: Енциклопедія етнокультурознавства. — К., 2001. — С. 109.

Змістовний бік найпоширеніших сучасних трактувань культури та її функцій свідчить, що практично всі вони обов'язково наголошують на етнічному компоненті в їх структурі. Цим самим акцентується увага на значенні етнічних функцій культури в суспільстві, на її етнодиференціюючих й етноінтегруючих завданнях. У зв'язку з цим важливо відзначити, що *етнічні складові культури лежать в основі генетичного ядра етносу, оскільки характеризуються найбільшою стабільністю та усталеністю.*

Нині у світі нараховується понад 2,5 тис. народів, з яких близько 200 розвиваються як нації.

Події кінця XX — початку XXI ст. переконливо засвідчили, що етнокультурні взаємовідносини і взаємозв'язки виступають вагомим фактором у життєдіяльності сучасних держав і народів. Це знаходить своє вираження у згуртуванні етнічних спільнот для боротьби за володіння природними ресурсами, політичною владою, територією й культурними цінностями.

Свідченням того, що етнокультурні проблеми не втратили своєї актуальності і в сучасних умовах є численні етнічні конфлікти, націоналістичні, релігійні, культурні рухи й об'єднання тощо.

Оскільки переважна більшість держав у світі є поліетнічними, фактично неможливо зустріти жодної етнічної групи, яка б не перебувала під впливом з боку культур інших народів чи їх представників як у межах країни проживання, так і за її кордонами.

Саме цей культурний глобалізаційний чинник актуалізує інтерес до проблеми культурної самобутності. З одного боку, збільшується культурна багатоманітність сучасних народів, а з другого — кожен з них прагне зберегти і розвинути власну цілісність та культурну самобутність.

У процесі людської еволюції взаємодія етнічних культур має складний суперечливий характер. Взаємне засвоєння елементів культури, яке сприяє інтеграційним процесам, взаємному збагаченню, обміну тощо, супроводжується посиленням етнічної самосвідомості і прагненням до закріплення етнічної специфіки.

Важливо звернути увагу на те, яке функціональне призначення надають культурі суспільствознавці в сучасному етнополітичному процесі. Узагальнюючи різні точки зору, російські вчені А. П. Садохін та Г. Г. Грушевицька виділяють такі найголовніші функції сучасної культури:

- 1) інструментальну — створення і перетворення навколишнього середовища;
- 2) інкультурації — створення і перетворення самої людини;
- 3) нормативну — система засобів організації колективного життя;
- 4) сигніфікативну (знакова) — “означування”, завдяки якому здійснюються розумові та емоційні дії людини. Це формування імен та назв. Якщо будь-яке явище або предмет не названі, не мають імені, не позначені людиною, вони для людини не існують;
- 5) пізнавальну — дає можливість людині створити картину світу, і тому тісно пов’язана із сигніфікативною;
- 6) комунікативну — забезпечує передачу етнокультурної інформації в діахронному (між поколіннями) і сихронному (встановлює просторову стабільність і культурну інтегрованість) зрізах¹²⁰.

Характерною ознакою трансформаційних процесів, що відбуваються у життєдіяльності сучасних етнічних спільнот, є зменшення сфери їх етнічної специфічності. Ця тенденція відбувається із неоднаковим ступенем інтенсивності у різних галузях життя народів з поступовою заміною свого місця інтернаціонально-стандартними моделями.

У зв’язку з цим важливо у методологічному контексті розмежувати поняття “*етнічна культура*” і “*культура етносу*”. Це обумовлено тим, що більшість етнічних спільнот у наш час неспроможна обмежуватись лише етнічно специфічними способами життєдіяльності. Їх існування стало інтегрованим, національно взаємозалежним. У нинішніх умовах неможливо собі уявити таку етнічну спільноту, життєдіяльність якої ґрунтувалась би виключно на етнічних своєрідних підвалинах. Поняття “*етнічна культура*” вміщує в себе здебільшого сукупність етнодиференціюючих і етноінтегруючих характеристик певної культури, що забезпечує як єдність кожного окремого народу, так і передачу цієї єдності від покоління до покоління.

Поняття “*культура етносу*” більше відповідає сучасним реаліям життєдіяльності етносу, оскільки передбачає сукупність

¹²⁰ Див.: Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2001. — С. 181.

усього комплексу культурних явищ, необхідних для існування суспільства без урахування його етнічної специфіки.

Етнічна культура знаходить свій вияв у всіх сферах існування народу: у мові, вихованні дітей, одязі, облаштуванні житла та робочого місця, домашньому господарюванні, у фольклорі тощо.

На формування етнічної культури переважно впливають такі фактори:

- по-перше, географічне (природне) середовище, яке відіграє вирішальну роль у виникненні етносу і його функціонуванні. Природні умови проявляються у найрізноманітніших сферах етнічної культури, починаючи із знарядь праці, предметів побуту і завершуючи самими етнічними;
- по-друге, вагоме місце у становленні кожної етнічної культури належить мові етносу, яка сприяє: формуванню почуття групової ідентичності; закріпленню загальних знань людей про традиції, які склались у певній культурі, у ній опосередковано матеріалізується історична пам'ять; набуттю практичного досвіду людьми, особливо членами однієї етнічної групи;
- по-третє, важливим елементом етнічної культури виступає назва етносу. Шляхів утворення етнонімів багато, проте у будь-якому випадку їх поява знаменує собою завершення формування етносу та його етнічної культури;
- по-четверте, визначальним елементом етнічної культури є національний характер ("душа народу") або психічний склад етносу. Національний характер не успадковується від предків, а набувається у процесі виховання і проявляється переважно у тих випадках, коли діють не поодинокі представники окремого етносу, а їх групи.

У етнічній культурі, окрім горизонтальних зрізів, має місце і вертикальний її поділ. Щодо цього виділяють два рівні: традиційно-побутовий і професіональний.

Традиційно-побутова культура — це буденне життя людей, пов'язане із задоволенням особою своїх фізіологічних потреб, потреб у спілкуванні тощо. Саме на цьому рівні людина з дитинства засвоює у собі етнічні стереотипи, які і утверджують її представником певного етносу.

Професійна культура — це мистецтво, наука, література, філософія, теологія тощо. Усі ці сфери також тісно пов'язані з

етнічністю і покликані вже на свідомому рівні слугувати своєму народові, зберігати і розвивати його етнічну культуру.

Етнічну культуру потрібно відрізнити від національної культури. Якщо джерелом етнічних зв'язків людей виступає спільність генетичних характеристик і природних умов буття, що призводить до диференціації первинної групи від іншої, то нація є складнішим і пізнішим утворенням, у якому втілюється вища щільність комунікації. На цьому етапі розвитку етносу культура виділяється в один з провідних компонентів поряд з господарською системою і державою, що забезпечує їй набагато більше можливостей для диференціації.

Загалом нація виступає великим, історичним, динамічним співтовариством громадян, переважно поліетнічним, але об'єднаним навколо якогось одного етносу, з національною мовою внутрішнього державного спілкування (можливо, однією чи кількома локальними офіційними мовами), з власною територією, спільними інтересами, спільною волею бути єдиним цілим, усвідомленням спільності історичного минулого, сучасного, майбутнього, власної самобутності та спільною назвою, спільною національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур).

Етнічні ознаки культури можуть існувати окремо від нації. Наприклад, українці, росіяни, болгари, поляки тощо в різних країнах зарубіжжя тривалий час зберігають відданість своєму рідному етносу (і не обов'язково державі), незважаючи на те, що в основних соціокультурних характеристиках вже належать до тієї нації і тієї держави, членами і громадянами якої вони є.

До того ж варто наголосити, що входження етносів у націю не означає засвоєння ними усієї національної культури. Вони лише частково сприймають культуру нації, при цьому створюючи власну субкультуру.

Традиційно-побутова культура відокремлена від професійної. Остання створюється невеликим прошарком людей і не завжди її творіння доступні розумінню широких мас населення. Однак ці два види культури між собою взаємодіють, і для індивіда, що входить у життя, є своєрідними щаблями соціалізації. Суть цього процесу полягає в тому, що індивіди не тільки опановують систему етнокультурних цінностей та норм, які дозволяють їм функціонувати у тому чи іншому середовищі, а й в ході його набувають умінь, навичок, формують соціальні

настанови, що відповідають їх соціальним ролям. Будучи елементом загальної культури етносу, механізми етнічної соціалізації виступають найважливішими психологічними умовами збереження етнічної спільноти як цілісного організму.

Поняття *соціалізації* треба відрізнити від терміна “*аккультурація*”. Акультурація визначається як процес змін, що відбуваються внаслідок контакту етнічних груп, які належать до культур з протилежними способами життя. Під час взаємовпливу культур, а також в результаті цього впливу, що характеризується сприйняттям однією з культур (частіше тією, що менш розвинена, хоч можливим є і протилежний вплив) елементів іншої чи виникненням нових культурних явищ. Етнічна аккультурація особливо притаманна багатонаціональним державам, де під впливом панівної культури втрачаються специфічні, традиційні культурні риси інших етнічних груп. Різноманітні форми етнічної аккультурації обумовлені: кількістю етнічної групи; її територіальним розселенням; рівнями культурного і економічного розвитку; дружніми чи ворожими відносинами із сусідніми етнічними спільнотами; політичними факторами домінуючого етносу (зацікавленістю у створенні єдності національно-державного утворення, прискоренні темпів денационалізації і асиміляції).

Теорії аккультурації передували концепції “дифузії культур” та “культурних ареалів”. Вони розвивались в межах культурної антропології і являли собою нерозвинену форму теорії культурної взаємодії. Дифузія (від лат. *diffusio* — поширення, розтікання) — це хаотичне переміщення елементів культури одного етносу в інший, а дефініція культурного ареалу означає історико-географічне місце, де народ (можливо, ряд народів) культурно засвоюють (у матеріально-речовому, духовному та моральному сенсах) простір. Прикладами культурних ареалів в Україні є болгарський етнічний ареал у Болградському районі Одеської області, грецький етнічний ареал у Приазов’ї, угорський етнічний ареал на Закарпатті тощо.

Акультурація тісно пов’язана з проявами *етноцентризму*. Під цим поняттям розуміють світоглядний принцип, представники якого вважають той етнос, до якого вони належать, таким, що має певні переваги перед усіма (чи багатьма) іншими етносами. Найбільш радикальна форма прояву етноцентризму —

заперечення цінностей культури інших етнічних спільнот, зневага до їх звичаїв та традицій. Етноцентризм проявляється у насильницькій акультурації білими колоністами племен, які населяють Африку, Південну Америку, Азію. Тобто етноцентризм може поставати в ідеологічній формі широкої експансії панівним у певній поліетнічній державі етносом щодо усіх інших “підпорядкованих етносів”.

Збереження і примноження культури будь-якого народу чи етнічної групи — завдання надзвичайно складне і потребує особливих заходів державної культурно-мистецької політики у сфері міжнаціональних і міжетнічних відносин.

Під *державною культурною політикою* (політикою держави у сфері культурного розвитку) розуміють сукупність принципів і норм, якими керується держава у своїй діяльності зі збереження, розвитку і поширення культури, а також комплекс дій, спрямованих на досягнення культурних цілей.

Державна культурна політика здійснюється у процесі культурної діяльності — форми творчої, господарчої та відпочинкової діяльності, спрямованої на створення, поширення, популяризацію, збереження і засвоєння культурних цінностей.

Суб'єктами культурної діяльності виступають фізичні та юридичні особи (творчі працівники, творчі спілки, організації культури, органи державної влади та місцевого самоврядування), які функціонують у сфері культури або реалізують владні повноваження в цій сфері.

Етнокультурна політика є напрямом державної діяльності і виступає невід'ємною складовою державної культурної політики України.

Етнокультурна політика має базуватись на таких засадах: вільному етнокультурному розвитку всіх етнічних груп; на самоцінності і незалежності етнокультур; забезпеченні через законодавство рівних культурних прав усіх громадян країни незалежно від їхнього етнічного походження; вихованні високої культури міжетнічного спілкування та духовному взаємозбагаченні етнічних спільнот.

7.2. Етнокультурна самоорганізація етнокомпонентів в українському соціумі

Етнокультурна поліфонія українського суспільства в умовах незалежності відроджується і поступово змінюється як в організаційному, так і в змістовному аспектах.

Важливо підкреслити, що у цьому багатовекторному процесі, у середовищі іноетнічного населення (національних меншин) чітко відстежується тенденція до формування подвійної ідентичності — етнічної на ґрунті етнокультурного відродження та національно-політичної на ґрунті приналежності до громадянства й участі у державотворчому процесі в Україні.

За цих обставин визначальне значення має підтримка державою реальної *багатокультурності*, пов'язаної з об'єктивно існуючою поліетнічністю в українському суспільстві.

Така реальність зумовила необхідність проведення Україною етнокультурної політики (напрямку державної діяльності і складової невід'ємної частини офіційної культурної політики в Україні), спрямованої на відродження й розвиток культур етнокомпонентів українського соціуму (етнічних українців, національних меншин, кримськотатарського народу). Цим українська держава, будуючи демократичне суспільство, обрала шлях полікультурного розвитку суспільства і закріпила його в Основному Законі.

Етнокультурна політика України відзначається рядом аспектів:

- в умовах незалежності закладаються такі основи етнополітики, які б надали процесам національно-культурного відродження невідворотного поступу, еволюційного, а не вибухового характеру, аби люди різної етнічної приналежності не сприймали свої етнічні інтереси як суперечливі або ворожі одне одному;
- важливо, щоб громадяни України були впевнені у захищеності власних етнічних прав та інтересів у культурній сфері з боку державних і політичних інститутів української держави. Саме це дасть змогу зберігати в українському суспільстві міжетнічну злагоду, національну довіру і витримувати політичну стабільність, протидіяти руйнів-

ним силам сепаратизму, консолідувати зусилля щодо розбудови суверенної України.

Варто відзначити, що від самопочуття українців залежить етнокультурний розвиток усіх національних меншин та міжетнічна злагода в суспільстві.

Загалом повернення українській духовно-культурній етнічності належного місця у громадському розвитку суспільства є процесом складним, який має свою специфіку. Сутність його полягає у тому, що:

- заходами держави, громадських організацій, творчих колективів, засобів масової інформації, діяльністю широкого загалу інтелігенції тощо важливо домагатись звільнення української етнічності від деформацій минулого, повернення звичаям, обрядам, традиціям українців природної незаідеологізованої функції відтворення світосприймання — складової й невід'ємної частини їхньої ментальності, що відрізняє українців від інших народів;
- відродження й утвердження української етнічності має відбуватись толерантно, гідно сприйматись представниками інших етносів, які живуть поряд;
- розвиваючи духовно-культурну сферу українського народу, держава має забезпечувати полікультурний розвиток суспільства, у якому проживає, крім українців, ще й інше етнічне населення;
- перед Україною стоїть завдання забезпечити формування в українців нової, ширшої за суто етнічну, національної ідентичності, не знищуючи у ній усього того позитивного, що було за “старих часів”.

Цей важливий напрям консолідації та розвитку української нації нині у стані реформування, що обумовлено:

а) змінами в соціально-політичному устрої держави, суспільній свідомості, переходом до ринкових відносин, необхідністю запровадження якісно нових принципів організації роботи щодо задоволення духовних запитів суспільства;

б) тривалою економічною кризою, що зумовлює скорочення асигнувань на потреби культури.

Важливо підкреслити, що на сучасному етапі держава, її Основний Закон, загалом уся політико-правова база в Україні реально гарантують свободу мистецької творчості, широкий до-

ступ громадян до усього комплексу культурних надбань народу, збереження історичної і культурної спадщини. Указами Президента України провідним закладам культури надано статус Національних із забезпеченням необхідних умов для їх успішної творчої діяльності. Значну увагу питанням відродження та розвитку культури приділено Програмою уряду України. З метою сприяння митцям та виконавцям України, талановитій творчій молоді встановлено іменні стипендії Президента України та стипендії видатним діячам культури.

Уся культурна діяльність спрямована на реалізацію у повному обсязі вимог Конституції щодо консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій, культури, мови, гарантій свободи, культурної, художньої творчості, збереження культурної спадщини¹²¹.

Стратегічним завданням у культурній діяльності є піднесення ролі культурно-мистецької сфери у державотворчих процесах, формуванні структур громадянського суспільства, єдиного духовного простору, утвердженні гуманістичних цінностей, високої моралі, національної свідомості та патріотизму, подолання негативних явищ та сприяння позитивним тенденціям у духовній сфері суспільного буття України.

Держава у першу чергу відповідальна за створення правових, фінансово-господарських, творчих, адміністративно-управлінських умов з метою збереження і всебічного розвитку української культури як важливого чинника розбудови повноцінного, демократичного суспільства, основи формування цілісної культурно-національної ідентичності.

Ця політика ґрунтується на таких засадничих принципах:

- самоцінності та незалежності культури і мистецтва в усіх їх численних проявах;
- необхідності відродження, збереження й розвитку основних духовних осередків, які забезпечують еталонний рівень культури, її належне місце у світовому культурному

¹²¹ Культурна спадщина українського народу — сукупність культурних цінностей, пам'яток, значущих для збереження і розвитку самобутності України і всіх її етнічних та соціальних спільнот, їх внеску до світової цивілізації, а також організації, установи, підприємства культури, які мають загальнонаціональне значення.

- просторі, є головним фактором у формуванні високих естетичних і етичних критеріїв українського суспільства;
- творенні єдиного загальнонаціонального інформаційно-культурного простору як одного з найважливіших консолідуючих чинників у справі розбудови української держави;
 - збереженні та модернізації культурної інфраструктури з переходом на нові форми роботи в умовах ринкової економіки;
 - забезпеченні державної підтримки та сприятливого господарського режиму для культурно-мистецьких організацій, об'єднань окремих митців незалежно від підпорядкування чи форми власності;
 - забезпеченні активного функціонування української мови в усіх сферах культурного життя держави;
 - збереженні національної культурної спадщини (рухомих і нерухомих пам'яток історії та культури, музеїв, заповідників, бібліотечних і архівних фондів) як основи національної культури;
 - піклуванні щодо подальшого розвитку традиційних культур як українців, так і представників інших етносів, які проживають в Україні.

В умовах масштабних політико-економічних реформ держава має забезпечити структурне реформування культурної сфери, створити єдину національну культурну систему задля збереження духовних здобутків українців, їх традиційних цінностей і одночасною модернізацією культурного життя суспільства.

На яких же основних напрямках нині зосереджені зусилля суб'єктів етнокультурного процесу в реформуванні культурно-мистецької галузі українського суспільства? Насамперед на створенні нової *правової бази* для культури, мистецтва, суміжних сфер суспільного життя, що відповідала б сучасним світовим вимогам та українським особливостям. Нині ухвалено ряд галузевих законодавчих актів, починаючи з Основ законодавства України про культуру і до законів про бібліотеки і бібліотечну справу; про музеї та музейну справу; творчі спілки; кінематографію; благодійництво; вивезення і ввезення культурних цінностей. Реалізується конституційна гарантія

свободи совісті. В Україні триває процес повернення віруючим культових споруд, відродження і будівництва нових храмів. Робляться вагомі кроки у справі *реформування системи організації культурного життя*, визначено пріоритети державної політики в галузі, здійснено суттєві зрушення у збереженні й підтримці центрів духовного життя, розроблено Концептуальні напрями розвитку української культури, якими акцентовано увагу на тому, що культура українського соціуму є важливий чинник системи національної безпеки. Зокрема, вона відіграє вирішальне значення у протистоянні таким негативним проявам, як культ насильства, політичний екстремізм, ксенофобія, злочинність та моральна деградація, особливо серед молоді. Зосереджена увага на *реорганізації майнових та фінансово-господарчих відносин* у культурній галузі з метою приведення їх у відповідність до загальних напрямків суспільно-економічних реформ; заохоченні становлення та зміцнення мережі недержавних, незалежних культурно-мистецьких організацій (творчих спілок, фондаций, професійних гільдій, виконавських колективів тощо), які забезпечують здоровий розвиток культури через багатоманіття творчих, господарських, адміністративно-правових форм її існування, через множинність каналів її підтримки суспільством і державою.

Особливо велика увага в Україні приділяється виробленню ефективної *державної мовної політики*, що можливо лише на основі постійного всебічного аналізу та об'єктивної оцінки реальної мовної ситуації в країні.

Нині в Україні функціонує близько 60 національних мов. Нерівнозначні за кількістю носіїв та обсягом виконуваних функцій всі вони мають можливість вільно розвиватися і використовуватися відповідно до їх фактичного поширення і реальних потреб. На сучасному перехідному етапі мають найширше застосування і виконують найважливіші функції в державному і суспільному житті українська мова як мова автохтонного народу та російська мова як мова найчисельнішої національної меншини. Останнім часом розширилася сфера застосування кримськотатарської, румунської, угорської, болгарської, єврейської, молдавської, грецької, німецької та мов інших етнічних груп держави.

Як свідчать матеріали останнього Всеукраїнського перепису населення (2001), переважно все сільське населення, а також населення західного регіону України — україномовне. У той самий час населення більшості міст, особливо східного, південного, а почасти центрального та північного регіонів здебільшого розмовляє російською мовою. Російська мова переважає також у таких сферах, як вища освіта, наука і техніка, медицина, інформатика, військова справа, судочинство тощо.

Реальність, що склалась на користь російської мови, пов'язана переважно з довготривалим перебуванням значної частини України у складі Російської держави, коли формувалася система духовно-культурної та інформаційної залежності України від центральних інституцій Російської імперії, а потім і тоталітарної системи СРСР, які відверто проводили курс на створення єдиного російськомовного простору. Українська мова впродовж тривалого періоду історії упосліджувалася, заборонялася, витіснялася, внаслідок чого зазнала великих втрат і деформацій.

Із здобуттям незалежності в Україні розпочався процес українського мовного відродження, мовної реабілітації громадян України. Цьому сприяло конституційне закріплення державності української мови та здійснення ряду заходів Президента України і Кабінету Міністрів України, спрямованих на піднесення престижу та іміджу української мови у суспільному житті.

Головні завдання, які визначені в них, передусім спрямовані на:

- аналіз стану і тенденцій розширення сфери функціонування української мови в контексті етномовної ситуації в різних регіонах України;
- вишукування можливостей державної і недержавної фінансової та матеріальної підтримки розвитку української мови в умовах ринкової економіки;
- вдосконалення системи підготовки спеціалістів-представників національних меншин з метою поліпшення їх знань з української мови;
- визначення основних шляхів створення умов для нормального функціонування української мови та розвитку її як державної, творчо використавши для цього досвід інших країн;

- вдосконалення законодавства у мовній сфері та розроблення нормативно-правових актів, що регулювали б застосування української мови у всіх галузях суспільного життя України;
- комплектування фондів наукових, масових і технічних бібліотек українською літературою та спеціалізованою літературою з української мови, впорядкування діяльності архівів і збільшення каналів користування різними видами інформації українською мовою;
- створення системи україномовної документації для використання у господарсько-економічній діяльності суб'єктів права власності та об'єднань громадян.

Особливою сферою діяльності української держави є піклування про відродження, збереження й розвиток поряд з українською культурою й культурою національних меншин, що проживають в Україні, і на цій основі забезпечення етнокультурного багатства соціуму, подальшого зростання ролі духовно-культурної сфери у суспільстві.

Духовно-культурне відродження етнічних спільнот в Україні здійснюється на таких концептуальних засадах, які ґрунтуються на демократичному законодавстві, міжнародних правових актах та внутрішньому законодавстві з питань міжетнічних та міжнаціональних відносин. Головна суть їх полягає у свободі вибору кожною етнічною групою свого шляху в процесах державотворення; усвідомленні нею власного унікального місця у соціокультурному середовищі; створенні суб'єктами державотворення реальних можливостей для духовного взаємозбагачення національностей.

Реалізація прав національних меншин в Україні здійснюється відповідно до принципу верховенства міжнародних стандартів та вітчизняного законодавства. Зважена етнокультурна політика дала змогу забезпечити громадянський мир в державі, проводити постійний пошук шляхів запобігання конфліктів на міжетнічній основі. Така державницька позиція цілком відповідає принциповим засадам міжнародної етнополітики, вимогам норм міжнародно-правових документів, у яких поряд із основними засадами прав національних меншин окреслюються права стосовно збереження й розвитку їх духовно-культурної сфери зокрема на права:

- пов'язані з використанням мови, свободи користування нею у приватному порядку і публічно;
- вільного самовираження, отримання і поширення інформації та ідей за допомогою власних інформаційних засобів;
- користування мовою меншості у відносинах з владою, зокрема в судах, якщо меншість становить значну частину населення в окремих регіонах або в масштабах країни;
- навчання за наявності умов викладання рідною мовою в державних школах;
- створення власних навчальних закладів на власні кошти із здійсненням контролю за навчальними планами;
- відновлення, де це необхідно, споконвічних географічних найменувань мовою меншин, а також на використання мови корінного населення на дорожніх і вуличних знаках і вивісках.

На сучасному етапі задоволення культурно-мистецьких потреб іноетнічних громадян здійснюється згідно з комплексними заходами щодо розвитку культур національних меншин України на період до 2005 р. Ці заходи були розроблені Кабінетом Міністрів України відповідно до Розпорядження Президента України “Про заходи щодо підтримки діяльності національно-культурних товариств” (від 21 вересня 2001 р.). В них визначені такі завдання:

- розширення державної підтримки друкованих видань та телерадіоорганізацій, що висвітлюють діяльність національно-культурних товариств;
- організація збільшення часу мовлення мовами національних меншин України;
- надання підтримки зазначеним товариствам у заснуванні періодичних видань із регіональною сферою поширення;
- створення у краєзнавчих музеях, розташованих в обласних центрах, експозицій, присвячених історії та культурі національних меншин України, які проживають на відповідній території;
- надання підтримки аматорським творчим колективам, які зберігають, розвивають та пропагують культуру, традиції, звичаї й обряди національних меншин України, залучення

таких колективів до участі в реалізації регіональних та загальнодержавних програм культурного розвитку;

- поліпшення системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів, у яких викладання навчальних предметів здійснюється мовами національних меншин.

Президент України у своєму Розпорядженні зобов'язав також розробити та здійснити заходи щодо забезпечення реалізації права національних меншин України на національно-культурну автономію, вжити заходи до прискорення прийняття Верховною Радою України Концепції державної етнонаціональної політики України, законів з питань поліпшення умов розвитку та застосування мов в Україні, а також з питань вдосконалення законодавства про національні меншини України. Президентом звернено увагу державних адміністрацій, разом з відповідними органами місцевого самоврядування, на необхідність розглянути можливість безоплатного надання будівель і споруд, що перебувають у державній та комунальній власності, для проведення національно-культурними товариствами культурологічних, освітніх, науково-просвітницьких та інших заходів тощо.

Стратегічні завдання, сформульовані Президентом, знайшли конкретизацію у вищезазначених комплексних заходах Кабінету Міністрів України, до реалізації яких залучені органи виконавчої ради, державні адміністрації, громадські організації національних меншин.

Ними, зокрема, передбачено: створення Інституту етнокультурних досліджень; сприяння організації центрів національних культур на базі діючих закладів культури в місцях компактного проживання національних меншин; розробку проектів типового положення про центри розвитку культур та освіти (недільна школа) національних меншин; розробку навчальних програм і наочних посібників для загальноосвітніх шкіл, навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин у зв'язку з переходом на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання; організацію відзначення в регіонах визначних подій з історії культури національних меншин, життя і творчості відомих діячів літератури, культури, мистецтва національних меншин; забезпечення державної охорони їх пам'яток

історії та культури, видатних діячів культури та мистецтв національних меншин; підготовка та видання антології культур етнічних спільнот України; проведення моніторингу задоволення культурно-освітніх та інформаційних потреб національних меншин і розвитку міжетнічних відносин з урахуванням регіональних особливостей; організацію в місцях компактного проживання національних меншин україномовних літературно-мистецьких свят, зустрічей відомих українських майстрів слова з читачами в навчальних закладах, спільних клубах, на підприємствах, установах та організаціях тощо.

Відродження та розвиток етнокультур в українському суспільстві відбувається не абстрактно, а на ґрунтовній організаційній та матеріально-технічній базі. Наприклад, за підтримки держави вже діють 36 центрів культури, а також будинки народної творчості, центри фольклору та етнографії, 1166 аматорських колективів етнічних спільнот.

Згідно з чинним законодавством інформаційні потреби іноетнічного населення задовольняють 169 видань, з них 46 мають загальнодержавну сферу розповсюдження. Так, додатками до парламентської газети “Голос України” виходять для болгар “Роден край”, для поляків — “Дзєннік Кійовскі”, для румунів — “Конкордія”, для вірмен — “Арагац”, для євреїв — “Єврейські вісті”, для кримських татар — “Голос Криму”. Національно-культурні товариства є засновниками спільних періодичних видань “Наша Батьківщина” та “Форум націй”.

Головною спеціалізованою редакцією літератури та її відділеннями в семи регіонах України мовами національних меншин видано понад 500 назв книг, присвячених культурі, мові, традиціям і звичаям.

Планомірно, без особливих ускладнень відбуваються процеси відродження, вивчення і використання мов національних меншин. Основні проблеми тут пов’язані з організацією відповідних дошкільних дитячих і навчальних закладів як на державній, так і на недержавній основі, забезпеченням цих закладів приміщеннями, підручниками, науково-методичними посібниками. Незважаючи на те, що в ряді вищих навчальних закладів ведеться підготовка педагогічних кадрів для шкіл з викладанням мовами національних меншин, кваліфікованих спеціалістів ще не вистачає.

Основний Закон зазначає: “В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України” (ст. 10); “...гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови...” (ст. 53); забороняються привілеї чи обмеження за мовною ознакою (ст. 24).

Ст. 53 Конституції України та ст. 6 Закону України “Про національні меншини в Україні” гарантують громадянам, які належать до національних меншин, право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови в державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Нині в Україні функціонує 2940 шкіл з російською мовою навчання (загальна кількість учнів 1614,5 тис. осіб), з молдавською — 2 (814 учнів), з кримськотатарською — 2 (705 учнів), з угорською — 64 (14,8 тис. учнів), з румунською — 104 (28,2 тис. учнів), з польською — 3 (681 учень), з єврейською — 5 шкіл. Усього в Україні діє 2299 змішаних шкіл. Зокрема, українсько-російських — 2259, українсько-угорських — 28, українсько-польських — 3, українсько-румунських — 7, українсько-угорсько-російських — 1, українсько-словацьких — 1, російсько-молдавських — 1, російсько-кримськотатарських — 5, російсько-угорських — 3, російсько-польських — 1, російсько-румунських — 9, російсько-болгарських — 1.

Поступово удосконалюється як структура навчальних закладів, так і змінюється матеріальна база організацій освітянської справи. Розвиваються нові типи навчальних закладів, а саме: гімназії, ліцеї, недільні школи з різними мовами викладання. Треба підкреслити, що створені класи, факультативи, недільні школи з таких мов, що раніше не вивчались, — вірменської, узбецької, татарської, асирійської, гагаузької. Налагоджено видання підручників і навчальних посібників, методичної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів з навчання мовами національних меншин. Формується система підготовки кадрів для викладацької роботи, передусім використовуються внутрішні можливості. Так, готуються вчителі для шкіл національних меншин в Одеському (для болгар і гагаузів), Чернівецькому (для молдаван і румунів), а також у Київському,

Донецькому і Львівському університетам, Дрогобицькому й Ізмаїльському інститутах, педучилищах Києва, Львова, інших міст.

Іншим напрямом є залучення викладачів шкіл, вищих навчальних закладів, вихователів дошкільних установ до підвищення професійного рівня у закладах освіти зарубіжних держав на основі угод з міністерствами освіти. Такі домовленості вже існують з Угорщиною, Румунією, Польщею, Молдовою.

Водночас сучасний стан задоволення освітянських потреб національних меншин чинною системою навчальних закладів, де викладання ведеться лише десятками мов, не може повною мірою відповідати потребам, оскільки їх значно більше. Тобто перед державою стоїть важливе завдання ліквідувати дисбаланс між етнокультурними потребами населення в галузі освіти і реальними послугами, які здійснюються навчальними закладами на практиці.

Складність полягає ще й у тому, що представники багатьох національних меншин (білоруси, євреї, вірмени, татари тощо) дисперсно проживають на території України і питання відродження та розширення сфери застосування їхніх мов стикається із значними об'єктивними труднощами. Іншим несприятливим фактором є те, що за попередній період обсяг використання мов багатьох національних меншин звузився до небезпечної межі, внаслідок чого втрачені не тільки живі носії літературних норм мов, а й національні кадри, які могли б ці мови викладати й публічно використовувати.

Корінних змін зазнав стан задоволення етнокультурних потреб національних меншин в організаційному та змістовному аспектах на регіональному рівні. Зокрема, в Харківській області, де проживають представники 80-ти етносів (це становить 37 % від усього населення області), на виконання Розпорядження Президента України від 21 вересня 2001 р. розроблені заходи щодо розвитку культур етнічних спільнот регіону на період до 2005 р. На їх підтримку щорічно передбачено в обласному бюджеті відповідні фінансові витрати. Успішно вирішуються питання з приводу безкоштовного надання національно-культурним товариствам будівель і споруд, що перебувають у державній та комунальній власності. З цією метою 26 грудня 2001 р. прийнято рішення сесії Харківської міської ради

щодо створення на базі Палацу культури виробничого об'єднання “Харківський електромеханічний завод” Будинку Дружби — культурного закладу для етнічних спільнот. У регіоні традиційно проводять фестивалі культур національних меншин. У березні і червні 2002 р. відбулися фестивалі культур “В сім'ї вольній, новій” та “Харків — багатонаціональний”, у яких взяли участь дитячі та дорослі аматорські колективи всіх національно-культурних товариств області. Ці та інші заходи, що проводились в рамках фестивалів, широко висвітлювали в засобах масової інформації. Аматорські колективи також взяли участь у загальних виступах II Всеукраїнського фестивалю національних культур “Ми — українські”, що проходив у м. Приморську Запорізької області.

В Одеській області на виконання ст. 5 Закону України “Про національні меншини в Україні” при облдержадміністрації створено два консультивно-дорадчі органи: Раду з питань міжетнічних відносин та етнонаціонального відродження і Раду сприяння розвитку української та інших мов і національних культур в Одеській області.

З метою підвищення ролі громадських організацій національних проблем у вирішенні культурно-просвітницьких, інформаційних потреб та забезпечення міжетнічної злагоди в регіоні при Одеській облдержадміністрації функціонує Рада представників національно-культурних товариств.

Функціонування цих рад сприяє налагодженню взаємодії між органами виконавчої влади та представниками меншин області.

На виконання ст. 16 Закону України “Про національні меншини в Україні”, починаючи з 1997 р., в обласному бюджеті окремим рядком передбачаються видатки на забезпечення культурно-освітніх потреб національних спільнот Одещини. Це дає змогу організувати та фінансувати проведення різноманітних заходів за пропозиціями національно-культурних товариств.

На базі Палацу студентів відкрито Центр національно-культурних товариств Одеської області, де всі громадські організації, що не мають власних приміщень (російські, молдавські, ромські, чеські, гагаузькі, грузинські, осетинські та ін.), можуть здійснювати свою статутну діяльність.

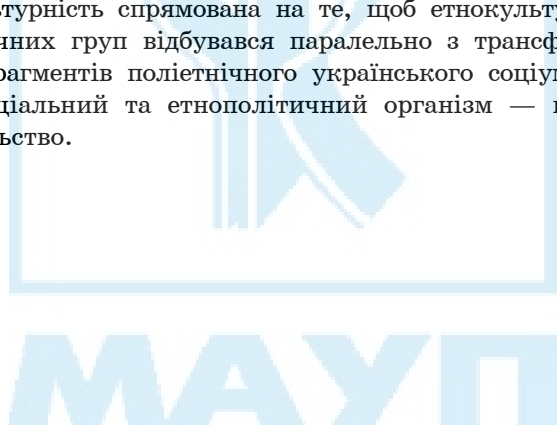
Крім того, в області створені і діють: обласний науково-методичний центр болгарської культури (м. Болград, 1998 р.), ре-

гіональні методичні центри національних культур (м. Ізмаїл, 1999 і м. Рені, 2000 р.).

Отже, все це засвідчує, що Україна піклується про відродження, збереження і розвиток української культури та культур усіх національних меншин і на цій основі — про забезпечення етнокультурного багатства, подальшого зростання ролі духовно-культурної сфери в суспільстві. Іноетнічному населенню гарантується право на національно-культурну автономію, створюються умови для вільної духовно-культурної творчості, доступу до надбань світової культури.

Етнокультурна політика в Україні враховує специфічні особливості формування і розвитку національних меншин, які визначають своєрідність етнополітичної ситуації в Україні: етнополітичний ренесанс водночас характерний як для українців, так і для національних меншин, що вимагає пошуку оптимального співвідношення у задоволенні потреб етнічного розвитку домінуючої спільноти й етнічних меншин.

Полікультурність спрямована на те, щоб етнокультурний ренесанс етнічних груп відбувався паралельно з трансформацією етнічних фрагментів поліетнічного українського соціуму в єдиний етносоціальний та етнополітичний організм — громадянське суспільство.

Висновки

1. Стрижнем етнополітики виступає культура, оскільки лише з урахуванням культурної своєрідності народів можливе вирішення політичних, соціально-економічних, духовно-культурних та інших питань у поліетнічній державі. Змістовна сторона найбільш поширених сучасних пояснень культури (науковці виділяють понад 200 її дефініцій) свідчить, що практично всі вони обов'язково наголошують на етнічному компоненті у її структурі.

До того ж важливо враховувати той фактор, що етнічні складові культури лежать в основі генетичного ядра етносу, тому що відзначаються найбільшою стабільністю та усталеністю.

Нинішній культурний глобалізаційний чинник актуалізує інтерес до культурної самотності. Це пов'язано, по-перше, з тим, що збільшується культурна багатоманітність сучасних народів, по-друге, кожен з них прагне зберегти і розвинути власну цілісність та культурну самотність.

2. Найголовнішими функціями сучасної культури є: інструментальна; інкультурації; нормативна; сигніфікативна (ознака); пізнавальна; комунікативна.

3. Між поняттями “етнічна культура” і “культура етносу” є відмінності. Перше містить здебільшого сукупність етнодиференціюючих і етноінтегруючих характеристик певної культури, що забезпечує єдність кожного окремого народу, так і передачу цієї єдності від покоління до покоління. Поняття “культура етносу” передбачає сукупність усього комплексу культурних явищ, необхідних для існування суспільства, без врахування його етнічної специфіки.

4. У етнічній культурі вирізняють два рівні: традиційно-побутовий і професійний. Перший рівень — це буденне життя людей, пов'язане з задоволенням особою своїх фізіологічних потреб, потребу спілкування тощо. На цьому рівні людина з дитинства засвоює етнічні стереотипи, які і роблять її представником певного етносу. Професійна культура — це мистецтво, наука, література, філософія, теологія тощо. Вона створюється невеликим прошарком людей і не завжди її творіння доступні розумінню широких мас.

5. Етнокультурна політика є напрямом державної діяльності і виступає невід'ємною складовою державної культурної політики України, суб'єктами її є фізичні та юридичні особи (творчі працівники, творчі спілки, організації культури, органи державної влади та місцевого самоврядування), які функціонують у сфері культури або реалізують владні повноваження у цій сфері.

6. Етнокультурна політика України відзначається рядом аспектів.

По-перше, в умовах незалежності закладаються такі основи етнополітики, які б надали процесам національно-культурного відродження невідворотного поступу, еволюційного, а не вибухового характеру, аби люди різної етнічної приналежності не сприймали свої національні інтереси як суперечливі або ворожі одне одному. Важливо, щоб громадяни України були впевнені у захищеності власних національних прав та інтересів з боку державних і політичних інститутів Української держави. Саме це дасть змогу зберігати в українському суспільстві між-етнічну злагоду, національну довіру і витримувати політичну стабільність, протидіяти руйнівним силам сепаратизму, консолідувати зусилля щодо розбудови суверенної України.

По-друге, від самопочуття українців залежить етнокультурний розвиток усіх національних меншин та міжетнічна злагода в суспільстві. Тому процеси духовно-культурного відродження, що відбуваються в Україні, держава спрямовує на консолідацію української нації, розвиток її історичної самосвідомості, традицій і культури, перетворенню її на суцільний, дійсно етносоціальний організм у середовищі українського соціуму. Особливо велика увага приділяється здійсненню системи заходів щодо зміцнення позицій української мови в усіх сферах життя, підняття її престижу на всій території України.

По-третє, Україна піклується про відродження, збереження і розвиток української культури та культур усіх національних меншин і на цій основі — про забезпечення етнокультурного багатства, подальшого зростання ролі духовно-культурної творчості, доступу до надбань світової культури.

Полікультурність спрямована на те, щоб етнокультурний ренесанс етнічних груп відбувався паралельно з трансформацією етнічних фрагментів поліетнічного українського соціуму в еди-

ний етносоціальний та етнополітичний організм — громадянське суспільство.

У цілому створення сприятливих умов для духовно-культурного розвитку етнічних груп — процес довготривалий, вимагає постійних зусиль, диференційованого підходу, значних матеріальних ресурсів, врахування балансу інтересів. Практично вирішувати ті проблеми, що є тут і виникатимуть у перспективі, необхідно постійно. Тобто існує необхідність у виробленні таких механізмів регулювання цих процесів, що поєднували б і гуманістичні засади, проголошені та закріплені в українському законодавстві, і реальні послідовні практичні кроки у сфері відродження, розбудови національних культур.

Запитання

1. У чому полягає суть етнічного компоненту в структурі сучасних трактувань культури та її функцій?
2. Які фактори свідчать про актуальність етнокультурних проблем у сучасному житті етнічних спільнот?
3. Яку роль відіграє культура у сучасному етнополітичному процесі новітніх держав?
4. На яких принципових відмінностях базуються поняття “етнічна культура” і “культура етносу”?
5. Які відмінності та взаємозв’язок між традиційно-побутовою та професійною культурами? Охарактеризуйте їх.
6. Яке визначення основних понять, пов’язаних із процесом взаємодії етнокультур: “аккультурація”; “дифузія культур”; “культурні ареали”; “етноцентризм”; “державна культурна політика”?
7. Яка сутність основних напрямів реформування культурно-мистецької сфери українського суспільства?
8. Які основні напрями спрямованості культурної діяльності української держави?
9. Які засадничі принципи реформування культурної сфери в Україні?
10. Які характерні ознаки етнокультурного процесу, пов’язаного з відродженням, розвитком духовної сфери іноетнічного населення в Україні?

Завдання

1. Проаналізуйте діяльність органів виконавчої влади України у сфері сучасної етнополітики.
2. Сформулюйте концептуальні засади сучасної культурної політики в Україні.
3. Дайте власне визначення поняттю “етнокультурна політика в Україні”.
4. Визначіть основоположні принципи, на яких ґрунтуються теоретико-методологічні підходи до формування етнокультурної політики в Україні.
5. На яких напрямках зосереджені зусилля органів державної влади у реформуванні етнокультурної політики в Україні?
6. Обґрунтуйте мету формування етнокультурної політики України.
7. Визначіть характерні особливості здійснення етнокультурної політики в регіонах України.

Темати рефератів

1. Наукові засади етнокультурної політики в Україні.
2. Сучасний стан та проблеми реформування культури.
3. Концептуальні напрями органів виконавчої влади щодо розвитку та реформування культури.
4. Характерні риси етнокультурного життя національних меншин в Україні.
5. Політико-правові засади етнокультурної політики в Україні.
6. Основні напрями державної політики у сфері збереження та розвитку культури національних меншин.
7. Формування Україною стратегічного курсу на багатокультурність українського суспільства.
8. Передумови формування етнокультурної політики в Україні.
9. Порівняльний аналіз конституційних положень України у культурно-мистецькій сфері з аналогічними положеннями конституцій інших країн світу.
10. Форми зв'язку і взаємодопомоги культурно-громадських інституцій України із громадськими формуваннями (асоціаціями, товариствами, центрами) співвітчизників, що діють за межами країни.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К., 1996.
2. *Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-ХІІ // Етнополітика в Україні. Документи та матеріали.* — К., 1998. — С. 9–11.
3. *Декларація прав національностей України*: Постанова Верховної Ради України від 1 листопада 1991 р. // *Голос України.* — 1991. — 2 лист.
4. *Основи законодавства України про культуру* (лютий, 1992). Ст. 4, 8, 22, 26 // *Етнополітика в Україні. Документи та матеріали.* — С. 97–98, 105, 107.
5. *Про мови в Українській РСР.* (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 75 — ВР від 28.02.95): Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28 жовтня 1989 р. № 312–11 // *Відомості Верховної Ради України.* — 1991. — № 50. — С. 701.
6. *Про національні меншини в Україні*: Закон України від 25 червня 1992 р. — № 2495-ХІІ // *Етнополітика в Україні. Документи та матеріали.* — С. 125.
7. *Про освіту* (в редакції Закону № 100/96 від 23.03.96): Закон України від 13 травня 1991 р. № 060–12 // *Етнополітика в Україні. Документи та матеріали.* — С. 39.
8. *Положення про Раду з питань мовної політики при Президентові України*: Указ Президента України від 24 лютого 1997 р. № 164/97 // *Етнополітика в Україні. Документи та матеріали.* — С. 292.
9. *Концепція розвитку культур національних меншин України.* Затверджено Кабінетом Міністрів України 31 травня 1995 р. // *Етнополітика в Україні. Документи та матеріали.* — С. 230–234.
10. *Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин.* Страсбург, 5 листопада 1992 р. / Поточний архів Міністерства культури і мистецтв України (1988–1999).
11. *Антонюк О. В.* Етнокультурна політика в Росії та Україні: порівняльний аналіз політико-правового забезпечення //

- Держава і право: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. — Вип. 6. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Співка юристів України; Видавничий Дім “Юридична книга”, 2000. — С. 389–395.
12. *Антонюк О. В.* Полікультурність як об’єктивний чинник консолідації українського суспільства // Держава і право: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. — Вип. 8. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — С. 458–463.
 13. *Антонюк О. В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади: Монографія. — К., 1999. — 284 с.
 14. *Арутюнян Ю. В., Дробижева М. М., Сусоколов А. А.* Етносоціологія: Учеб. пособие для вузов. — М., 1998.
 15. *Вісник Держкомнацміграції.* — 2002. — № 1. — С. 27–28.
 16. *Вісник Держкомнацміграції.* — 2002. — № 2. — С. 12–13.
 17. *Головаха Є., Паніна Н.* Чинники національної толерантності в Україні // Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. — К., 1994.
 18. *Державна* програма розвитку української культури в Україні на 1985–2000 роки // Культура і життя. — 1998. — 11 жовт.
 19. *Етнічний довідник: У 3 ч.: Ч. 1.* Поняття та терміни. — К., 1997. — 141 с.
 20. *Євтух В.* Державна етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспекти. — К., 1997.
 21. *Леонова А. О.* Етнокультурна політика України: Монографія. — К., 1998. — 228 с.
 22. *Леонова А. О.* Етнокультурні аспекти міжнаціональних відносин у контексті процесів державотворення в Україні // Вісн. Української Академії державного управління при Президенті України. — 2002. — № 4. — С. 295–300.
 23. *Леонова А. О.* Органи виконавчої влади України і сучасна етнокультурна політика. Нові підходи, проблеми // Вісн. Української Академії державного управління при Президенті України. — 2003. — № 1. — С. 357–363.
 24. *Мала* енциклопедія етнодержавознавства // НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1996. — 942 с.

25. *Римаренко Ю.* Концепція державної етнонаціональної політики в Україні: Програма реалізації основних положень // Освіта. — 1996. — 29 трав.

Державна політика щодо репатріантів

8.1. Відновлення історичної справедливості щодо осіб, депортованих за національною ознакою

У процесі державотворення важливим напрямом етнополітики в Україні стало вирішення комплексу питань, пов'язаних з поверненням, облаштуванням та інтеграцією в український соціум кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців, представників інших етнічних меншин, які за національною ознакою були примусово переселені з території України в 40-ві роки.

Саме ця проблема стала для Української держави найскладнішою у її етнополітичній діяльності, що обумовлено такими факторами. Процес репатріації був започаткований ще за часів існування СРСР і після його розпаду продовжується незалежними державами. Це призвело до порушення послідовності в його здійсненні та спричинило значні невідповідності у пошуках шляхів вирішення цієї багатовекторної проблеми. Діставши проблему раніше депортованих кримськотатарського народу, інших національних меншин як спадщину колишнього СРСР, Україна залишилася сам на сам з необхідністю її розв'язання. Як відомо, у жовтні 1992 р. з ініціативи України в столиці Киргизстану м. Бішкеку главами країн-членів СНД було підписано Угоду з питань, пов'язаних з відновленням прав

депортованих осіб, національних меншин і народів. Проте, як і інші документи СНД, зазначена угода не діє.

У нинішніх умовах епіцентр усього комплексу питань, пов'язаних із інтеграцією в українське суспільство депортованих етнічних груп, зосередився в основному на Кримському півострові.

Внаслідок розпаду СРСР Крим перетворився на один з осередків потенційних конфліктів, де переплелися інтереси і ряду держав, і етнічних груп, що у разі можливої подальшої ескалації напруженості загрожує миру і стабільності в усьому Чорноморському регіоні.

Специфіка Автономної Республіки Крим, як складової України, полягає в тому, що її населення вкрай неоднорідне і нині складається з трьох основних сегментарних груп: росіян, українців, кримських татар, розділених незбігом інтересів і різноспрямованими векторами етнокультурної ідентифікації та політичної орієнтації. Крім того, у Криму проживають представники інших народів.

Сучасна етнічна гетерогенність населення півострова формувалась в основному під впливом природних і штучних міграцій у процесі складного історичного розвитку цього регіону.

Завдяки сприятливому географічному розташуванню в центрі великих торгових шляхів, що пов'язували Схід і Захід, Північ і Південь, Крим завжди був привабливим місцем для багатьох народів, які прямували сюди, переслідуючи різну мету. На формування самобутньої духовної і матеріальної культури Криму мали великий вплив слов'янські, романо-германські, кельтські, тюркські та інші племена, які з давніх часів облаштувалися тут.

На межі II–I тис. до н. е. стародавнім населенням півострова були кімерійці, нащадками яких вважають таврів. Значний внесок в історію Криму зробили скіфи. Основну масу скіфів становили племена, які прийшли у VII ст. до н. е. із Середньої Азії. Про їх історію відомо з творів давньогрецьких авторів, переважно Геродота (V ст. до н. е.). Він виділяє кілька скіфських племен Північного Причорномор'я: скіфів-орачів, скіфів-землеробів, скіфів-кочовиків та царських скіфів. Наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. утворилося військово-політичне об'єднання Скіфія, що успішно протистояло перській навалі.

У VII ст. до н. е. розпочалася велика міграція греків із Стародавньої Еллади у пошуках нових земель. З VI ст. до н. е. греки проникають на північне узбережжя Чорного моря. У цей час вихідці з Мілета засновують м. Пантікапей (Боспор) на місці сучасної Керчі. Поступово в Криму виникають грецькі колонії Тіра, Херсонес, Феодосія, Фанагорія та ін. У V ст. до н. е. міста біля Керченської протоки об'єдналися навколо Пантікапея у Боспорську державу. У I ст. до н. е. кримські міста-держави попадають у залежність від Риму, що тривала понад два століття.

У IV–III ст. до н. е. в Криму об'явилися сармати, які потіснили скіфів і панували у степовому Криму.

У I тис. н. е. Кримський півострів зазнав навали кочових племен (готів, гунів, хозар, печенігів).

На межі IX–X ст. посилюється вплив у Криму Київської Русі. З подіями у Криму пов'язане прийняття християнства на Русі. В 989 р. князь Володимир Великий оволодів Херсонесом, що розширило торгово-економічні і воєнні зв'язки Київської Русі із Західною Таврикою і зумовило утворення Тмутараканського князівства. Слов'янське населення Київської Русі почало активно заселяти Крим.

Вплив руських князів у Криму послабило вторгнення половців. В той самий період активізується діяльність руських купців у Тавриці. Важливим центром міжнародної торгівлі стає Сугдея, де, крім основного грецького населення, проживали руські, ананські, вірменські купці, вихідці з Малої Азії.

На початку XIII ст. у Таврику проникають італійці: венеціанці, а потім генуезці.

У XIII ст. Крим захопили монгольські завойовники і він стає провінцією (улусом) Золотої Орди.

У другій половині XV ст. Кримське ханство (проголошене Хаджи Гіреєм наприкінці XIV ст. на місці Кримського улусу), після його захоплення турками, попадає у васальну залежність від Османської імперії.

Це була напівпатріархальна — напівфеодальна держава на чолі з ханом з династії Гіреїв на території Криму та Північного Причорномор'я.

У васальній залежності від Кримського ханства перебували менші орди — Буджацька, Едисанська, Едикульська, Ногайська,

що постійно кочували і контролювали величезну територію від Дунаю до Кубані.

Протягом XIII–XV ст. під впливом монголо-татарського елементу на основі більшості населення ханства, яке становили племена кочівників, посилюється процес формування нової історичної спільноти — кримських татар як народності.

Дослідники відзначають, що для етногенезу кримських татар (самоназва — крим татарлар) характерним було те, що після приходу монголо-татар до Криму поступово здійснювалася (частково добровільна і примусова) асиміляція місцевого дотатарського населення (греків, готів, частки хозар і половців), яка пізніше поширилася на генуезців, українців (полонені з ясиру), інші народності, що відбилося в антропології та етнографії кримських татар.

Матеріали різних антропологічних досліджень дають підставу для висновку, що процес визначення домінуючого типу кримського населення завершився до XVI–XVII ст., але певні відмінності між міськими і сільськими жителями зберігались тривалий час.

Я. Дашкевич зазначає, що практично до 1944 р. існував поділ кримських татар на субетноси: 1) південнобережні (“ялибойлю”) з помітними ознаками османізації (частково це колишні кримські турки, що поселялися на території тогочасних генуезьких колоній, захоплених Туреччиною 1475 р.); 2) гірські (“татлар”, “тати”) — значною мірою татаризовані греки, готи, інші народності; 3) центральнокримські (“орта-юлак”); 4) степові (“ногайлар”, ногайці, або “мингат”, “мангит”, мангити) — недавні кочовики, переважно ногайці за походженням¹²².

Непросто складались упродовж багатьох століть відносини між двома сусідніми народами — кримськими татарами і українцями. Вони і воювали між собою, і, з огляду на геополітичні та воєнні цілі, не раз об'єднувалися проти спільних суперників — Польщі, Туреччини, Московської держави. Союз Кримського ханства з українськими козаками особливо проявився в роки Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Після приєднання України до Росії були також неод-

¹²² Див.: Дашкевич Я. Татари кримські // Етнічний довідник: У 3 ч. — К., 1996. — Ч. II. Етнічні меншини в Україні. — С. 126.

норазові спроби українських гетьманів XVII–XVIII ст. (І. Виговський, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик) до спільних дій з татарами. Поряд з цим набував розвитку і процес переходу від постійних конфліктів до взаємовигідних торговельних зв'язків.

Водночас Україна була об'єктом спустошливих набігів, джерелом ясиру. Наприклад, тільки з 1605 р. до 1644 р. на Річ Посполиту, у складі якої була й Україна, здійснено близько 75 татарських набігів¹²³.

Це не могло не відбитися значною мірою на відносинах ханства із сусідніми державами, на його майбутній долі та ставленні до кримських татар, що в кінцевому рахунку призвело до їх дискримінації після захоплення Криму Росією й масової еміграції татар під час загострення міжетнічної ситуації на півострові.

У 1783 р. Крим був приєднаний до Російської імперії. Спочатку землі ханства увійшли до складу Таврійської області, а з 1802 р. — Таврійської губернії.

Росія взяла курс на проведення шовіністичного напрямку в національній політиці стосовно кримських татар, інших народностей півострова.

Політика, здійснювана царським урядом відносно захопленої території, зокрема населення, що проживало на ній, обумовила суттєві зміни в етнодемографічних пропорціях. *Чисельно переважаючи на півострові наприкінці XVIII ст. кримські татари внаслідок двох хвиль еміграції (1790 і 1850–1860) на цей час уже становили меншість на своїй етнічній території.* Лише у гірській і південнобережній частині Криму зберігся відносно компактний ареал татарського населення. На початку XX ст. він розміщувався на півдні півострова і простягався від Балаклави на заході до Судака на сході і від Карасубазара до Ялти. Поступово кримські татари практично повністю залишили центральні райони Криму.

Крім кримських татар, півострів населяли малочисельні громади кримчаків і караїмів.

Відразу після входження Криму до Росії розпочалась колонізація півострова. На залишені кримськими татарами землі

¹²³ Див.: Овод В. Миграционные процессы в Крыму: история, проблемы, перспективы. — Симферополь, 1997. — С. 11.

переселились росіяни (маються на увазі “русскіє”), українці, німці, болгари, вірмени, греки, естонці, чехи, молдавани, євреї та ін. Росіяни селилися на усій території Криму, зокрема, і в містах, і в селах. Чисті російські ареали розміщувались на півночі півострова. На відміну від них, українці і німці були в основному сільськими жителями — до 90 % від їх загальної чисельності на 1926 р. Українці оселялися у степових районах, становлячи, зокрема у Керченському районі, 30 % і в Євпаторійському районі — 21,5 % усього сільського населення. Німці займали найкращі чорноземні землі у центральній частині півострова (Джанкойський, Сімферопольський райони), а також у його східній передгірській частині (Феодосійський і Карасубазарський райони)¹²⁴.

Стародавнє християнське населення Криму — вірмени і греки — було “виведене” О. Суворовим за наказом Катерини II 1779 р. Частина їх повернулася в Крим зразу після його приєднання до Росії, а, крім цього, великі групи греків і вірмен переселилися на півострів у XIX ст. з османських володінь, де вони зазнавали гонінь і дискримінацій. Розміщувались останні переважно в місцях попередніх поселень — вірмени у районі Феодосії і Старого Криму, греки — крім того, на Південному березі й у районі Севастополя та Балаклави.

Перший Всеросійський перепис населення 1897 р. засвідчив, що в Криму серед усіх його жителів 274,7 тис. осіб (45,3 %) становили представники слов'янського етнічного елементу (росіяни, українці, білоруси — 186,2 тис. осіб), 34,1 % жителів належали до кримськотатарської етнічної групи, решта — до представників інших етносів¹²⁵.

Зростання політичної активності кримських татар розпочинається з кінця XIX ст., коли татарське національне відродження очолив Ісмаїл Бей Гаспиралі (1851–1914). Це був громадсько-політичний рух, що ставив за мету радикально реформувати систему освіти кримських татар та інших мусульманських народів імперії; культурне відродження і об'єднання колоніаль-

¹²⁴ Див.: *Клячин А. И.* Динамика этнических систем расселения в Крыму (в связи с проблемой возвращения крымских татар) // *Этнографическое обозрение.* — 1992. — № 2. — С. 24.

¹²⁵ Там само.

них народів; сприяння інтеграції ісламської культури із західною; підготовку висококваліфікованих кадрів у всіх сферах життя; широке залучення мусульманських народів у ділове, культурне і політичне життя імперії, а також поступове перетворення тоталітарної православно-монархічної імперії на демократичну країну, де поважалися б права усіх людей, у тому числі права народів на самовизначення.

Ці ідеї широко пропагувалися у заснованій Ісмаїлом Гаспіралі у м. Бахчисараї 1883 р. і редагованій ним до кінця свого життя *перший й єдиний впродовж 20-ти років у Російській імперії мусульманській газеті “Терджиман”, у сотнях організованих і реформованих ним новометодних школах.* Навколо цієї газети та її редактора концентрувались кращі сили інтелігенції мусульманських народів Росії, які після лютневої революції 1917 р. очолили свої національно-визвольні демократичні рухи.

Визвольний рух кримськотатарського народу, його національна консолідація проходили в умовах, коли царський режим здійснював у Криму жорстку колонізаторську політику, неофіційним гаслом якої було “Крим — без кримських татар”.

Однак це не завадило кримськотатарському національному рухові відіграти вагомую роль у розвитку революційних подій на Кримському півострові в 1917–1920 рр. Характерною ознакою цього руху було те, що в ньому виявився увесь спектр політичних течій усієї Росії — *від крайнього лівого, соціалістичного аж до монархічного спрямування.*

У березні 1917 р. у м. Сімферополі відбулися організаційні збори Курултая, що обрали Мусульманський виконавчий комітет. Він був визнаний Тимчасовим урядом як єдиний законний представницький орган усіх кримських татар. У липні цього ж року була утворена національна партія “Міллі-фірка”, яка тривалий час очолювала державотворчий рух татарського народу. У грудні за участю “Міллі-фірки” розпочав роботу Курултай (Татарські Кримські Установчі Збори), було сформовано національний татарський уряд Директорію. Політика останнього поряд з існуючими на півострові радами спрямовувалась на підтримку буржуазних сил у Росії, а також Центральної Ради. Була прийнята Конституція Криму, проголошено Курултай Парламентом з однорічним терміном. Почалося формування власних татарських збройних сил.

Проте ці події, які можна розглядати як передумови кримськотатарської національної державності, не отримали свого логічного завершення. У жорсткій класовій боротьбі, що тривала на півострові у 1918–1920 рр., *політичний еліті татар не вдалося створити власну незалежну державу.*

Після завершення громадянської війни у жовтні 1921 р. була утворена Кримська АСРР у складі Російської Федерації, яка проіснувала до депортації кримських татар в 1944 р. Автономія у Криму за характером формування і функціонування мала свої особливості порівняно з іншими автономіями колишнього СРСР. Вона, на відміну від них, була створена не за національно-територіальним, а на підставі поліетнічного складу населення півострова, наявності серед його жителів великих за чисельністю етнічних груп, за *територіальним принципом.* Це відображали, зокрема, адміністративні райони. Із 20 низових адміністративних районів Криму 11 були національними: 6 — кримськотатарських, по 2 — німецьких і єврейських, 1 — український (створений 1930 р.)¹²⁶.

Національна політика, що проводилась радянською владою в Автономії, мала таке саме спрямування і характерні ознаки, що й на усій території СРСР. Спочатку в 20-ті роки у процесі здійснення політики коренізації відбувалося духовно-культурне відродження і українців, і інших етнічних груп, у тому числі татарської. Партійні органи через свої нацсекції залучали представників нацменшин до партійного і радянського будівництва. Так, серед 227 делегатів 2-ї Сімферопольської повітової конференції РКП (б) у травні 1921 р. було 139 росіян, 46 євреїв, 12 українців, 14 татар, решта — представники інших національностей.

Останнім створювались умови для забезпечення прав і можливостей брати участь у роботі відповідних органів влади. У вересні 1925 р. згідно з документами “Коренізація апарату” серед членів КримЦВК було: татар — 32, росіян — 29, німців — 3, євреїв — 1; серед членів РВК: росіян, татар — по 42, німців — 5, євреїв — 6, вірмен — 2, болгар — 1, естонців — 2, білорусів — 2, караїмів — 1, угорців — 1, поляків — 1; до

¹²⁶ Див.: *Заставний Ф. Д.* Географія України: У 2 кн. — Львів, 1994. — С. 165.

складу голів сільських рад входило: росіян — 69, татар — 54, інших — 19; у 43-х сільськогосподарських товариствах було: греків — 4, німців — 19, татар — 52, росіян — 80, болгар — 3, чехів — 1, поляків — 2, сербів — 1¹²⁷.

Суттєво почала зміцнювати свій потенціал кримськотатарська національна культура і освіта. Для народного господарства готувалися кадри з вищою і середньою спеціальною освітою. Так, 175 студентів-татар вже 1921 р. навчалися у Кримському університеті; 20 слухачів були направлені в Інститут живих східних мов до Москви, 26 — в Інститут Сходу, 1 — до Єкатеринославського гірничого інституту, 1 — в Донський політехнікум, 2 — до соціально-економічного інституту. Для підготовки татарських вчителів були створені педагогічні курси. Протягом 1921 р. відкрито 553 школи, у тому числі 50 татарських¹²⁸.

Однак вже з кінця 20-х років політика коренізації в усій державі, у тому числі й в Автономії, починає поступово згортатися, відбуваються кардинальні зміни у міжетнічній сфері. Об'єктом жорстких репресій у рамках боротьби з так званим націонал-демократичним рухом стає кримськотатарська інтелігенція. Офіційна Москва з утвердженням сталінського тоталітарного режиму взяла чіткий курс на впровадження в національній політиці унітарно-централістських тенденцій, спрямованих на придушення самостійного національно-культурного розвитку усіх народів країни.

Особливо реально суть цієї політики, її апогей виявились у роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., коли були здійснені злочинні акти депортації цілих народів за національною ознакою. У травні 1944 р. ця трагічна доля спіткала і кримських татар, і деякі інші етнічні групи Криму (вірмен, греків, болгар, циган тощо).

Дослідники називають різні цифри виселених з Криму татар. Однак більшість з них, про що свідчать і архівні джерела, сходиться на думці, що восени 1944 р. із півострова було вивезено близько 200 тис. татар. З ними трагічну долю розділили і представники інших народів, які проживали в Криму. 2 черв-

¹²⁷ Див.: Зінченко Ю. Кримські татари: Іст. нарис. — К., 1998. — С. 77.

¹²⁸ Там само.

ня 1944 р. була прийнята постанова Державного Комітету Оборони СРСР “Про виселення з Криму німецьких пособників з числа болгар, греків і вірмен”. Операція розпочалася 24 червня 1944 р. Цього ж дня Сталіним була підписана нова постанова Державного Комітету Оборони СРСР, де йшлося про виселення місцевих жителів турецького, грецького й іранського підданства, які мали на руках прострочені паспорти.

Ще раніше, 1941 р. з Криму депортовано понад 50 тис. німців, які півтора століття проживали в Криму.

Місцями поселення висланців стали Автономна республіка і 9 областей Узбецької РСР, 8 автономних республік, 4 краї і 22 області РРФСР, 16 областей Казахської РСР, 6 областей Киргизької РСР, а також території Карело-Фінської, Таджикицької РСР і Туркменської РСР, де вони утримувались на дискримінаційному режимі спецпоселення аж до 1956 р.¹²⁹.

Однак треба зауважити, що загальна чисельність депортованих з території нинішньої України не обмежується наведеними цифрами — вона значно більша за рахунок представників інших національностей. Зокрема, із західних районів України за часів тоталітарного режиму було депортовано багато поляків. Окрім того, у передвоєнні та воєнні роки було примусово виселено щонайменше 600 тис. українців.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. були скасовані обмеження щодо спецпоселення кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їх сімей, виселених в роки Великої Вітчизняної війни. Водночас другий пункт Указу проголошував, що “зняття обмежень по спецпоселенню... не несе за собою повернення їм майна, конфіскованого при виселенні, і що вони не мають права повертатись в місця, звідки були виселені”.

Проте і в наступні десятиріччя депортовані, зокрема кримські татари, були позбавленні права повернутися на історичну батьківщину. Постанова Ради Міністрів Української РСР від 15 грудня 1956 р., мотивуючи “...труднощами розселення і тру-

¹²⁹ Див.: *Брошев В. М.* Депортация жителей Крыма // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). — К., 1994. — С. 48.

довлаштування у прилеглих до Криму районах кримських татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, що раніше проживали в Кримській області, а зараз повертаються значною мірою з місць спеціального поселення”, ставила завдання “визнати недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць спеціального поселення”, і “зобов’язати виконками обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих цих областей: а) припинити прийом татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, що раніше проживали в Кримській обл., а зараз повертаються з місць спецпоселення, і подавати їм необхідну допомогу у виїзді за межі цих областей, а також за межі УРСР; б) розглянути питання про те, щоб сім’ї колишніх спецпоселенців, які вже проживають у зазначених областях, розселити в інших областях республіки, а також за межами УРСР, вкупі з тими, які ще не повернулися, але мають повернутися...”¹³⁰.

Одним з подальших кроків, що відбилися на долі одного з найчисельніших депортованих народів за національною ознакою — кримських татар, стало прийняття Президією Верховної Ради СРСР у вересні 1967 р. Указу “Про громадян татарської національності, які проживали в Криму” та Постанови “Про відновлення прав кримських татар і членів їх сімей проживати на всій території СРСР”. У цих документах було офіційно визнано безпідставними звинувачення на адресу кримських татар. Водночас вони вважались “вкоріненими” у районах тогочасного розселення, що реально означало закріплення їх у місцях свого заслання.

Фактично до 1987 р. на офіційному рівні не визнавалось саме існування кримськотатарського народу. У науковій літературі на підтвердження цього наводяться такі аргументи: відсутність внаслідок здійснюваної сталінським режимом політики етноциду щодо кримських татар, етнокультурної інфра-

¹³⁰ Див.: Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області: Постанова Ради Міністрів Української РСР від 15 грудня 1956 р. // Депортовані кримські татари, болгар, вірмени, греки, німці. Зб. документів (1941–1998). — К., 1999. — С. 14.

структури: шкіль, преси, культурних установ тощо; у післявоєнних переписах кримські татари враховувались разом з татарами Поволжя і Сибіру, незважаючи на їх виражену етногенетичну і етнокультурну специфіку та наявність власної національної самосвідомості.

Тільки у 1989 р. кримськотатарська національність знову з'являється у даних Всесоюзного перепису населення. У його матеріалах визначена чисельність кримських татар на усій території СРСР — 271,7 тис. осіб, у тому числі в Україні — 46,8 тис. осіб, зокрема в Криму — 38,4 тис. осіб.

Утім, за підрахунками вчених, ці дані суттєво занижені. Так, група дослідників під керівництвом російського політолога Е. Паїна вважає, що сучасна чисельність кримських татар на пострадянському просторі становить 340–410 тис. осіб.

Національний рух кримськотатарського народу за відновлення своїх прав і повернення на Кримський півострів розпочався зразу після депортації і набув організаційних форм з середини 50-х років. У 1967 р. був оголошений *“Наказ”, що став своєрідним заповітом щодо кримськотатарського майбутнього, основна ідея якого полягала у боротьбі за відтворення кримськотатарської державності*. У середовищі кримських татар з'являється політична еліта, яка почала представляти їхні інтереси перед державними органами.

Наприкінці 80-х років оформлюються дві основні організації кримських татар: Національний рух кримських татар (далі — НРКТ. Лідер Ю. Османов) і Організація кримськотатарського національного руху (далі — ОКНР. Лідер М. Джемільов). Розходження між цими двома організаціями, що видавалися незначними з початку їх створення, поступово набули непримиренного характеру. Вони стосувалися і теоретичних, і організаційних питань. У той час як НРКТ стояв на позиціях реставрації КрАРСР на основах радянського законодавства, ОКНР орієнтувалася на традиції, закладені в 1917 р., і на висунуті тоді ж ідеї відновлення державності, знищені у 1783 р. Якщо Організація кримськотатарського національного руху відкрито ігнорувала офіційну владу, то Національний рух схилився до співпраці з нею. Загалом ОКНР, на відміну від НРКТ, виступала з різко антикомуністичних позицій, орієнтуючись на Туреччину та західні країни.

Розвиток етнополітичної ситуації, пов'язаний з кримськотатарським чинником, засвідчив у подальшому зростання авторитету ОКНР серед кримських татар і звуження впливу НРКТ (особливо після смерті свого лідера Ю. Османова восени 1993 р.).

Нинішній стан інтеграції депортованих дає можливість умовно виділити основні сфери зосередження зусиль органів державної влади та різних громадських об'єднань у вирішенні усього комплексу її проблем.

Політико-правова сфера. Насамперед треба виділити тезу, що органи державної влади, з одного боку, і лідери руху ОКНР — з другого, не тільки по-різному бачили процес повернення кримських татар на півострів, а й зовсім з інших позицій уявляли шлях вирішення проблеми відновлення громадянських прав представників цього народу, його місця у політичній структурі Криму, роль репатріантів і їх організацій у розвитку півострова.

З самого початку національний рух кримських татар однією з головних вимог поставив питання забезпечення останнім права на самовизначення, що трактувалось як право на відновлення національної державності кримськотатарського народу на усій території Криму. Далі, попервах, як зазначають М. Губогло та С. Червонная, і ОКНР, і НРКТ розглядали КрАРСР як національно-територіальне автономне утворення кримських татар — єдиного корінного народу Криму.

Офіційний Крим, у свою чергу, небезпідставно розглядав КрАРСР як територіальну автономію усього населення півострова, обумовлену традиційною поліетнічністю цього регіону і яка забезпечувала рівні гарантії розвитку всіх етнічних груп Криму.

20 січня 1991 р. ОКНР прийняла рішення про бойкотування референдуму щодо відродження КрАРСР, мотивуючи це тим, що нетатарська більшість населення не має права на власну державну автономію. З 1990 р. ОКНР взяла курс на організацію в Криму національного з'їзду (Курултаю), що вбачався як перший крок у відновленні державності.

Такий з'їзд відбувся 26–30 червня 1991 р., і на ньому були схвалені ідеологічні засади цієї частини кримськотатарського руху.

Отже, у процесі етнополітичного ренесансу кримські татари пройшли три вирішальні етапи політичного розвитку, а саме: набуття політичної свідомості, політичної мобілізації та виходу на арену політичної боротьби.

На останньому, третьому етапі кримськотатарська етнічність перетворилась на *вагому політичну силу*. Завдяки своїй еліті кримські татари мобілізувались, створили національно-патріотичні організації, що почали теоретично й ідеологічно оформляти власні політичні цілі та наміри, активно їх реалізовувати.

Також важливо відзначити, що у стадію активної політичної діяльності увійшли інші депортовані етнічні групи: німці, греки, вірмени тощо, які створили свої громадські організації в Криму.

Отже, з середини 80-х — початку 90-х років політичний розвиток в Україні визначив головними суб'єктами державної етнополітики поряд з українцями та національними меншинами й етнічні групи, які були депортовані за національною ознакою та повертаються в Україну. Особливе місце за вагомістю серед них належить кримськотатарському етносу.

Перед Українською державою постало у зв'язку з цим одне з найголовніших завдань — інтегрувати такі етнічні групи в українське суспільство, зокрема в Автономну Республіку Крим, регіон, у якому вони мають і вбачають свої історичні витоки.

У теоретичному аспекті сам процес *міжетнічної інтеграції у довідкових академічних виданнях розглядається як процес взаємовідносин і взаємодій між різними спільнотами багатонаціональної чи поліетнічної держави, що веде їх до зближення й об'єднання, формування політичної нації, але не викликає зміни етнічної ідентичності*. При цьому виокремлюють такі характерні риси й ознаки міжетнічної інтеграції: 1) вона стосується не окремих осіб, а груп людей; 2) відбувається на рівноправній основі; 3) веде не до виникнення якоїсь нової суперчи міжетнічної спільноти, а до формування політичної нації.

Концептуальні засади сучасного кримськотатарського руху були сформовані у його основних документах: “Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу”, прийнятий П Курултаєм (червень 1991 р.) та у проекті Конституції Кримської Республіки, розробленої Меджлісом наприкінці 1991 р. Пункт перший Декларації констатує: “Крим є націо-

нальною територією кримськотатарського народу, на якій лише він володіє правом на самовизначення так, як воно викладене в міжнародних правових актах, визнаних міжнародним співтовариством. Політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі”. Пункт четвертий Декларації проголошує землю і природні ресурси Криму “основою національного багатства кримськотатарського народу”¹³¹.

Делегати Курултаю висловились проти визнання утвореної на референдумі 20 січня 1991 р. Кримської АРСР: “Кримська АРСР, що відновлюється не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації... і не визнається Курултаєм в такому вигляді”. Курултай проголосив утворення Меджлісу як “вищого повноважного представницького органу кримськотатарського народу”¹³². При цьому лідери руху неодноразово підкреслювали, що Меджліс не є громадською організацією.

Конкретизацію основні положення щодо облаштування Криму як національної держави кримських татар отримали у проекті Конституції Кримської Республіки, підготовленому дещо згодом Меджлісом. Зокрема, преамбула проекту Конституції розмежовує “народ Криму” на корінне населення (кримських татар, кримчаків і караїмів) і “громадян інших національностей, для яких з історичних обставин Крим став батьківщиною”. Такий підхід закріплюється в основному визначенні Кримської Республіки як “суверенної демократичної правової держави, що об’єднала в процесі історичного розвитку кримськотатарський народ, караїмів і кримчаків, які являють корінне населення республіки, а також громадян інших національностей, що проживають на її території”. Відмінність між цими двома частинами “народу Криму” за проектом у тому, що одна з них — “корінне населення” — володіє правом на самовизначення, а інша — “громадяни інших національно-

¹³¹ Див.: Декларация о национальном суверенитете крымскотатарского народа // М. Н. Губогло, С. М. Червонная. Крымскотатарское национальное движение. — Т. 2. Документы. Материалы. Хроники. — М., 1992. — С. 110.

¹³² Там само.

стей” — позбавлена його. Втім, як вказується у ст. 3, обидві ці частини є “носіями суверенітету і єдиним джерелом державної влади на всій території республіки”. Автори проекту Конституції передбачають конституційні переваги “корінному населенню”. Так, ст. 4, проголошуючи рівні права національних груп, лише останньому гарантує “можливості і засоби для його всебічного розвитку”. Зокрема, “корінне населення”, на відміну від “некорінного”, має право виражати свою волю та інтереси не лише через офіційні органи влади, а й через спеціальний представницький орган — Курултай. Ст. 17 фіксує тезу, що “громадянам кримськотатарської національності та іншим особам, депортованим з Криму, а також їх нащадкам надається пріоритетне право на отримання земельних ділянок для будівництва житла, об’єктів соціальної інфраструктури, громадських, культурних і культових споруд, господарчої діяльності”¹³³.

У зв’язку з цим можна зазначити, що запропонована ОКНР концепція відновлення прав кримських татар та відтворення державності завдяки її радикалізму та браку реалістичності була негативно сприйнята і кримським офіційним керівництвом, і нетатарським населенням півострова, і багатьма західними експертами.

Починаючи з 1993 р. поступово відбувається зміна радикальних підходів до реалізації політичних прав кримських татар на більш помірковані. Потреба в необхідності здійснення такої корекції обґрунтована у спеціальному документі “Шляхи самовизначення кримськотатарського народу”, підготовленому московським Центром етнополітичних і регіональних досліджень Е. Паїна. Проаналізувавши ситуацію в Криму, він вказав на ряд “неконструктивних моментів” і “тактичних недоробок” офіційної концепції кримськотатарського національного руху: установку на побудову “суверенної національної кримськотатарської держави”, використання рухом погроз застосування сили, обґрунтування ним можливості реалізації прав кримських татар за рахунок (або на шкоду) прав інших етнорегіональних груп тощо. Автори зазначеного документа запропонували програму “корекції” пріоритетів руху, головним моментом

¹³³ Див.: Декларация о национальном суверенитете крымскотатарского народа // М. Н. Губогло, С. М. Червоная. Крымскотатарское национальное движение. — Т. 2. Документы. Материалы. Хроники. — М., 1992. — С. 114–150.

якої стало “зміщення акценту з головної стратегічної мети — політичного самовизначення в повному обсязі... — на забезпечення реалізації окремих складових права на самовизначення (політичних, соціальних, культурних)”¹³⁴.

Під впливом положень цього документа керівництво національного руху виступило з ідеєю визнання за кримськими татарами міжнародно-правового статусу “корінного народу” і поширення на нього принципів, що випливають зі спеціальних міжнародно-правових документів і насамперед Конвенції МОП № 169 (1989) Про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах.

Аналізуючи вищезазначені процеси, що відбуваються у кримськотатарському національному русі, український дослідник С. Єфімов пише: “Цей крок лідерів руху можна було б розглядати як суттєву корекцію колишніх підходів. Та все ж висування нових пріоритетів не супроводжувалось відмовою від старих. Це призвело до досить цікавої ситуації, за якої сьогодні національний рух керується двома фактично підходами до проблеми реалізації політичних прав кримських татар, що взаємовиключають один одного. Один з них заснований на розгляді цього етносу як титульного і містить вимогу відновлення його “національної державності” (при цьому внесене на III Курултаї нове формулювання, відповідно до якого національно-територіальним принципом”, принципово нічого не змінює, оскільки це, як і вимога “національної державності”, передбачає встановлення пріоритету кримських татар над іншими кримськими етносами). Другий впливає з фактичного визнання за кримськими татарами статусу етнічної меншини, однією з різновидів якої є “корінний народ”¹³⁵.

Ускладнює в цілому ситуацію з визначенням політико-правового статусу кримських татар як корінного народу чи національної меншини неврегульованість цієї проблеми у чинному законодавстві.

¹³⁴ Див.: Єфімов С. О. Про еволюцію підходів Меджлісу до питання політичних прав кримських татар // Кримські татари і українське суспільство: проблема політичної та соціальної інтеграції: Матер. конф. 26–27 листопада 1998 р. — К., 1998. — С. 40–41.

¹³⁵ Там само. — С. 41.

Згідно з ним юридичний статус кримськотатарського народу визначений так: це громадяни України; народ, який постраждав внаслідок депортації; національна меншина. Останній статус не задовольняє кримських татар і є головним політико-правовим питанням, що потребує розв'язання.

Український політолог Л. Шкляр зазначає, що міжнародне право чітко диференціює два напрями права: те, що стосується корінних народів, і те, що стосується меншин. Обидві гілки права склалися як автономні системи і мають специфічні відмінності. Вчений звертає увагу на те, що правова база національних меншин складається з десятка декларацій, хартій, конвенцій і рекомендацій тощо. Водночас щодо корінних народів вона значно вужча. До проблематики корінних народів міжнародне право активно звертається, починаючи з вісімдесятих років.

Важливим кроком до розробки універсальних принципів щодо прав корінних народів стала Конвенція МОП № 169 “Про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах” (ухвалена у червні 1989 р., а введена в дію у вересні 1991 р.). Вона суттєво поглибила положення попередньої Конвенції № 107 про корінні народи саме в тій частині, де йдеться про критерії корінних народів.

Останні роки свідчать про підвищену увагу світового товариства до забезпечення прав корінних народів. Так, 1993 р., згідно з резолюцією ООН, був проголошений Міжнародним роком корінних народів світу. Відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН у грудні 1994 р. почалося Міжнародне десятиріччя корінних народів світу.

Проте в міжнародно-правових документах досі не існує офіційного або загальноприйнятого визначення терміна “корінні народи”. Це стосується також і меж їх прав.

З 1982 р. при Підкомісії з попередження дискримінації та захисту меншин Комісії з прав людини ООН працює Робоча група щодо корінних народів, головним завданням якої є підготовка Декларації прав корінних народів. У 1994 р. проект такої Декларації було розглянуто на Комісії з прав людини. З того часу цей проект постійно доопрацьовується експертами ООН, представниками урядів понад 60 держав, у яких проживають народи, що претендують на цей статус, а також представни-

ками організацій корінних народів. Проте на сучасному етапі він ще далекий від завершення.

Варто відзначити, що відсутня єдина позиція стосовно надання кримським татарам статусу корінного народу і серед українських вчених. Одні вважають вимоги кримськотатарського народу справедливими, обґрунтованими і що їх необхідно задовольнити. Так, академік НАН України І. Ф. Кураєв підкреслює: “Якщо кримські татари і надалі наполягатимуть на визнанні їх як корінного народу, то цю вимогу треба задовольнити. Законність її не підлягає сумніву... Щодо надання прав корінних народів іншим етнічним спільнотам, які цього домагаються, то, як нам уявляється, з їхнього боку зроблено ще дуже мало, щоб ці права належним чином обґрунтувати. У міру того як такі обґрунтування будуть представлені, питання про право кожного з них на статус “корінного” має розглядатися окремо”.

Інша група науковців відстоює протилежну точку зору. На їхню думку, в Україні немає етнічних спільнот, які підпадають під визначення, що їх дає міжнародне право стосовно корінних народів. О. Майборода, зокрема, пише: “До “корінних народів України”, як правило, зараховують кримських татар, караїмів, гагаузів і кримчаків... Названі народи у межах понять, якими користуються, наприклад, етнологи, історики, літератори можуть означатися як “корінні”, оскільки їх етногенез відбувся на території сучасної України. Однак за цим критерієм першим серед “корінних” мусить бути названий український етнос. Крім цього, поняття, застосовані в одній сфері, не переносяться автоматично в іншу сферу, до того ж у таку специфічну, як право”. Далі український вчений звертає увагу на те, що “жодний з названих етносів не веде племінний спосіб життя. Караїми і кримчаки вже не мають компактної території проживання, яку можна було б визначити як об’єкт колонізації численнішим і розвиненішим народом. Територія сучасного компактного проживання гагаузів не була об’єктом колонізації чисельнішими слов’янами, оскільки племена, на основі яких склався гагаузький етнос, самі колонізували певну територію в оточенні автохтонів-слов’ян і предків молдаван. Кримських татар не можна зарахувати до бездержавних у минулому народів, поглинених іншою державою. Тут був випадок руйнування

держави доволі розвиненого народу. Його історична доля — специфічний випадок, який потребує і специфічного правового вирішення”¹³⁶. Серед цієї другої частини вчених на підтвердження своєї позиції наводиться і такий аргумент, що ситуація в Україні не є аналогічною з історичної точки зору з тією, де запроваджено концепцію захисту прав корінних народів, оскільки колонізаторами тут були не українці, а росіяни.

Мотивацією зазначеної групи дослідників є й те, що проголошення привілейованого становища окремих національних меншин порівняно з іншими може призвести до детонації націоцентристських підходів у реалізації прав і становища як українців, так і деяких національних меншин, до етнічного сепаратизму в окремих регіонах з претензіями на територіальні зміни, чи навіть до іредентизму, що становить суттєву небезпеку національній безпеці України. О. Кривицька підкреслює, що “проголошення особливих статусів кримськотатарського народу, кримчаків, греків та ін., поряд з існуванням законів про національні меншини, призведе до формування України як держави на принципах етнічності, як багатонаціональної держави, а не єдиної держави з багатонаціональним складом населення”¹³⁷.

І нарешті, виділяється третя група українських науковців, які пропонують визнати вимоги кримських татар щодо надання їм статусу корінного народу справедливими, але вирішувати цю проблему не поспішаючи, поетапно з всебічним вивченням і осмисленням усіх її аспектів. Саме цей шлях в українському суспільстві вважається найприйнятнішим. Про це, зокрема, свідчить і діяльність органів виконавчої влади, і різноманітних громадських об’єднань, і представників широкого загалу науковців.

На врегулювання політико-правових аспектів депортованих спрямовані послідовні зусилля урядових структур України, Автономної Республіки Крим і діяльність Верховної Ради України.

¹³⁶ Див.: *Майборода О.* Демократизація і національні меншини // Українське слово. — 1998. — 11 черв.

¹³⁷ Див.: *Кривицька О.* Етнополітичні проблеми України у контексті світового досвіду // Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. — К., 1997. — С. 188.

Серед ряду державних та урядових рішень і заходів стосовно цієї проблеми важливими є Постанова Кабінету Міністрів України № 636 від 11 серпня 1995 р. “Про заходи щодо розв’язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим”, Постанова Кабінету Міністрів України № 331 від 18 березня 1996 р., якою затверджено програму першочергових заходів, пов’язаних з розселенням та облаштуванням кримських татар і осіб інших національностей, які повернулися і проживають в АРК.

З метою оперативного вирішення усього комплексу проблем, пов’язаних з адаптацією й інтеграцією депортованого кримськотатарського народу в українське суспільство, у травні 1999 р. Президентом України було підписано Указ № 518/99, згідно з яким створено при Президентові України Раду представників кримськотатарського народу як консультативно-дорадчого органу. Ще раніше Розпорядженням Президента України № 67 від 27 березня 1998 р. була створена робоча група з підготовки пропозицій щодо вирішення питань, пов’язаних з поверненням депортованих кримських татар.

Кабінетом Міністрів України підготовлено і передано на розгляд Верховної Ради України два законопроекти “Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, які зазнали репресій та були депортовані з території України” і Державну програму адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їхньої культури і освіти.

Проблеми законодавчого врегулювання та реалізації державної політики щодо забезпечення прав кримськотатарського народу та національних меншин, які були депортовані і добровільно повертаються в Україну, стали предметом обговорення у квітні 2000 р. на парламентських слуханнях Верховної Ради України. В них взяли участь народні депутати, науковці, члени Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, представники органів влади Автономної Республіки Крим і окремих областей України, представники товариств і громад національних меншин, які були депортовані з території України.

Учасники слухань, оцінивши нинішній стан вирішення проблем депортованих, рекомендували Верховній Раді, Президенту

України, Кабінету Міністрів України здійснити ряд невідкладних заходів щодо прискорення їх здійснення.

Соціально-економічна сфера. Важливою складовою комплексної проблеми інтеграції депортованих в українське суспільство є її соціально-економічний аспект.

Незважаючи на скрутну економічну ситуацію, Україна, починаючи з 1991 р., намагається самостійно вирішувати фінансування облаштування депортованих. Так, 1992 р. на їх потреби з Державного бюджету України було виділено більш як 10 млрд крб., 1993 р. — 110 млрд крб., 1994 р. — понад 1 трлн крб.; 1995 р. — 2 трлн 478 млрд крб. І цей процес триває.

Починаючи з 1996 р. намітилась тенденція до зменшення бюджетних асигнувань, які, як правило, виділяються не в повному обсязі. Зокрема, 1996 р. із запланованих 28 млн грн. на капітальні вкладення фактично було профінансовано із Держбюджету лише 6,2 млн грн., на соціально-культурні заходи та надання допомоги з передбачуваних 6 млн грн. (бюджет Криму) профінансовано 3,3 млн грн.

У 1997 р. ситуація з фінансуванням дещо поліпшилася. Із запланованих у Державному бюджеті 13,3 млн грн. було профінансовано 12,85 млн грн., що становило майже 97 відсотків.

Загалом протягом 1992–1998 рр. на капітальне будівництво виділено коштів на суму, еквівалентну 300 млн дол. США, що дало змогу збудувати 273 тис. кв. м житла, 375 км водопроводу, 851,4 млн ліній електропередач, 84,3 км доріг.

У 1999 р. з 6 млн 500 тис. дол. США було виділено 4 млн 100 тис.

Іншою соціально-економічною проблемою, що постала перед Українською державою, є недобудовані об'єкти капітального будівництва. За підрахунками офіційних органів, їх нараховується близько 770. Загальна вартість їх будівництва становить близько 535 млн грн. За останніми даними вартість незавершеного будівництва становить 80 млн грн.

Гострим питанням залишається забезпечення житлом репатріантів. Майже кожен другий з тих кримських татар, що повернулися в Автономну Республіку Крим, або близько 34 тис. сімей, не мають власного житла. Більшість з них (58 %) самотужки будуються.

Найбільш сприятливим механізмом забезпечення кримських татар власним житлом за підтвердженням історичного досвіду й практики нинішнього етапу їх облаштування стало передусім будівництво індивідуального житла з присадибною ділянкою. Кримськотатарські джерела свідчать, що для абсолютної більшості кримських татар цей шлях облаштування є найбільш бажаним. Для індивідуального будівництва кримським татарам-репатріантам виділено 45,876 земельних ділянок. Республіканський комітет у справах національностей і депортованих громадян Автономної Республіки Крим для пільгових категорій громадян прийняв рішення про будівництво для них індивідуального житлового будинку за типовими проектами. Проте різке скорочення фінансування не дозволило завершити початі будівництва.

Враховуючи цю ситуацію, Рада міністрів Автономної Республіки Крим прийняла Постанову № 135 від 22 квітня 1997 р. “Про передачу незавершеного будівництва індивідуальних житлових будинків для депортованих громадян у власність господарів земельних ділянок”.

Серед соціально-економічних питань, що потребують особливої уваги Української держави, такі: проблема безробіття — не мають роботи 49,6 % кримських татар; у незадовільному стані перебуває інфраструктура місць компактного проживання — забезпеченість електроенергією населених пунктів, де проживають кримські татари, становить 75 %, водопостачанням — 27 %, рівень газифікації не перевищує 3 %, каналізаційні та теплові мережі практично відсутні, забезпеченість шляхами з твердим покриттям становить близько 10 %; проблеми з медичним забезпеченням¹³⁸.

Надаючи важливого значення проблемі репатріації депортованих, уряд України визначив пріоритетні напрями у її вирішенні: 1) належне фінансування заходів щодо повернення та облаштування цієї частини населення; 2) завершення будівництва житла, об’єктів соціально-культурного призначення та відповідних інженерних комунікацій, насамперед високого ступеня готовності (50 % і більше); 3) забезпечення депортованих

¹³⁸ Див.: Кримські студії // Бюлетень Центру інформації та документації кримських татар. — 2000. — № 1. — С. 16.

житлом, у тому числі шляхом його викупу та пільгового кредитування індивідуального житлового будівництва; 4) участь депортованих у приватизації майна державних підприємств; 5) забезпечення репатріантів земельними ділянками; 6) забезпечення зайнятості репатріантів.

В останні роки в Україні урядовими структурами разом з недержавними організаціями активізовано роботу щодо залучення на процес репатріації міжнародної допомоги. Вона здійснюється по лінії насамперед Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (понад 4 млн дол. США), Програми Розвитку ООН (понад 4 млн дол. США), Агентства з міжнародного розвитку Туреччини (ТІКА) (близько 1 млн дол. США), Міжнародного фонду “Відродження” (близько 1,2 млн дол. США) та ін.

Гуманітарна сфера. Важливою складовою інтеграції депортованих в українське суспільство є вирішення комплексу проблем, пов’язаних з їх культурним самовідтворенням та збереженням й розвитком їхньої етнічної ідентичності.

Першочерговою проблемою на цьому шляху стало створення освітньої системи. Ця діяльність регламентується “Програмою формування та розвитку мережі навчальних закладів, класів з українською, кримськотатарською мовами навчання, шкіл і класів з двома мовами навчання” (затверджена постановою Ради міністрів Автономної Республіки Крим від 27.08.1997 р. № 260). Зокрема, нею передбачено до 2005 р. відкрити 40 шкіл із кримськотатарською мовою навчання, 2 — двомовні, 53 класи з кримськотатарською мовою навчання та 8 двомовних класів.

За даними Міністерства освіти України в Автономній Республіці Крим у 1999/2000 навчальному році функціонувало 9 шкіл з кримськотатарською мовою навчання; постійно збільшується кількість недільних шкіл та факультетів з вивчення болгарської, німецької, вірменської та грецької мов. Вони діють майже в кожному районному центрі автономії.

Проте стан освітньої підготовки загалом не відповідає потребам депортованих. Порівняно з нинішньою ситуацією, в Автономній Республіці Крим напередодні Великої Вітчизняної війни функціонувала 371 школа з кримськотатарською мовою навчання, з яких 279 шкіл були початковими, 68 — неповними середніми, 21 — середня. Крім того, функціонували 53 школи

з двома мовами навчання, де школярі кримськотатарської національності мали можливість навчатися рідною мовою. Кількість учнів кримськотатарської національності на зазначений момент становила 35958 осіб¹³⁹.

Складною проблемою залишається підготовка національних кадрів.

Передусім організовано підготовку кваліфікованих національних кадрів у Сімферопольському державному університеті, де діють факультети кримськотатарської мови та літератури, турецької та грецької філології тощо. У Сімферопольському педагогічному училищі навчаються майбутні вчителі шкіл з кримськотатарською мовою навчання.

У 1993 р. було створено Кримський державний індустріально-педагогічний інститут — КДІІІ, що розпочав освітню діяльність 1994 р. Головна його мета — забезпечення системи освіти Кримського регіону педагогічними кадрами з урахуванням повернення депортованих народів. Фактично цей навчальний заклад у перспективі може стати одним з основних центрів інтеграції культур представників багатьох народів Криму, що проживають на півострові, та етносоціального відродження раніше депортованих кримських татар, німців, вірмен, болгар, греків.

Державні навчальні заклади Міністерства культури і мистецтв України готують акторів та режисерів, працівників клубних закладів і бібліотек з числа кримськотатарської молоді, 40 % учнів Кримського училища культури — представники кримських татар.

Характерною ознакою етнокультурного відродження репатріантів стало те, що цей багатовекторний процес розпочався з часу їх повернення на територію півострова. Фактично з початку 90-х років відбувається активний розвиток інститутів національної культури. Так, при Державній телерадіомовній компанії “Крим” створено національні редакції для кримських татар, болгар, вірмен, греків і німців. Із загальної кількості ефірного часу (10,3 години) на передачі для кримських татар припадає 27 %. Щодня в ефір виходить передача однієї з національних редакцій. (Проте треба відзначити, що починаючи

¹³⁹ Див.: Бюлетень Державного комітету України у справах національностей та міграції України. — 1999. — № 23. — С. 33.

з січня 2000 р. кількість ефірного часу кримськотатарською мовою значно знизилася”¹⁴⁰.

Поступово на виконання Указів та розпоряджень Президента України, доручень Кабінету Міністрів України в Криму передано у власність або користування 54 мечеті та збудовано 15 нових. Цей процес триває.

Проте ряд питань гуманітарної сфери потребує особливої уваги з боку органів державної влади. Це створення належної бази фінансування, відновлення втраченої за роки депортації матеріально-технічної бази національної школи, медичних програм, підручників та іншої літератури для депортованих, вирішення проблеми стабільного фінансування програми відбудови та розвитку пам’ятників історії, культури й архітектури репатріантів.

8.2. Репатріація вихідців з України та набуття ними громадянства

На формування концептуальних засад етнопонаціонального розвитку українського суспільства у нинішніх умовах значний вплив має зовнішня міграція.

Причиною цього стало те, що період розбудови незалежної Української держави збігається з широкою інтенсифікацією та розвитком міграційних процесів, зумовлених:

- загостренням міжетнічної, міжнаціональної ситуації на усьому постсоціалістичному просторі після розпаду СРСР;
- виникненням ряду міжетнічних конфліктів на території нових незалежних держав;
- репатріацією раніше депортованих кримських татар, інших етнічних груп за національною ознакою;
- поглибленням економічної кризи у колишніх радянських республіках;
- впливом світових міграційних процесів на міграційну ситуацію в Україні у зв’язку з обранням нею концепції по-

¹⁴⁰ Див.: Кримські студії // Бюлетень Центру інформації та документації кримських татар. — 2000. — № 1. — С. 18.

будови відкритого демократичного суспільства та інтеграцією у європейський простір.

У науковій літературі серед осіб, які приїждять в Україну, тобто зовнішніх мігрантів, виділяють такі категорії мігрантів: а) вихідці з України, що повертаються на батьківщину з близького зарубіжжя (репатріанти); б) особи, що колись незаконно були депортовані за національною ознакою; в) мігранти з близького зарубіжжя, які змушені були покинути країну проживання; г) біженці з далекого зарубіжжя; ґ) незаконні мігранти з далекого зарубіжжя (враховуючи незаконних транзитних мігрантів).

Зважаючи на те, що про політику держави щодо вирішення питань депортованих етнічних груп йшлося у попередньому підрозділі, а також про багатоаспектний характер в цілому теми впливу зовнішньої міграції на етнополітику, увага зосереджуватиметься на розкритті лише *етнополітичних проблем адаптації репатріантів в українському суспільстві*.

Це завдання має найважливіше значення, оскільки за межами нашої держави нині опинилася значна частина українців, вихідців з України, нерідко не за власним бажанням, які висловлюють наміри щодо повернення на історичну батьківщину.

Міграція за радянського періоду з України її громадян, як українців, так і представників інших етносів, була спричинена різними обставинами. Зовнішній напрям руху українського населення здійснювався в основному в інші республіки колишнього СРСР, оскільки на офіційному рівні культивувалась ізоляціоністська політика від навколишнього світу. На міграцію впливали нерівномірність економічного і соціального розвитку територій Союзу, темпи зростання кількості населення, проблеми працевлаштування.

Головним партнером України в міграційному обміні в той час залишалася Росія і насамперед Центрально-Чорноземний, Північно-Кавказький, Північно-Західний та Східно-Сибірський регіони, Кузбас та Норильськ, гідроенергетичне будівництво в Сибіру, Байкало-Амурська магістраль тощо, куди Радянська Україна направляла свою молодь для господарського освоєння слабозаселених віддалених районів, для експлуатації родовищ корисних копалин, будівництва електростанцій, шляхів сполучення, промислових підприємств тощо. Широко практикува-

лись організовані набори робочої сили, мобілізація юнаків і дівчат на новобудови за комсомольськими путівками, система розподілу молодих спеціалістів — випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів.

Залишала Україну частина її громадян і для служби в армії у регіонах СРСР або за його межами, а також внаслідок масових висилки і депортацій.

Після розпаду СРСР однією з головних ознак міграційного руху на пострадянському просторі стало те, що він поступово набув нової якості, а саме *етнічного характеру*, зумовленого процесами, що розпочалися в Радянському Союзі в період перебудови. Важливо звернути увагу на те, що ще в 70-х — 80-х роках у колишньому СРСР набула розвитку тенденція від'їзду росіян з республік Закавказзя та Середньої Азії, оскільки внаслідок розвитку внутрішньополітичних процесів у цих регіонах вони почали відчувати психологічний дискомфорт, витіснятися з престижних сфер народного господарства — управління, освіти, медицини, юриспруденції.

Спочатку звільнені соціальні ніші зайняли українці. Проте тенденція витіснення “нетитульних” етнічних груп з республік Закавказзя та Середньої Азії, ряду інших республік тривала, а політичні події серпня 1991 р. її значно посилили.

Все це прискорило міграцію не лише українців, а й вихідців з України інших національностей (росіян, молдаван, євреїв, білорусів, поляків, болгар та ін.). Для прикладу можна, зокрема, навести ситуацію із встановленням етнократії у Киргизії, яку характеризує Г. Пядухов. Вчений виділяє у ній три основні етапи, що вплинули на міграційні процеси з республіки. *Перший* охопив 1989 р. — грудень 1991 р. і відзначений такими подіями: прийняття Закону про державну мову; виникнення різноманітних громадсько-політичних організацій, побудованих за національною ознакою; тенденційне висвітлення кривавих погромів турків-месхетинців в узбецькій частині Ферганської долини; киргизько-узбецький конфлікт в Ошській області; агресивне розпалювання націоналістичних настроїв, у тому числі антируських, антиросійських у зв'язку з 75-річчям повстання 1916 р.; розпад СРСР. На цьому етапі відбувся злам ціннісних орієнтацій людей, стереотипів мислення й норм поведінки.

Спотворено трактується багато історичних подій, згадуються минулі “національні образи”. Виникає міжнаціональна напруга, відчуження, що загрожує переростанню у відкритий конфлікт. Великий розмах отримують звинувачення Росії в імперських замахом, навішування на некорінне населення ярликів “колоністів”, “мігрантів” тощо. Наслідком став великий відтік російськомовного населення: за три роки виїхало 215 тис. осіб.

Другий етап був значно коротший — з грудня 1991 р. — червень 1994 р. За цей період проголошується незалежність Киргизії і утворення СНГ; приймається Конституція республіки; ведеться масована пропаганда тези про пріоритет інтересів “титульної” нації і зростає побутовий націоналізм; створюються преференції для національного підприємництва і киргизької молоді; “коренізація” органів влади і управління; адміністративно-вольове руйнування великих промислових підприємств, на яких працювало переважно російськомовне населення; введення національної валюти — сома. Для російськомовного населення це роки глибоких потрясінь, усвідомлення себе в ролі національної меншості, нерідко дискримінаційної. Воно опиняється перед необхідністю обрання громадянства. У нього швидко формується особлива різновидність субкультури і психології потенційних мігрантів. За два з половиною роки з республіки виїхало 285 тис. осіб.

Третій етап розпочався з червня 1994 р. і продовжується донині. На цьому етапі правляча національна еліта усвідомлює, що міграція російськомовного населення не тільки наносить збиток економіці, а й здатна викликати непередбачені негативні політичні наслідки¹⁴¹.

Тобто вищезазначені процеси, що в основних рисах мали схожість на усьому пострадянському просторі, викликали появу передусім такого типу зовнішніх мігрантів як репатріантів. Піком репатріаційних процесів в Україні були 1992 — 1993 рр. За даними Міністерства статистики України, у цей період з держав СНД і Балтії в Україну прибуло 828 тис. осіб.

¹⁴¹ Див.: *Прядухов Г.* Киргизия: политический фактор как причина вынужденной миграции // Миграция русскоязычного населения из Центральной Азии: Причины, последствия, перспективы. — М., 1996. — С. 132–133.

Серед них — 377 тис. українців (45,5 %). За ці ж роки з України вибуло 468 тис. осіб, у тому числі 140 тис. українців (30 %). Отже, за ці два роки кількість українців в нашій державі за рахунок мігрантів зросла на 237 тис.¹⁴²

Проте внаслідок погіршення економічної ситуації з початку 1994 р. активно проявилася зворотна тенденція, і за першу половину цього року з України до держав СНД і Балтії на постійне місце проживання вибуло 131 тис. осіб, а прибуло в Україну 84 тис. Отже, негативне сальдо склало 47 тис.¹⁴³

Другу за чисельністю після українців етнічну групу серед зовнішніх мігрантів становлять росіяни. За 1991–1996 рр. в Україну прибуло понад 721 тис. росіян. Дослідники відзначають, що за своєю міграційною поведінкою вони дуже схожі на іммігрантів-українців. Тут проявляється той факт, що в Україну приїздять росіяни, які є або вихідцями з України, або членами змішаних українсько-російських сімей. Цим і пояснюють українські вчені приблизну рівність кількості українців і росіян відповідно — 816,6 тис. і 721,3 тис., що прибули в Україну протягом 1991–1996 рр. Серед них є невелика частка тих, хто мігрує з Далекого Сходу та Крайньої Півночі після того, як відпрацювали певний термін у цих віддалених регіонах і заробили пенсію.

Прибувають росіяни в Україну з усіх республік колишнього СРСР: від 10 % з Вірменії та Узбекистану до близько 50 % з Киргизької Республіки. Якщо в обміні населенням з Росією в етнічній групі росіян у 1993 — 1996 рр. склалось від'ємне сальдо, то по інших республіках (крім Білорусі) — позитивне. Найбільше росіян прибуло з Казахстану, Узбекистану, Грузії, Таджикистану¹⁴⁴.

У контексті розглянутих міграційних тенденцій, пов'язаних з прибуттям в Україну репатріантів, на увагу заслуговують соціологічні опитування, проведені українськими вченими у Казахстані в жовтні 1997 р. на тему: “Еміграційний потенціал

¹⁴² Див.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія. — К., 1998. — С. 843.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Див.: Малиновська О. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. — К., 1997. — С. 21.

осіб українського походження та вихідців з України — жителів Республіки Казахстан”. Усього було опитано 1091 респондента. За ознакою “національність” сукупність респондентів була розподілена так: українців — 671 (61,5 %), росіян (вихідців з України) — 146 (13,4 %), німців — 68 (6,2 %), кримських татар — 63 (5,8 %), поляків — 23 (2,1 %), інших — 14 (1,2 %), 106 (9,8 %) респондентів не вказали своєї національної приналежності¹⁴⁵.

Результати дослідження підтвердили, що етнічний чинник у формуванні міграційної поведінки респондентів має більше значення, ніж соціально-економічний. Опитувані схильні, наприклад, пов’язувати свої матеріальні проблеми не так із загальною соціально-складною ситуацією в країні проживання, як з пріоритетами державної етнополітики Казахстану, спрямованої на надання різних переваг представникам титульної нації. За аналізом відповідей бажаючих виїхати з Казахстану саме це відчуття стало підставою формування етнічного підґрунтя мотивації переселення. Ця категорія респондентів, наприклад, вбачає наявність в етнополітичній ситуації країни проживання таких компонентів, як етнічна дискримінація (етнополітичні мотиви), відчуття загрози конфліктів на національному ґрунті (етносоціальні мотиви).

Соціологічне дослідження в цілому показало, що порівняно з респондентами, які мають намір залишитися в Казахстані, бажаючі виїхати менш оптимістично оцінюють своє становище в етнополітичному просторі цієї країни. Останні частіше пов’язують перешкоди, що їм доводиться долати при працевлаштуванні чи просуванні службовими щаблями, саме зі своїм етнічним походженням. Ця категорія респондентів частіше особисто зіштовхувалася з проявами побутового націоналізму.

До різних категорій переселенців ставлення держави повинне бути диференційованим. Перед нею стоїть одне з першочергових завдань — прийняти значну кількість іммігрантів з числа вихідців з України, які з різних причин, не завжди з доброї волі, опинилися за її межами, вирішити проблеми їх розміщення, працевлаштування, соціального забезпечення, адаптації

¹⁴⁵ Див.: Еміграційний потенціал осіб українського походження та вихідців з України — жителів Республіки Казахстан. — К., 1998. — С. 21.

в українське суспільство. Вихідцям з України має бути гарантоване право на відновлення українського громадянства, особам українського походження, життя і майно яких в небезпеці через воєнні і міжетнічні конфлікти, — гуманне ставлення і підтримка, право притулку в Україні.

Вирішення комплексу проблем репатріантів, щодо яких Україна має особливі зобов'язання, можливе лише насамперед у створенні відповідних правових норм, а також специфічних законодавчих актів як складових вітчизняного міграційного законодавства. Саме цим шляхом йдуть демократично розвинені країни, і він є найбільш сприятливим для нашої держави.

На цей процес особливо впливає та ситуація, що в Україні у цій сфері відсутній власний досвід, оскільки із втратою державності процес становлення національних міграційних інститутів перервався на багато десятиліть. Україна була приналежна спочатку до системи загальноросійського, а пізніше загальносоюзного права. В той самий час у Радянському Союзі такої проблеми, як регулювання міграційних процесів, відзначають дослідники, практично не існувало.

Тому створення законодавчої бази регулювання міграційних процесів в Україні розпочалося з перших днів її незалежного існування, коли в Декларації про державний суверенітет України (липень 1990 р.) серед сфер, на які поширюється суверенітет, була визначена імміграція.

Подальше формування інституту міграційного права відбувалося з урахуванням міжнародного досвіду. Особливо активними були 1991–1994 рр., що обумовлено прийняттям Верховною Радою України XII скликання ряду законодавчих актів. Першим з них став Закон України “Про громадянство України” (жовтень 1991 р.) та пізніші поправки до нього (зі змінами і доповненнями від 28.01.1993 р., від 14.07.1994 р., від 14.10.1994 р. та від 16.04.1997 р.). Особлива важливість цього Закону полягає насамперед у тому, що він містить загально-визнані демократичні норми, зокрема його преамбула відповідає ст. 15 Загальної декларації прав людини. Цей Закон *забезпечив право на українське громадянство всім без винятку громадянам СРСР, які постійно проживали на території України на момент набрання його чинності (13.12.1991 р.) і не заперечували проти набуття громадянства України.*

Такий демократичний принцип став гарантією захисту некорінного населення від дискримінації та вимушеної еміграції на цій основі, сприяв стабільності і миру в суспільстві. Законом та поправками до нього було надано можливість особам, які народилися або постійно проживали на території України, а також їх нащадкам (дітям, онукам), якщо вони на 13.12.1991 р. проживали за межами України, не перебували у громадянстві інших держав, подати до 31.12.1999 р. у встановленому порядку заяву про визначення своєї належності до громадянства України. Продовжений термін реалізації права на українське громадянство стимулював репатріацію вихідців з України у перші роки незалежності.

Проблеми законодавчого забезпечення репатріації знайшли відображення в законах, що приймалися у наступні роки і які були пов'язані безпосередньо з регулюванням міграційної сфери України. У грудні 1993 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про біженців”. У цьому законодавчому акті насамперед дано тлумачення поняттю “біженець”, що суттєво полегшило діяльність прикордонників, службовців органів внутрішніх справ, органів міграційної служби, митників та представників інших державних органів. Закон визначив умови, за яких надається або не надається статус біженця, він окреслив повноваження органів виконавчої влади щодо біженців. Цей правовий акт визначив правовий статус біженців в Україні.

Постановою Верховної Ради України про порядок введення в дію цього Закону виявлена законодавча турбота держави щодо захисту вихідців з України, життя яких опинилося під загрозою. Так, вона встановлює, що громадяни України, які прибули в Україну, покинувши країну свого постійного проживання внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвами переслідувань за ознаками расової, національної належності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань, мають права, передбачені ст. 12 Закону України “Про біженців”.

Тобто у цьому контексті вихідцям з України Законом гарантується згідно з чинним законодавством право на: вибір місця тимчасового проживання із запропонованого їм міграційною службою переліку населених пунктів і пересування на території України; працю за наймом або на підприємницьку

діяльність, придбання у власність майна; охорону здоров'я та відпочинок; одержання грошової допомоги, пенсій та інших видів соціального забезпечення; користування житлом, наданим у місці тимчасового проживання; навчання і користування надбаннями культури; свободу совісті, недоторканність особи, житла, охорону законом особистого житла; судовий захист, вступ до легалізованих громадських об'єднань тощо.

Далі зазначена постанова парламенту підкреслює, що вихідці з України, яким Законом “Про громадянство України” передбачено спрощений порядок набуття громадянства України, які прибули в нашу державу на постійне проживання через обставини, зазначені у ст.1 Закону України “Про біженців” та порушили клопотання про прийняття рішення щодо надання громадянства, мають права, передбачені ст. 9 цього Закону. До них належать права на тимчасове працевлаштування чи навчання; медичну допомогу і соціально-побутові послуги; користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення; вільне сповідання релігії.

Важливим у сфері регулювання міграційних процесів є Закон України “Про правовий статус іноземців”, що закріпив права, свободи і обов'язки іноземців, які проживають або тимчасово перебувають в Україні. Однак даний Закон проблем репатріантів не торкається.

Визначальне значення у формуванні концептуальних засад політики України щодо репатріантів як складової і невід'ємної частини державної міграційної політики стало прийняття Конституції України. Сутність його полягає в тому, що затверджені в цілому конституційні положення щодо міграції є демократичними і відповідають рекомендаціям міжнародних організацій у цій галузі. У Конституції відзначено: “Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом” (ст. 33). Ці права доповнюються правами і обов'язками, викладеними у ст. 26: “Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть ті самі обов'язки, як і громадяни України — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжна-

родними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом”. Основний Закон проголосив захист своїх громадян, які перебувають за кордоном, а також турботу України про українців, які проживають за межами держави (ст. 12). Ст. 92 п. 2,10, а також п. 8 другої частини цієї статті Конституції зафіксували положення, що в Україні питання, пов’язані з різноманітними аспектами міграційних процесів, взаємовідносинами держави і зовнішніх мігрантів, біженців вирішуються не на рівні відомчих інструкцій, а на рівні Закону.

Конституція створила правові основи для регулювання різноманітних міграційних процесів. У тому числі й проблем репатріації.

Висновки

Аналіз політики України щодо депортованих етнічних груп та репатріантів дає можливість зробити ряд висновків.

1. Українській суверенній державі у спадок від колишнього СРСР дісталась одна з найскладніших етнополітичних проблем: інтеграція в українське суспільство депортованих кримських татар та осіб інших національностей. Роки незалежності, особливо перші, відзначені активним процесом повернення в місця свого історичного розселення в Україні раніше депортованих кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців після півстолітнього вигнання з території свого історичного розселення. Епіцентром цього процесу стала Автономна Республіка Крим.

Важливо підкреслити, що кримські татари, болгары, вірмени, греки і німці є тими національними групами, відносно яких була здійснена суцільна депортація.

Подолання наслідків такої політики — головна передумова подальшого зміцнення міжетнічної злагоди, формування та розвитку демократичного суспільства в Україні.

2. Основними завданнями держави в інтеграційному процесі депортованих в український соціум виступають: по-перше, створення відповідних політико-правових гарантій у чинному законодавстві для їх адаптації; по-друге, вирішення комплексу

питань, пов'язаних із соціально-економічними умовами облаштування раніше депортованих кримських татар та осіб інших національностей; по-третє, відродження та розвиток їх освіти й культури; по-четверте, сприяння процесу репатріації депортованих на міждержавному рівні шляхом укладення угод з іншими зацікавленими державами.

Поступово репатріація депортованих набула сталий і довготривалий характер з переходом від перших адаптаційних заходів, що здійснювались спочатку у рамках міграційної політики держави, до значно глибшої інтеграції вже у контексті державних програм.

3. Вирішуючи проблеми кримськотатарського народу, Українська держава враховує також інтереси депортованих вірмен, греків, болгар, німців, інших етнічних груп, не допускаючи переважної орієнтації на будь-яку з них. До того ж вона активно розвиває прямі зв'язки з їх національною елітою через Раду представників громадських організацій національних меншин при Президентові України, Раду представників кримськотатарського народу при Президентові України; Міжвідомчу координаційну раду з питань етнополітики при Кабінеті Міністрів України та ін.

Серед політико-правових питань важливим кроком на шляху соціальної інтеграції раніше депортованих стало прийняття Верховною Радою змін та доповнень до Закону України "Про громадянство України". Цим рішенням було значно спрощено процедуру набуття українського громадянства для значної частини депортованих.

4. Найскладнішою залишається проблема правового статусу корінних народів, зокрема кримськотатарського народу. Ряд статей Конституції України ввели поняття "корінні народи" як окремого етнокомпонента у структуру українського суспільства і відповідного суб'єкта правових відносин поряд з українською нацією та національними меншинами. Проте, визнавши на конституційному рівні корінні народи суб'єктом правових відносин, держава не врегулювала їх правовий статус.

Водночас аналіз наукових дискусій, публікацій вчених дають підстави зробити висновок, що єдиною етнічною групою, яка може претендувати на належність до корінних народів, є кримські татари. Стосовно належності до цієї категорії інших

етнічних груп (караїмів і кримчаків), то це питання, на нашу думку, потребує додаткового вивчення. Одним з важливих аргументів на користь такої позиції мають бути уявлення насамперед самих етнічних груп, їх еліти. Нині поки що належно обґрунтованою як про корінний народ є політична думка кримськотатарського народу.

У цілому проблема корінних народів і в теоретичному, і в практичному значенні вимагає обережності, виваженості й етапності у вирішенні усіх її складових та створення відповідної громадської думки. Передусім треба організувати із залученням широкого кола науковців, правовиків тощо розробку і конституювання системи категорій і понять “корінний народ”, “корінне населення”, “автохтонне населення”, “історичні меншини”, “депортовані” та ін.

Іншим кроком має стати діяльність держави щодо активізації власної участі у розробці міжнародно-правових актів з цих питань, що у перспективі стали б основою для підготовки відповідного нормативно-правового документа.

5. Важливим напрямом є активізація роботи державних структур щодо залучення міжнародних організацій, інших потенційних міжнародних інвесторів до вирішення насамперед фінансових питань облаштування депортованих.

Невирішеність багатьох гостро назрілих проблем кримських татар, інших категорій депортованих є джерелом загострення етнополітичної ситуації і в Кримському регіоні, і загалом в Українській державі. Такий стан обумовлює необхідність подальшого ґрунтовного дослідження всіх гострих аспектів проблеми формування ефективних методів та форм її вирішення, виважених ресурсів та строків, що є зрозумілі й прийнятні для усіх суб'єктів етнополітичних відносин в Україні.

6. Після здобуття незалежності особливого державницького значення набула проблема репатріації українців і вихідців з України інших національностей. Її актуальність спричинена загостренням етнічних питань у суспільно-політичному житті пострадянських держав, встановленням в них етнократичних режимів; вибухом міжетнічних конфліктів у ряді колишніх радянських республік.

Перед цією категорією мігрантів Українська держава має особливі зобов'язання. Це знайшло відображення у правових

актах, прийнятих в останнє десятиліття, які свідчать, що захист колишніх своїх громадян Україна розглядає як найважливішу державну функцію. Особи, які з різних причин опинилися за межами України і бажають повернутися на батьківщину, мають право на отримання українського громадянства. Центральні та місцеві органи влади зобов'язані вживати заходи щодо прийому переселенців, виділяти бюджетні кошти.

Негативно на цей процес впливають гучні політичні заяви щодо необхідності матеріальної, правової і моральної підтримки українців, що проживають за межами України, щодо створення сприятливих умов для їх повернення в Україну, які проголошувались у перші роки незалежності, у подальшому не були підкріплені адекватними державними рішеннями; гальмівний вплив на розгортання контрольованих міграційних процесів в Україні, у тому числі й репатріації, має відсутність концепції і програми державної міграційної політики, а також власного досвіду у цій сфері й матеріальних ресурсів, можливостей для впровадження в життя прийнятих законів, інших нормативних актів.

Запитання

1. Які причини ускладнюють вирішення кримськотатарської проблеми в незалежній Україні?
2. Як відбувався процес формування нової історичної спільноти — кримських татар як народності?
3. Коли були депортовані кримські татари і які звинувачення проти них були висунуті партійно-державним керівництвом колишнього СРСР?
4. Які політичні вимоги висунула на початку 90-х років ХХ ст. Організація кримськотатарського руху?
5. Які існують точки зору серед українських вчених щодо статусу кримських татар в політико-правовому полі України?
6. У чому полягає сутність функції держави щодо вирішення проблем репатріації українців і вихідців з України інших національностей?

Завдання

1. З'ясуйте, чому епіцентр усього комплексу проблем, пов'язаного з інтеграцією в українське суспільство депортованих, зосередився в основному на Кримському півострові.
2. Розкрийте, як складались взаємовідносини між кримсько-татарським та українським етносом в історичній ретроспективі.
3. Обґрунтуйте сутність політики Української держави у вирішенні соціально-економічних проблем депортованих осіб за національною ознакою.
4. Проаналізуйте основні завдання держави в інтеграційному процесі депортованих в український соціум.

Темати рефератів

1. Міжнародне співробітництво у сфері захисту біженців: УВКБ ООН та Україна.
2. Соціально-економічні облаштування та культурна адаптація іммігрантів в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз.
3. Верховна Рада України і вирішення проблем депортованих: парламентські слухання 2000 року.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Конституція України*: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — К., 1996.
2. *Ганкевич В. Ю.* На службе правде и просвещению. Краткий биографический очерк Исмаила Гаспринского (1851–1914). — Симферополь, 2000.
3. *Геродот*. Історія в дев'яти книгах. — К., 1993.
4. *Депортовані кримські татари, болгары, греки, німці*: Збірник документів (1941–1998). — К., 1999.

5. *Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989–1999).* — К., 1999.
6. *Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Статистичні матеріали (1989–1999).* — К., 2000.
7. *Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Матеріали засідань урядових комісій (1989–2000).* — К., 2001.
8. *Клячин А. И. Динамика этнических систем расселения в Крыму (в связи с проблемой возвращения крымских татар) // Этнографическое обозрение.* — 1992. — № 2.
9. *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національні виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія.* — К., 1998.
10. *Овод В. Миграционные процессы в Крыму: история, проблемы, перспективы.* — Симферополь, 1997.
11. *Проблеми міграції та повернення депортованих в Україну.* — К., 1997.
12. *Яремчук В. Д., Безверхий В. Б. Татари в Україні (історико-політологічний аспект) // Український історичний журнал.* — 1994. — № 5.

Зовнішньополітичний напрям етнополітики в Україні

Процес формування концепції етнополітичного розвитку в Україні містить у собі два найголовніші аспекти: внутрішній й зовнішній. Сутність першого з них полягає в тому, що держава здійснює систему заходів (політико-правового, соціально-економічного, духовно-культурного тощо характеру), спрямованих на забезпечення рівних конституційних прав і свободу перед законом усіх громадян незалежно від їхнього етнічного походження; гарантування повної рівноправності участі громадян України, які належать до різних етнічних спільнот, у всіх сферах життя українського суспільства; створення умов для соціального, економічного, культурно-мистецького розвитку етнокомпонентів українського суспільства тощо.

Не менш важливе державницьке значення у здійсненні етнополітики має і її другий зовнішньополітичний напрям. Така ситуація обумовлена тим, що Україна як суверенна держава отримала можливість визначати й концептуальні засади власної зовнішньої політики, у контексті якої особливу актуальність має вироблення позиції нашої країни у справі захисту прав національних меншин на міжнародній арені.

Ця проблема принципово значима не тільки для поліетнічної України, а й для майже усіх країн світу, оскільки вони переважно є етнічно гомогенними. Тобто проблема захисту

етнічних груп, прав та свобод осіб, які належать до цих груп, є об'єктивною основою широкої взаємодії України на міжнародній арені зі всіма державами, особливо з тими, у яких проживають зарубіжні українці.

Втілення зовнішньополітичного напрямку етнополітики України реалізовує здебільшого через такі форми, як:

- налагодження і розширення співробітництва з міжнародними організаціями;
- укладення міжнародних договорів;
- підписання міжвідомчих угод про співробітництво щодо захисту прав національних меншин;
- організація роботи змішаних міжурядових комісій;
- сприяння українській діаспорі у збереженні та розвитку національної культури, мови, традицій, звичаїв з урахуванням національного законодавства країн її проживання;
- сприяння здійсненню прав осіб, які належать до національних меншин, встановлювати і підтримувати вільні та мирні транскордонні контакти з особами, які на законних підставах перебувають в інших державах, зокрема з тими, з якими їх об'єднують етнічні, культурні, мовні або релігійні ознаки чи спільна культурна спадщина;
- гарантування реалізації прав осіб, які належать до національних меншин, брати участь у діяльності неурядових організацій на міжнародному рівні.

9.1. Співробітництво України з міжнародними організаціями

Важливим напрямом захисту іноетнічного населення є насамперед міжнародна взаємодія держав. З цього питання Україна активно співробітнічає з такими міжнародними організаціями, як ООН, ОБСЄ, Радою Європи, Міжнародною організацією з міграції (МОМ), ЮНЕСКО, з іншими організаціями. Вона є стороною ряду міжнародних багатосторонніх договорів, що стосуються захисту прав національних меншин, а саме: Міжнародного пакту про громадянські та політичні права; Конвенції Міжнародної Організації Праці щодо дискримінації в галузі

праці та занять; Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права; Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього; Конвенції ЮНЕСКО проти дискримінації у сфері освіти; Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації; Європейської конвенції про захист прав і свобод людини; Рамкової Конвенції про захист національних меншин тощо.

Україна є одним з членів-засновників (з 1945 р. — член Організації Об'єднаних Націй (ООН)). Це універсальна міжнародна організація, яка створена з метою підтримання миру і міжнародної безпеки та розвитку співпраці між державами.

Одним з важливих напрямів її діяльності є захист прав національних меншин. Для сприяння розгляді проблеми стосовно прав людини, в тому числі і національних меншин, 1946 р. Економічна і Соціальна Рада ООН створила Комісію з прав людини, яка з часом стала головним органом у цій сфері. Діяльність Комісії спрямовувалась як на підготовку досліджень, рекомендацій і проектів міжнародних документів, так і на виконання спеціальних доручень Генеральної Асамблеї та Економічної і Соціальної Ради, пов'язаних з правами людини, етнічних груп, зокрема з їх порушеннями. Комісія тісно співробітничала з іншими органами ООН, надає допомогу Економічній і Соціальній Раді у координації правозахисної діяльності в межах системи ООН. У 1947 р., на своїй першій сесії, Комісія з прав людини заснувала Підкомісію з попередження дискримінації та захисту меншин. 1995 р. український експерт був обраний до її складу.

З січня 1992 р. Україна бере безпосередню участь у діяльності Організації з безпеки та співробітництва в Європі (до 1 січня 1995 р. — Рада з безпеки та співробітництва в Європі (НВСЄ). ОБСЄ — міжнародна регіональна організація, що об'єднує всі держави Європейського континенту, в т. ч. країни СНД, а також США і Канаду. В її структурі 1992 р. з метою раннього виявлення та можливого усунення напруженості в міжетнічних відносинах, проблемах національних меншин був введений пост Верховного комісара ОБСЄ. Основними функціями Комісара є безпосередні особисті контакти із зацікавленими сторонами, консультації, проведення круглих столів, підготовка звітів Голові ОБСЄ.

Україна з листопада 1995 р. є членом Ради Європи, яка відіграє важливу роль у формуванні міжнародних стандартів захисту прав національних меншин. Понад три роки тривала складна процедура вступу України до цієї впливової та авторитетної міжнародної організації. 19 жовтня 1995 р. на підставі винесеного 26 вересня 1995 р. ПАРЕ висновку Комітет Міністрів однотайно ухвалив резолюцію про запрошення України стати 37-м членом Організації і приєднатися до її Статусу.

31 жовтня 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України “Про приєднання до Статусу Ради Європи”. 9 листопада 1995 р. у м. Страсбурзі відбулася урочиста церемонія вступу України до Ради Європи. Під час вступу, як і всі держави — новітні члени Ради Європи, Україна взяла до виконання, поряд з положеннями Статусу, низку особливих зобов’язань, наведених у Висновку ПАРЕ № 190 (1995).

Розвиваючи міжнародне співробітництво, Україна, її політичні інститути спрямовують діяльність на те, щоб адаптувати національне законодавство до відповідних міжнародно-правових документів у сфері міжетнічних відносин та захисту прав меншин. Переважна більшість зобов’язань стосовно забезпечення політичних, соціальних, культурних та мовних прав національних меншин вже реалізовані у чинному законодавстві: у Конституції України, Законах України “Про національні меншини в Україні”, “Про освіту”, в Основах законодавства України про культуру, у цивільному і кримінальному судочинстві тощо.

9.2. Захист прав національних меншин шляхом укладення міжнародних договорів та міжвідомчих угод

Міжнародний договір є формою соціально-політичної взаємодії держав, міжнародних організацій, громадських суб’єктів, заснованої і здійснюваної на засадах рівності, тотожності їхніх статусів, взаємного визнання прав учасників — суб’єктів політичного процесу.

Політико-правовою системою України передбачено захист прав і свобод національних меншин насамперед *шляхом укладення міжнародних договорів*. Прикладом можуть слугувати міжнародні договори з Російською Федерацією, Румунією, Угодою між Україною та ФРН про співробітництво у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні. Зокрема, у повномасштабному Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією у ст. 12 зазначається, що “Високі Договірні Сторони забезпечують захист етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території і створюють умови для заохочення цієї самобутності. Кожна з ... Сторін гарантує право осіб, що належать до національних меншин, вільно висловлювати, зберігати і розвивати свою етнічну, культурну, мовну або релігійну самобутність і підтримувати і розвивати свою культуру, не зазнаючи будь-яких спроб асиміляції всупереч їх волі”. У цьому самому документі дві держави зобов’язались, що будуть співробітничати “з питань відновлення прав депортованих народів згідно з домовленостями у рамках СНД на двосторонній і багатосторонній основі” та “у вирішенні питань по регулюванню міграційних процесів, враховуючи заходи по попередженню нелегальної міграції третіх країн, для чого укладуть окрему угоду”.

Міжнародні правові акти доповнюються *міжвідомчими угодами* про співробітництво щодо захисту прав національних меншин, які підписав зокрема Державний комітет України у справах національностей та міграції з відповідними урядовими структурами Республіки Молдова, Литовської Республіки та Російської Федерації. Зокрема, в Угоді між Державним комітетом України у справах національностей та міграції і Департаментом з регіональних проблем та національних меншин при Уряді Литовської Республіки про співробітництво з питань національних меншин (укладена у м. Вільнюсі 25.02.1997 р.) Сторони відзначили, що:

- бажаючи підтримувати і розвивати дружні та добросусідські відносини між Україною і Литовською Республікою;
- беручи до уваги, що на території кожної сторони проживають особи української та литовської національності, які належать до національних меншин, що є невід’ємною части-

ною суспільства, в якому вони живуть і яке збагачують своєю працею, самобутньою культурою та традиціями;

- прагнучи забезпечити сприятливі умови для осіб, які належать до національних меншин тощо, домовились про таке:

Сторони, відповідно до покладених на них завдань і в межах компетенції, здійснюють співробітництво з питань національних відносин на основі рівності, взаємності та врахування інтересів обох держав у забезпеченні прав і вільного розвитку національних меншин, які проживають на їхніх територіях (ст. 1).

Сторони сприяють дотриманню громадянських, політичних, соціальних, економічних, культурних прав і свобод осіб, які належать до національних меншин, відповідно до загальновизначених міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав людини і законодавства їхніх держав (ст. 2).

В Угоді Сторони зобов'язались взаємно сприяти у вирішенні таких питань: забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, вивченні та вільному використанні рідної мови у приватному та суспільному житті, одержанні і поширенні цією мовою інформації, отриманні освіти рідною мовою в межах визначених законодавством Сторін (ст. 3); створенню сприятливих умов для вільного розвитку культур національних меншин, збереженні, вивченні та примноженні їхньої культурної спадщини; заохоченні діяльності інформаційно-культурних центрів іншої Сторони на території своєї держави, допомозі організації їхньої роботи, розвитку, співробітництва з культурно-просвітницькими об'єднаннями національних меншин обох держав (ст. 4); підтримці зв'язків представників національних меншин з громадянами України і Литовської Республіки, з якими їх єднає етнічне походження, а також з об'єднаннями національних меншин України і Литовської Республіки (ст. 5).

Важливим є те, що передбачено чіткий механізм реалізації обумовлених зобов'язань Сторін у забезпеченні прав національних меншин. З цією метою створена українсько-литовська міжвідомча дорадча комісія для підготовки і розгляду спільних програм і заходів, що здійснюватимуться і проводитимуться згідно із зазначеною Угодою. Обумовлено, що Комісія складатиметься з рівної кількості представників кожної Сторони і вона:

- проводитиме по чергово засідання в Києві і Вільнюсі відповідно до раніше обумовленої програми;
- розроблятиме плани спільної діяльності, а також аналізуватиме виконання попередніх програм і розроблятиме необхідні рекомендації;
- вироблятиме прийнятні механізми реалізації Угоди;
- обговорюватиме проблеми фінансування спільних програм і заходів на взаємоприйнятих принципах.

9.3. Діяльність змішаних міжурядових комісій

Важливим елементом міжнародного співробітництва України стала діяльність змішаних міжурядових комісій (змішаної Українсько-угорської комісії з питань захисту прав національних меншин; Міжурядової українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури; змішаної Міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав національних меншин).

До складу комісії, як правило, з обох сторін входять представники міністерств і відомств, діяльність яких пов'язана із задоволенням прав національних меншин (представники міністерств освіти, культури, юстиції, інформації тощо). Переважно комісії засідають щорічно поперемінно на території двох держав, їх очолює голова або заступник Державного комітету України у справах національностей та міграції й відповідного відомства держави-партнера. Змістовну діяльність змішаних комісій можна розглянути зокрема на прикладі визначених функціональних обов'язків, завдань та прав Української частини змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, визначених у Положенні, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 11 червня 1994 р. № 389.

Головна *мета* її — координація діяльності міністерств і відомств України, Уряду Криму та інших органів державної виконавчої влади щодо забезпечення прав угорської меншини в Україні та української меншини в Угорській Республіці.

Основні функції Комісії:

- організація розроблення та реалізація комплексу заходів щодо співробітництва між Україною та Угорською Республікою для забезпечення прав національних меншин;
- сприяння створенню необхідних соціально-економічних та інших умов для збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин;
- контроль за виконанням міністерствами і відомствами України, Урядом Криму, іншими органами державної виконавчої влади рішень Кабінету Міністрів України, прийнятих на основі рекомендацій Комісії.

Комісія відповідно до покладених на неї завдань:

- аналізує соціально-економічні, демографічні та інші процеси розвитку української меншини в Угорській Республіці та угорської меншини в Україні;
- сприяє розширенню контактів між громадянами України та Угорської Республіки як на індивідуальній основі, так і через державні, громадські та інші організації; співробітництву установ культури, навчальних закладів, науково-дослідних установ, засобів масової інформації;
- координує розроблення та контролює виконання українсько-угорських програм з питань забезпечення прав національних меншин, аналізує та узагальнює досвід роботи органів державної виконавчої влади з цих проблем;
- взаємодіє за дорученням Кабінету Міністрів України з урядовими структурами та громадськими організаціями Угорської Республіки щодо вирішення питань, які стосуються національних меншин;
- бере участь у підготовці спільних засідань Змішаної українсько-угорської комісії, розробленні проектів рішень з обговорюваних питань і вжитті заходів до їх виконання, а також здійснює організаційне, матеріальне, технічне, фінансове та інше забезпечення засідань Комісії, що проводяться в Україні.

Такі самі напрями діяльності й інших змішаних міжурядових комісій з питань національних меншин. Наприклад, у травні 2001 р. на п'ятому спільному засіданні українсько-словацької комісії у м. Ужгороді відбувся обмін інформацією про

виконання протокольних рішень попереднього засідання, визначено ряд питань, що потребують вирішення у перспективі. Розглядалися питання забезпечення освітніх, культурних та інформаційних потреб словацької національної меншини в Україні та української національної меншини в Словацькій Республіці. Наголошувалось також на наявності спільних кордонів між двома сусідніми державами, глибоких історичних зв'язків наших народів, нинішній спільній позиції стосовно інтеграції до Європи, визначальним фактором якої є зміцнення демократії, верховенство права і захист прав людини, цивільних ринкових відносин та безпеки і стабільності в регіоні.

Предметну увагу було приділено питанню продовження процесу співпраці та обміну досвідом у сфері забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, освіти, подальшого розвитку шкіл у місцях компактного проживання відповідних національних меншин, можливості поширення телевізійних передач для українців у Словацькій Республіці та словаків в Україні, співробітництва та задоволення культурних потреб відповідних національних меншин, полегшення візового режиму та зменшення митних зборів при перетині кордону. Крім того, у процесі обговорення питань, що увійшли до положень Протоколу, сторони визначили за доцільне до наступного засідання Комісії розробити Регламент, який підніме дієвість роботи Комісії на вищій рівень.

Важливим було також і те, що у засіданні Комісії взяли участь представники центральних і місцевих органів виконавчої влади обох держав, а також національно-культурних товариств словацької національної меншини в Україні та української національної меншини у Словацькій Республіці.

Органи виконавчої влади України через договірну систему у зовнішньополітичній діяльності особливе місце надають залученню альтернативних державному бюджету джерел фінансування процесів інтеграції та адаптації депортованих в українське суспільство. Згідно з дорученням Президента України Державний комітет України у справах національностей і міграції визначений координатором із залученням міжнародної допомоги для облаштування депортованих.

В останні роки в Україні урядовими структурами разом з недержавними організаціями активізовано цю роботу. Вона

здійснюється по лінії насамперед Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, Програми Розвитку ООН, Агентства з міжнародного розвитку Туреччини, Міжнародного фонду “Відродження” тощо.

Усього протягом 1996–2001 рр. міжнародними організаціями та країнами-донорами виділено майже 12,5 млн дол. США. У жовтні 2002 р. в м. Сімферополі підписано угоду про надання гуманітарної фінансової допомоги репатріантам — кримським татарам між Державним комітетом України у справах національностей та міграції й Фондом у справах Вакфів емірату Шарджа (Об’єднані Арабські Емірати). Ця Угода передбачає фінансування мережі водопостачання кримсько-татарського мікрорайону в с. Красному Кіровського району Автономної Республіки Крим.

9.4. Українська діаспора у сфері зовнішньої політики України

Особливу увагу у зовнішньополітичній сфері Україна приділяє створенню належних умов для задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України. Як засвідчує статистика, нині на трьох українців, які проживають на території своєї держави, припадає щонайменше один, який мешкає поза її межами. У рідному краї живе 37,4 млн українців, в Австралії, країнах Америки, Західної та Східної Європи — понад 5 млн, ще 7 млн — у країнах СНД та Балтії. Однак фахівці вважають, що ці дані не відображають справжнього стану справ. Адже з різних об’єктивних і суб’єктивних причин значна частина українців вимушена була “приписувати” себе до іншої національності. Багато вчених дослідників стверджує, наприклад, що чисельність наших земляків лише на території колишнього СРСР становить близько 10–12 млн чол.

Згідно із сучасними науковими дослідженнями усі українці й особи українського походження становлять в цілому український етнос. При цьому відзначається, що для українців різних регіонів, які проживають в неоднакових соціально-політичних

утвореннях, притаманні спільні основні якісні характеристики: мова (принаймні у сфері сімейного побуту), специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, релігія, стереотипи поведінки, етнічна самосвідомість). Об'єднувальними чинниками тут виступають прагнення українців зберігати і розвивати свою національну культуру та намагання зміцнювати зв'язки з історичною батьківщиною.

Український етнос має свою специфічну структуру. На думку вчених, її можна визначати за двома основними показниками: 1) характером його розміщення в сучасному світі; 2) рівнем етнічної самосвідомості та самоідентифікації окремих його частин або ж окремих його представників. Ці два показники тісно пов'язані між собою, оскільки характер розміщення впливає на ступінь усвідомлення себе належним до етносу. За першим чинником український етнос складається з двох структурних елементів. Перший — це ядро українського етносу, розміщене на теренах України, другий — це ті частини сукупності української людності, які перебувають в іноетнічному оточенні, на території етнополітичних організацій. Складнішою виявляється структура українського етносу, якщо в основу покладено фактор самосвідомості та самоідентифікації його ядра та частин, розміщених в інших країнах. З огляду на це В. Євтух пропонує скористатися схемою відомого англійського етнолога Е. Сміта, згідно з якою структура кожного етносу може бути подана у вигляді трьох кіл: 1) ядро; 2) маргінальний прошарок; 3) етнічні категорії.

Найвищий ступінь самосвідомості й самоідентифікації властивий ядру українського етносу, яке міститься на території України. До маргінального прошарку український етнолог зараховує тих, кому властива подвійна, потрійна самосвідомість, яка сформувалась у представників українського етносу внаслідок перебування їх в умовах іноетнічного середовища. У результаті інтенсивної взаємодії з іншими етносами відбувається процес маргіналізації особи, яка постійно перебуває на межі двох або кількох етносів, відповідно й культур, і менталітетів. Отже, В. Євтух до маргінального прошарку українського етносу зараховує певну частину поселенського ядра представників інших етносів, які проживають в Україні (до останніх належать передусім ті, хто дисперсно розселений в україно-етнічному

оточенні й не має інтенсивних контактів з представниками свого або ж, зважаючи на високий ступінь русифікації населення України, російського етносу), й практично всю, за окремими винятками, українську діаспору. До етнічних категорій автор пропонує зараховувати тих індивідів, котрі практично втратили свою українську етнічність і лише їхнє походження вказує на приналежність до українського етносу¹⁴⁶.

Останнім часом щодо українців, які живуть за межами України, широко вживається термін *“українська діаспора”*. Серед науковців це нерідко викликає дискусію.

Діаспора — слово грецьке, що означає розсіяння, розселення значної частини представників народу (етнічних спільнот) за межами країни його походження. Діаспори утворювались внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду, дії ряду соціальних, економічних факторів, а в окремих випадках — під впливом кліматично-природних катаклізмів. В історії найдавнішою є єврейська діаспора. Вона почала створюватися у VIII ст. до н. е., коли асирійський цар Саргон II завоював давньоєврейську провінцію Самру. Значно розростається єврейська діаспора на початку VII ст. до н. е., після загарбання Єрусалима новобавилонським царем Навуходоносором. Іудейська війна (60–70-х років н. е.), під час якої був зруйнований римлянами Єрусалим, масове винищення місцевих жителів, переважно євреїв, призвели до того, що основний масив єврейського населення Палестини розселився по всьому світу. Немилосердною була доля до вірмен, значна частина яких також опинилася у діаспорі. Остання зумовлена у XIV ст. вторгненням у Закавказзя монголо-татарських орд Тимура, які впродовж півтора десятиліття винищували вірменське населення. Завоювання Вірменії Туреччиною і Персією в XVI–XVII ст. спричинювали масові втечі вірмен за межі своєї батьківщини. Криваві вірменські погроми у Західній Вірменії, учинені турками наприкінці XIX — на початку XX ст. призвели до нового збільшення вірменської діаспори й утворення колонії вірмен у ряді країн Європи, Америки, Близького і Середнього Сходу. Своєрідною діаспорою в історичному контексті стали греки.

¹⁴⁶ Див.: Етнічний довідник: У 3 ч. — Ч. I. Поняття та терміни. — С. 62–64.

Стосовно українців і осіб українського походження, які внаслідок ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів розселені поза межами України, у науковій літературі використовувались і використовуються нині різноманітні визначення.

Спочатку українців, які залишили Україну й оселилися в інших державах, визначали як *українських емігрантів*. Нерідко їх під впливом західної колонізації з Європи як і інших європейців, котрі оселялися за кордоном компактними етнічними групами, називали *колоністами*, а саме поселення — українською колонією. Однак останній термін згодом вийшов з ужитку.

З часом українців, які довгий час жили в нових місцях поселень їхніх нащадків, котрі народилися там, почали називати *американсько-канадськими українцями*. Після поразки Української революції початку ХХ ст., коли виникло нове явище політична еміграція, яка поширилась майже на всі країни перебування українців, широкого застосування набув термін "*українська еміграція*". Водночас для другого-третього покоління українських поселенців, зокрема тих, для кого постійне перебування у країнах народження не становило проблем, цей термін не підходив. Такий стан зумовив появу компромісних термінів: "*американські, канадські українці*" та "*американці, канадці українського походження*". Останній термін містить два аспекти: передусім фіксує територіальну або громадську приналежність, по-друге, вказує на українське походження цих громадян.

У 60–70-х роках, які відзначені активним процесом відродження етнічної свідомості у США, Канаді, Австралії, інших країнах, де перебували українські поселенці, широко почали вживатися визначення "*українці в Америці*", "*американські українці*", якщо йшлося про легальний громадянський статус — "*українські бразильці, українські австралійці*" тощо.

У наукових дослідженнях мають застосування також такі терміни, як "*зарубіжні українці*", "*українці у світі*" (визначення вважається неточним, бо включає і українців на батьківщині), "*українська етнічна група*" тощо.

Нині все більшого поширення набуває термін "*українська діаспора*". Однак, як зазначають одні автори, чи можна цей термін вживати стосовно тих мільйонів українців, які живуть у

сусідніх з Україною країнах (Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдові) споконвіку і є автохтонним населенням певних їхніх територій? Інші автори, наприклад, канадський публіцист Петро Кравчук, вважають, що “діаспорниками безпідставно також називати дітей і онуків українських емігрантів, які від народження є громадянами, скажімо Канади, США тощо”.

Більш-менш ґрунтовний аналіз цих дискусій зробив професор університету ім. Лойоли в Чикаго (США) Василь Маркусь у розвідці “Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття”. Розглянувши різні погляди на проблему, він доходить висновку, що “стрижневим моментом у цьому понятті нині є фіксація факту *перебування певної частини етнічної спільноти за межами території її ядра*. Діаспора може бути розселена компактно чи розсіяно, вона може бути автохтонною (коли частина населення того чи іншого походження в результаті поділу території опиняється у складі іншої держави) чи іммігрантського походження. Названі обставини по-різному впливають на збереження етнічності в інонаціональному середовищі. До того ж термін “українська діаспора”, попри всі його умовності, — компактний і зручний для користування, у нашій уяві він викликає цілком конкретне явище — українці або ж особи українського походження, які проживають за межами території України¹⁴⁷.

Наявність у світі чисельно значимої діаспори, яка є складовою українського етносу, спонукали Україну включити її до сфери своєї етнополітики, яка ґрунтується на дотриманні чинних універсальних міжнародно-правових норм відповідно до яких зарубіжні українці за своїм правовим статусом є *громадянами інших країн, живуть за їх законами, мають певні права і зобов’язання, розглядаються з огляду міжнародного права як національна меншина*.

При створенні надійного механізму співробітництва з українською діаспорою Україна дотримується таких найголовніших принципів: невтручання і недискримінації; принцип територіальної цілісності, поваги, суверенної рівності і політичної неза-

¹⁴⁷ Див.: Маркусь В. (Чикаго). Чому діаспора: спроба ідентифікації поняття // Українська діаспора. — К., 1992. — С. 4–6.

лежності держав; всі національні меншини мають право на існування, що передбачає заборону законодавчих, адміністративних, економічних та інших заходів, спрямованих на їх асиміляцію; кожна особа, яка належить до національної меншини, має право вибирати належність до національної меншини і мати гарантію того, що її рішення не викличе жодних несприятливих наслідків.

З метою координації діяльності міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, залучення наукових установ і творчих організацій, громадських об'єднань до співробітництва з українською діаспорою Постановою Кабінету Міністрів України від 22 вересня 1996 р. № 1160 створено Міжвідомчу координаційну раду з питань співробітництва з українською діаспорою. Було встановлено, що Рада складається з голови, який за посадою є Віце-прем'єр-міністром України, заступників голови, які за посадами є Міністром закордонних справ, головою Державного комітету у справах національностей та міграції, головою ради товариства "Україна", та членів Міжвідомчої координаційної ради з питань співробітництва з українською діаспорою.

Як постійно діючий орган Кабінету Міністрів України, визначено її основні завдання:

- координація діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади, пов'язаної з питаннями співробітництва з українською діаспорою;
- подання інформації Кабінету Міністрів України про хід виконання заходів, пов'язаних з роботою української діаспори, підготовка відповідних рекомендацій.

Повноваження Міжвідомчої ради полягають у таких її обов'язках:

- одержувати в установленому чинним законодавством порядку від центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування інформацію та копії документів про їх співробітництво з українською діаспорою;
- звертатися через Міністерство закордонних справ в установленому порядку до державних і недержавних організацій країн проживання українців з питань двостороннього співробітництва;

- залучати спеціалістів центральних та місцевих органів виконавчої влади, наукових установ, громадських об'єднань (за згодою їх керівників), представників українських ділових кіл (за їх згодою) до підготовки та участі в засіданнях Міжвідомчої ради, проведення інших заходів, здійснюваних за їх рекомендаціями.

На сучасному етапі стратегія діяльності держави у створенні належних умов для задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, визначена у Національній програмі “Закордонне українство” на період до 2005 р. (затверджена Указом Президента України від 24.09.2001 р.).

Мета програми: забезпечення комплексного підходу до розвитку зв'язків із зарубіжними українцями, конкретизація напрямів, у яких здійснюються ці зв'язки, відповідно до пріоритетів і завдань, що поставили на сучасному етапі.

Основні завдання Програми: створення належних умов для збереження українцями, які проживають за межами України, етнічної ідентичності, задоволення їх національно-культурних та мовних потреб; сприяння вирішенню питання про надання Україною відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права правового статусу українцям, які проживають за межами України, до процесів розвитку української держави та інших процесів, що відбуваються в Україні; зміцнення зв'язків органів державної влади та організацій, які беруть участь у реалізації державної політики України щодо українців, які проживають за межами держави, з громадськими організаціями українців в іноземних державах, а також з органами іноземних держав, до компетенції яких належать питання міжнаціональних відносин тощо.

Сама програма складається з розділів, у яких визначені заходи, спрямовані на розвиток правових засад співробітництва з українцями, які проживають за межами України; забезпечення організаційно-координаційної діяльності; розширення науково-освітнього співробітництва; організацію інформаційно-видавничої діяльності; формування культурно-мистецьких відносин; налагодження економічного, молодіжного і туристичного співробітництва; сприяння репатріації. Програма, наприклад, передбачає розроблення та реалізацію конкретних заходів щодо

укладення міжнародних договорів про співробітництво з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, з Грузією, Республікою Узбекистан та Естонською Республікою, розвитку етнічної, культурної, мовної самобутності українців, які проживають у Російській Федерації, Республіці Білорусь, Республіці Молдова, Словацькій Республіці. Серед заходів політико-правового характеру є такі, як сприяння прийняттю Верховною Радою України закону України про правовий статус закордонних українців; продовження роботи з вирішення проблемних питань, що виникли внаслідок переселення українців з Польщі в 40-х роках ХХ ст.; ініціювання розроблення відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права двосторонніх програм співробітництва між прикордонними областями України та відповідними адміністративно-територіальними одиницями Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Республіки Польща, Румунії, Словацької Республіки, Угорської Республіки з метою створення умов для задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають у цих державах, і відповідних національних меншин України; впровадження міжнародного досвіду у сфері збереження мовних і культурних прав українців, які проживають за межами України, а також здійснення співробітництва з міжнародними організаціями з метою сприяння захисту прав українських меншин в іноземних державах.

Україна, її чинне законодавство гарантує права національних меншин на встановлення і розвиток вільних транскордонних контактів з особами, з якими їх об'єднують спільні етнічні, мовні або релігійні ознаки чи культурна спадщина. Так, згідно зі ст. 15 Закону України "Про національні меншини в Україні" визначено, що "громадяни, які належать до національних меншин, національні громадські об'єднання мають право у встановленому в Україні порядку вільно встановлювати і підтримувати зв'язки з особами своєї національності та їх громадськими об'єднаннями за межами України, одержувати від них допомогу для задоволення мовних, культурних, духовних потреб, брати участь у діяльності міжнародних неурядових організацій".

9.5. Участь національних меншин у діяльності неурядових організацій та налагодженні транскордонних контактів

У зовнішньополітичному аспекті етнополітики держави важливе місце посідає і такий напрям, як сприяння реалізації прав осіб, що належать до національних меншин, брати участь у діяльності неурядових організацій не тільки на національному, а й на міжнародному рівні. Ці права матеріалізуються в основному через міжнародні зв'язки громадських об'єднань українських національних меншин. Так, на міжнародному рівні Всеукраїнський Єврейський конгрес бере участь у діяльності Всесвітнього Єврейського Конгресу, Християнсько-демократичний альянс румун в Україні є асоційованим членом Федералістського союзу національних меншин Європи (FUEV).

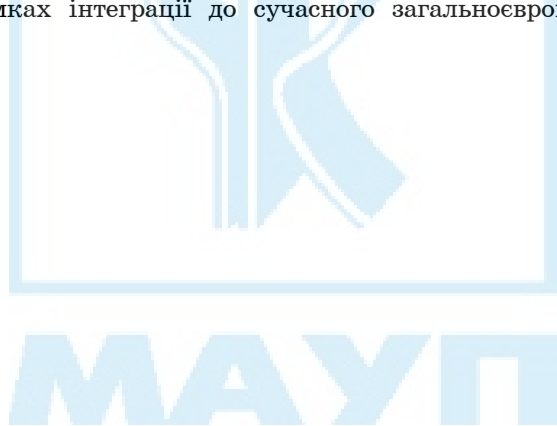
За роки незалежного існування в Україні виникли нові форми міжнародного співробітництва. Наприклад, на завершальному етапі переговорів щодо укладення українсько-румунського базового політичного договору румунська сторона виступила ініціатором *включення* у текст договору пункту про створення двох єврорегіонів “Верхній Прут” та “Нижній Дунай”. Ця ініціатива знайшла відображення у ст. 8 Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, підписаного у м. Констанца 2 червня 1997 р. Проблема створення єврорегіонів “Верхній Прут” та “Нижній Дунай” обговорювалась також на зустрічах Президентів України, Республіки Молдова та Румунії 3–4 липня 1997 р. та 22 жовтня 1998 р.

Варто відзначити, що досить нетрадиційною була мотивація ініціювання румунською стороною включення до тексту українсько-румунського базового політичного договору пункту про створення двох Єврорегіонів. Виходячи з факту існування в Україні значної румунської етнічної спільноти, румунські дипломати вирішили використати інститут Єврорегіонів як інструмент захисту прав представників румунської діаспори.

Після досить складного переговорного процесу, що тривав понад два роки, 22 вересня 2000 р. у румунському м. Ботошани була підписана Угода про створення Єврорегіону “Верхній Прут”, членами якого стали Чернівецька обл. України, Бельць-

ський і Єдинецький повіти Республіки Молдова, а також Ботошанський і Сучавський повіти Румунії. До того ж змінився підхід до внутрішньої самоорганізації цих утворень — від обговорення загальних проблем і подальших спроб самостійного їх вирішення кожною стороною до утворення спільних органів управління і координації дій, орієнтованих на взаємну реалізацію транскордонних проектів.

Метою створення Єврорегіону “Верхній Прут” є розширення існуючих субрегіональних зв’язків і сприяння подальшому розвитку транскордонного співробітництва адміністративно-територіальних одиниць держав-засновників, окремих міст, інших населених пунктів, органів місцевого самоврядування, державного управління, окремих установ, підприємств, неурядових і громадських організацій, національних меншин та окремих громадян у сферах економіки, освіти, науки, культури і спорту, а також розбудова нових механізмів міждержавного співробітництва та безпечний сталий (самовідтворюючий) розвиток регіону в рамках інтеграції до сучасного загальноєвропейського процесу.

Висновки

1. У здійсненні етнополітики в Україні важливою її складовою є зовнішньополітичний напрям, у контексті якого ключовим виступає вироблення позицій Української держави у справі захисту прав національних меншин на міжнародній арені.

2. Захист іноетнічного населення здійснюється насамперед у процесі міжнародної взаємодії держав. З цього питання Україна активно співробітничала з усіма міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, Радою Європи, Міжнародною Організацією з міграції (МОМ), ЮНЕСКО тощо). Вона є стороною ряду міжнародних багатосторонніх договорів, що стосуються захисту прав національних меншин.

3. Політико-правова система, що формується в незалежній Україні, передбачає захист прав і свобод національних меншин шляхом укладення міжнародних договорів. Прикладом цього слугують міжнародні договори між Україною і Російською Федерацією, Румунією, ФРН тощо. Міжнародні правові акти доповнюються міжвідомчими угодами про співробітництво щодо захисту прав національних меншин, які, наприклад, підписав Державний комітет України у справах національностей та міграцій з відповідними урядовими структурами Республіки Молдова, Литовської Республіки та Російської Федерації.

4. Особливим напрямом міжнародного співробітництва України стала діяльність змішаних міжурядових комісій, які займаються координацією діяльності органів державної виконавчої влади щодо забезпечення прав національних меншин. До складу комісій з обох сторін входять представники міністерств і відомств, діяльність яких пов'язана із задоволенням прав національних меншин (представники міністерств освіти, культури, юстиції, інформації тощо).

5. Особливий загальнонаціональний контекст серед складових зовнішньополітичної сфери етнополітики має напрям, пов'язаний з формуванням концептуальних засад взаємодії держави із зарубіжними українцями та вихідцями з України. Вперше українська діаспора належить до політико-правового поля України і її офіційна політика ґрунтується на дотриманні діючих універсальних міжнародно-правових норм, згідно з

якими зарубіжні українці за своїм правовим статусом є громадянами інших країн, живуть за їх законами, мають свої права і обов'язки, розглядаються з точки зору міжнародного права як національні меншини.

6. Міжнародна співпраця дозволяє Україні створювати сприятливе зовнішньополітичне середовище для оптимізації процесів національного відродження етнічних спільнот на шляху її інтеграції у європейське товариство.

Запитання

1. Через які форми реалізується зовнішньополітичний напрям етнополітики Української держави?
2. З якими міжнародними організаціями співробітничала Україна у справі захисту прав національних меншин?
3. Як використовує Україна можливість захисту прав і свобод нацменшин через систему укладення міжнародних договорів?
4. Яку роль відіграють міжвідомчі угоди про співробітництво щодо захисту прав нацменшин у зовнішньополітичній діяльності України?
5. На яких принципах заснований механізм співробітництва України з власною діаспорою?

Завдання

1. Розкрийте сутність зовнішньополітичного напрямку етнополітики в Україні.
2. Проаналізуйте роль ОБСЄ у питаннях формування механізму захисту прав нацменшин у Європі.
3. Дайте характеристику міжвідомчим угодам про співробітництво щодо захисту прав національних меншин, підписаних Державним комітетом України у справах національностей та міграції з відповідними урядовими структурами інших держав.

Темати рефератів

1. Основні завдання етнополітики України на зовнішньополітичній арені.
2. Участь національних меншин, їх громадських об'єднань у діяльності неурядових організацій.
3. Розбудова нових механізмів міждержавного співробітництва у сфері захисту прав національних меншин на постсоціалістичному просторі.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Антонюк А.* Внешнеполитическое направление украинской этнополитики // *Персонал.* — 2003. — № 2.
2. *Бюлетень* Державного комітету України у справах національностей та міграції. Європейський орієнтир етнонаціональної політики України. — 1999. — № 3.
3. *Гакман С. М.* Єврорегіон “Верхній Прут” у контексті транскордонного співробітництва України, Республіки Молдова та Румунії // *Вісник Держкомнацміграції України.* — 2002. — № 2.
4. *Етнополітика* в Україні. Документи та матеріали. — К., 1998.
5. *Мармазов В. Є., Піляев І. С.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми. — К., 1999.
6. *Нестерчук М. С.* Діяльність змішаних міжурядових комісій з питань забезпечення прав національних меншин // *Вісник Держкомнацміграції України.* — 2002. — № 2.

Етнополітичні конфлікти

10.1. Специфіка етнополітичних конфліктів та їх причини

В останні десятиліття на світову політику особливо впливає національний фактор, і його значення у міжнародному процесі продовжує зростати, оскільки сучасне людство являє собою дуже непросту етнічну систему, складовими якої є кілька тисяч різного роду етнічних спільностей (націй, народностей, племен, етнічних (національних) меншин тощо). Усі існуючі етнокомпоненти планети властиві понад 200 державам, переважна більшість з яких поліетнічні, особливо ті країни, що розвиваються. Наприклад, в Індії проживає кілька сотень етнічних спільностей різного типу, в Індонезії їх нараховується понад 150, в Нігерії офіційно проживає 200 народів, у Кенії — понад 70 тощо.

Вони різняться між собою кількістю, різним ступенем розвитку у їх середовищі соціально-економічних, політичних, етнічних, демографічних процесів. Крім того, кожна етнічна форма існування людства має як власні окремі, специфічні цінності, потреби й інтереси, так і спільні, всезагальні.

Загалом на планеті є близько 132 країн з населенням понад мільйон осіб кожна. З них 12 країн — етнічно однорідні, у 25 країнах одна найбільша етнічна група становить понад 90 %

населення, а в 39 країнах жодна з груп не перевищує 50 % населення¹⁴⁸.

Така розмаїтість етнічного складу населення цілком закономірно породжує у відносинах між етнічними спільнотами різного роду проблеми, суперечності, напругу й конфлікти. Тенденції до загострення міжетнічних і міжнаціональних відносин характерні як для Європи, так і для Азії й Африки. Розпалися федеративні країни СРСР, Югославія та Чехословаччина. Цей фактор не тільки активізував національні меншини, а й у деяких випадках став головною причиною етнополітичних конфліктів. Національне питання залишається складною внутрішньополітичною проблемою у Великобританії (Ольстер), в Канаді (Квебек), в США (негритянське, мексиканське, індійське питання). Не вщухають міжетнічні протиріччя в Індії, Іраку, Пакистані, Афганістані, різних африканських державах.

Актуалізувало етнополітичні проблеми об'єднання Європи і прагнення розвинених держав заходу до європейської інтеграції. Обумовлено це насамперед масовим напливом робітників-емігрантів із Середземноморських країн та біженців. Напружено складаються їх стосунки з населенням Бельгії, Франції, Німеччини, Італії, Нідерландів, Швейцарії та Великобританії. Проблема культурної асиміляції або культурної автономії загострила міжетнічну напруженість у Франції через перебування іммігрантів з Алжиру, у Великобританії — пакистанців, у Німеччині — турків.

Все це призводить до того, що, з одного боку, зростає популярність і расистських партій, а з другого — іммігрантські общини всупереч цим процесам ініціюють створення власних політичних партій, професійних спілок, які просувають своїх представників до муніципальних органів влади.

Етнополітичні конфлікти за тривалістю мають різний характер. Одні з них тривають десятиліттями (ірландці й англійці в Ольстері; фламандці й валлони в Бельгії; англо- і франко-канадці в Канаді). Інші виникли внаслідок розпаду СРСР та Югославії, а також під час загострення міжетнічної ситуації у кра-

¹⁴⁸ Див.: Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія і практика): Енциклопедія. — С. 585.

їнах Африки. Для зазначених країн цих регіонів притаманний поліетнізм. Згідно з даними Стокгольмського міжнародного інституту з дослідження проблем миру більш ніж 70 % усіх воєнних конфліктів у середині 90-х років на всій земній кулі були міжетнічними.

Дослідження вчених свідчать, що фактично всі міжетнічні конфлікти переростають у політичні, а останні досить часто перетворюються на міжетнічні.

Внаслідок цих процесів виникає особливий, специфічний тип конфліктів — етнополітичний. За В. Тишковим (російським вченим) — це конфлікт як будь-яка форма громадянського, політичного або збройного протистояння, у якому сторони чи одна зі сторін мобілізуються, діють або страждають за ознакою етнічних відмінностей. Такий функціональний підхід до розуміння конфлікту характерний для більшості вчених-етноконфліктологів¹⁴⁹.

Також В. Тишков звертає увагу на те, що через поліетнічність населення СРСР і держав, що виникали на його теренах, фактично будь-який внутрішній конфлікт на цій території, хай він буде соціально-економічний чи політичний, набуває етнічного забарвлення. І навпаки, оскільки існує багато підстав для різних протиріч як на особистісному, так і на груповому рівнях, етнічний чинник генерує, у свою чергу, багато з тих гострих і кризових ситуацій, які виникають у сфері політики міжобщи́нних відносин, відносин між державами і внутрідержавними утвореннями. Саме через це, підкреслює вчений, грань між соціальними, політичними та етнічними конфліктами на території колишнього СРСР досить непевна: її важко визначити, оскільки одна форма нерідко містить у собі іншу¹⁵⁰.

Українська дослідниця О. Маруховська визначає сутність етнополітичного конфлікту як “збігання, часто несумісність цінностей, зіткнення інтересів і цілей різних етнонаціональних спільнот між собою і з цінностями й інтересами та цілями держави... Етнополітичний конфлікт (на її думку) — це процес

¹⁴⁹ Тишков В. Очерки теории и политики этничности в России. — М., 1997. — С. 358.

¹⁵⁰ Тишков В. О природе этнического конфликта // Свободная мысль. — 1993. — № 4. — С. 4–5.

виявлення та зняття протиріч, що постійно виникають в етнополітичній сфері”¹⁵¹.

Етнополітичний конфлікт як процес та багатомірний феномен складається із суб’єктів та об’єктів.

Суб’єктами виступають: а) люди (особи), які виявляють почуття національно-політичного самоусвідомлення та етнічної спільності між собою; б) етноси, нації, корінні народи, етнонаціональні меншини; в) етнонаціональні організації, об’єднання, рухи; г) держава та її політичні інститути.

Об’єктом етнополітичних конфліктів є матеріальні і духовні цінності учасників конфлікту (земля, людські та природні ресурси, культура, мова тощо), політична влада.

Американський політолог В. Хеслі на базі осмислення наукових публікацій виділяє п’ять основоположних теоретичних підходів, які застосовуються дослідниками при аналізі й оцінці виникнення етнічних ідентичностей і розвитку націоналістичних рухів, що призводять до етнополітичних конфліктів. Автор підкреслює, щоб розглянути їх сутність, доцільно визначити насамперед, який зміст вкладається в поняття “*етнічність*”. На її думку, категорії етнічності та етнічної ідентичності належать до визначення групи людей, яка відрізняється від інших груп лише притаманними їй рисами чи культурою. Для виділення себе як особливої групи людей можуть використовуватись мови, конфесійна належність, расові або будь-які інші характеристики.

Саме з цих позицій В. Хеслі розглядає існуючі теоретичні підходи, які відштовхуються саме від такого розуміння етнічності. *Неомарксистський* підхід трактує активізацію національного руху як реакцію на нерівномірність економічного розвитку в умовах капіталізму. За цих обставин, вважають ідеологи цього підходу, відбувається розквіт центрів торгівлі й промисловості, в той самий час периферійні райони залишаються відсталими. Прагнучи підняття населення периферійних районів на протидію зростаючій експлуатації, національні лідери звертаються до гасел популізму та культурного відродження, про-

¹⁵¹ Див.: *Політологія*: Підруч. для вищ. навч. закл. / За ред. канд. філософ. наук Ю. І. Кулагіна, д-ра іст. наук, проф. В. І. Полуріза. — К., 2002. — С. 483.

тиставляючи їх пануючій ідеології. Оскільки в більшості суспільств етнічні розбіжності знаходять своє відображення у розподілі праці, класові антагонізми набувають етнічної форми. Позитивним у неомарксистському підході В. Хеслі вважає те, що він показує важливість економічного фактора у розумінні етнічності та націоналізму.

Прихильники всіх варіантів *модернізаційного* підходу, зазначає дослідниця, виходять з того, що процес модернізації змінює суспільства так, що змінюється і природа етнічних ідентичностей. Модернізація, як правило, приводить до загострення конкуренції за використання ринкових можливостей і доступ до певних галузей діяльності, що нерідко і породжує міжетнічну й регіональну ворожнечу (тут модернізаційний підхід зближується з неомарксистським). В. Хеслі відмічає, що слабкість модернізаційного підходу полягає в тому, що він не в змозі пояснити ні численні історичні прояви націоналізму, ні причини значного поширення міжетнічних конфліктів у ряді відносно малорозвинених регіонів Європи і Азії.

Культурно-плюралістичний підхід, підкреслює В. Хеслі, базується на постулаті про те, що міжетнічний конфлікт виникає тоді, коли групи із цільми, які взаємно не збігаються (наприклад, із відмінними цінностями або соціальними структурами), намагаються співіснувати в єдиному суспільстві. Групи створюють собою закриті соціокультурні одиниці, але позаяк вони об'єднані в одній державі, то мають періодично взаємодіяти на спільних для всіх ринках і в спільній для всіх політичній системі. Така взаємодія в межах єдиної політико-економічної сфери призводить до того, що одна з груп починає панувати над іншими. Нерівноправність впливу разом із примусовою асиміляцією викликає зрештою спротив з боку підкореної групи.

На думку вченого, недоліком цього підходу є те, що він не в змозі пояснити, чому групам, подібним за багатьма історичними, мовними й релігійними параметрами, складно дійти мирного розв'язання існуючих між ними суперечностей, як і тим, котрі розходяться за всіма вимірами.

Згідно з В. Хеслі *статусно-груповий* підхід розглядає етнічні групи як розширені родинні кластери, функції яких аналогічні тим, які виконують сімейні зв'язки й обов'язки. Відчут-

тя “особливості” посилює згуртованість групи і сприяє збереженню її статусу. Тому націонал-сепаратистські групи, як правило, висувають на перший план саме ті характеристики групи, які відрізняють її від інших.

Статусно-груповий і культурно-плюралістичний підходи, — підкреслює американська дослідниця, — належать до того різновиду трактування проявів етнічного початку, який можна визначити як примордиалістський. На думку примордиалістів, етнічна ідентичність відповідає основним потребам людини, оскільки групова ідентичність настільки ж важлива для нього, як й індивідуальна.

Останній, *раціоналістичний* підхід, — пише В. Хеслі, — будується на тому постулаті, що при обранні моделі поведінки індивіди співвідносять потенційні негативи і позитиви такої поведінки¹⁵².

На основі розглянутого можна згрупувати основні причини виникнення етнополітичних конфліктів, які обґрунтовують вчені.

При цьому треба звернути увагу на те, що науковці виділяють два підходи до аналізу причин, сутності й еволюції етнополітичних конфліктів. Це *соціологічний* підхід, за яким причини конфліктів пояснюються на основі аналізу етнічних параметрів основних соціальних груп і схем, а також взаємозв’язку і взаємовпливу соціальної стратифікації суспільства і розподілу праці з етнічними характеристиками регіону, який переживає етнополітичну напругу. І *політологічний* підхід — головну увагу приділяє трактуванню ролі національних еліт у мобілізації почуттів в умовах міжетнічної напруженості та їх ескалації до рівня відкритого конфлікту. Тут вчені досліджують питання влади, доступу до ресурсів тощо. Аналізуються також соціально-психологічні механізми етнополітичних конфліктів¹⁵³.

У зарубіжній та вітчизняній літературі серед причин виникнення етнополітичних конфліктів дослідники вирізняють як головні, так і другорядні. Зупинимось на перших з них, до яких

¹⁵² Див.: Хеслі В. Л. Национализм и пути разрешения межэтнических противоречий // Полис. — 1996. — № 6. — С.40–44

¹⁵³ Див.: *Политология*: Учеб. пособие для техн. ун-тов / Под ред. М. А. Вассилика. — СПб., 2000. — С. 292.

зараховують: етнотериторіальні спори та претензії, боротьбу за ресурси й власність, зміни системи розподілу праці, порушення прав етнонаціональних меншин, прагнення до зміни статусу місцевих еліт, історичну пам'ять.

Однією з найпоширеніших причин етнополітичних конфліктів виступають *етнотериторіальні спори та претензії*. Це зумовлено тим, що становлення об'єктивної поліетнічності складу населення більшості сучасних держав супроводжувалося боротьбою за території проживання. Конфлікти цього типу нерідко виникають також у ході реабілітаційних процесів щодо раніше репресованих етнічних спільностей (наприклад, осетино-інгуський, декларованими причинами якого стали територіальні спори навколо Пригородного району і частини Владикавказя, що перейшли до Північної Осетії після депортації інгушів). Інші конфлікти етнотериторіального характеру виникли в ході відновлення територіальної автономії (кримські татари в Україні, німці Поволжя в Російській Федерації).

Етнополітичні конфлікти особливо небезпечні тоді, коли етнічна спільнота прагне створити незалежну державу (Абхазія, Чечня, Придністров'я).

Складними щодо розв'язання є також конфлікти, в основі яких є наміри ряду народів, розділених у минулому, до возз'єднання із сусідньою "материнською" державою. Це конфлікти в Нагірному Карабаху, національний рух лезгинів в Азербайджані, російський рух в Криму тощо.

До цієї групи конфліктів належать і ті, що ґрунтуються на територіальних претензіях однієї держави на частину території іншої. Зокрема, домагання Естонії та Латвії приєднати до себе деякі території Псковської області Росії, які заселені росіянами, але в 30-ті роки входили до складу цих країн.

Для українського суверенітету небезпечними є, наприклад, територіальні зазіхання, які висувають до України певні політичні кола таких держав, як Польща, Румунія, Угорщина, Словаччина, Туреччина.

Наступною причиною етнополітичних конфліктів є *боротьба етнічної групи за відродження і розвиток власних духовно-культурних цінностей*. Особливо загострюється ця проблема в процесі руйнації чи реформування старої системи цінностей, коли етнокомпоненти суспільства намагаються набути рівно-

правного становища. Нерідко причиною напруженості виступає *прагнення етнічної групи захиститись у нових умовах із збереженням своїх етнічних вартостей*. На перший план з огляду на зазначене висуваються визначальні складові *етнічної культури* — мова, релігія, історичні події, святині етносу. Умовно цей процес можна поділити на дві стадії. Протягом *першої*, яка характерна фактично для всіх етнічних спільнот колишнього СРСР, відбувається символізація, міфологізація етнічно-культурних ознак. Після цього настає *друга* стадія, коли сформовані у середовищі етнічних груп міфи і символи підхоплюються політичною елітою, активно поширюються засобами масової інформації, внаслідок чого набувають вже ознак масового політичного міфу. Завдяки цьому етнічний міф стає гаслом політичної боротьби.

До ескалації етнополітичних конфліктів ведуть і такі два економічні фактори, як конкурентна *боротьба за ресурси та власність й зміни у системі розподілу праці*. Перший з них пов'язаний з тим, що наявність природних ресурсів може впливати на стан міжетнічних відносин, сприяти їх загостренню. Серед них найбільш цінними є земля та надра. Боротьба етнічних груп за володіння ними, тобто подібні “ресурсні” конфлікти мають особливо небезпечний характер. У Російській Федерації, зокрема, вони в основному виливаються у протистояння інтересів місцевих етнічних еліт з федеральним центром. Прикладом цього може слугувати війна в Чечні, наслідки якої відчуває на собі не тільки пострадянський простір, а й увесь світ.

Другим фактором економічного характеру виступає проблема змін у системі розподілу праці між етнічними групами, що викликає націоналізм, спрямований на збереження або підвищення власного прожиткового рівня. Наприклад, це особливо чітко виявилось в колишній Югославії: жителі Словенії та Хорватії відчували себе довго експлуатованими іншими націями Югославії. Словенці, зокрема, стверджували (й не без підстав), що з їхнього високорозвиненого регіону постійно перекачуються ресурси у промислово відсталі республіки, причому без певної політичної компенсації.

На це німецький дослідник Д. Зенгхаас зауважує, що позаяк промисловість цих республік не відповідає рівневі західноєвропейських країн, для Словенії зв'язок з Європейським Спів-

товариством здавався більш корисним, ніж перебування у федеративному союзі, що постав із двох світових війн (1918 р. — як королівство; 1945 р. — як народна республіка)¹⁵⁴.

Однією з головних причин етнополітичних конфліктів може бути порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп. У деяких країнах, зокрема Латинської Америки, Сенегалі, Алжирі, Мадагаскарі тощо, існування етнічних або мовних меншин взагалі не визначено у внутрішньому законодавстві. Окрему позицію займає така європейська держава, як Франція. Вона, наприклад, не підтримує ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка має універсальне значення для визначення прав національних меншин. Під час підписання Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 7 травня 1999 р. Франція офіційно заявила, що вважає метою цього договору “не визнання чи захист меншин, а сприяння європейській культурній спадщині”¹⁵⁵.

Як свідчить міжнародний досвід, у процесі модернізації суспільств та інтелектуалізації етносів формується у їх середовищі інтелектуальна еліта, яка прагне змінити як політичний статус етнічної території, так і обсяг власних повноважень. Ці конфлікти науковці називають *статусні*.

Найчастіше цей тип конфліктів виникає у перехідних суспільствах, в умовах яких вони являють собою ефективний спосіб відведення соціального вибуху у потік міжетнічної боротьби. Подібна ситуація мала місце у 70-х роках ХХ ст. в Європі, коли змінювався соціально-економічний стан валлонів і фланців у Бельгії; Канаді, коли франко-канадці стали наздоганяти за власним соціальним та економічним потенціалом англо-канадців. Ці ж процеси були характерні у другій половині 80-х — на початку 90-х років і для колишніх республік СРСР.

Детонатором виникнення етнополітичних конфліктів виступають також *історичні події негативного характеру*, які відкладаються в історичній пам’яті однієї або контактуючих спільнот (загарбання чи зарахування якоїсь етнічної спільноти до

¹⁵⁴ Див.: Зенгхаас Д. Етнічні конфлікти: причини та шляхи розв’язання // Політичні читання. — 1994. — № 2. — С. 180.

¹⁵⁵ Див.: Застереження, зроблені державами при підписанні або ратифікації Європейської хартії. — <http://www.stars.coc.fr>.

складу іншої; штучне розмежування етнічних спільнот; несправедливе національне облаштування; вимушене переселення “робочої сили”; депортації народів тощо).

10.2. Динаміка і типологія етнополітичних конфліктів

Будь-якому етнополітичному конфлікту характерна стадіальна динаміка розвитку. *Перша передконфліктна* стадія (виникнення гострих суперечностей) є латентною (прихованою) і становить дві фази. Початковій фазі притаманне нагромадження незадоволення через глибокі розбіжності інтересів, цінностей етносуб'єктів конфліктної ситуації. Вона відзначається такими основними рисами: 1) зростання егоцентризму (крайня форма індивідуалізму та егоїзму); 2) посилення функціонування в суспільстві негативних стереотипів та приписування людям інших національностей невластивих їм рис та вчинків; 3) зниженням соціальної та етнічної толерантності; 4) наростанням соціальної напруженості, агресивності; 5) небажанням пошуків компромісних рішень конфліктної ситуації. Друга фаза починається з інциденту, коли одна зі сторін діє, зачіпаючи інтереси іншої сторони. На цій фазі формується психологічна готовність конфліктуючих сторін до боротьби.

Наступна конфліктна стадія визначається зміною первинного суперництва відкритим протиборством конфліктуючих сторін, лінія поведінки яких може бути такою:

- досягнення своїх цілей за рахунок іншої сторони, що зазвичай доводить конфлікт до кризової ситуації (війни, революції, партизанські війни, тероризм);
- внаслідок взаємних поступок відбувається зниження напруги, переведення конфліктної ситуації в більш приховану форму;
- пошук шляхів повного розв'язання конфлікту.

Третя стадія — врегулювання етноконфліктної ситуації. Вона характеризується тим, що на ній, по-перше, відбувається зміна об'єктивної та суб'єктивної ситуації і здійснюється пошук компромісу, за якого перебудовується свідомість — образ

ворога перетворюється на “образ партнера”, а психологічна установка до боротьби — на орієнтацію до співпраці. По-друге, на цій стадії досягається консенсус, тобто взаємна згода щодо припинення конфлікту.

Етнополітичні конфлікти проявляються у різних формах: міжетнічна напруженість, протистояння, конфронтація, національно-визвольний рух, міжнаціональна криза, воєнна конфронтація і протиборство.

Класифікація етнополітичних конфліктів

За характером дії конфліктуючих сторін етнополітичні конфлікти можна класифікувати як ненасильницькі і насильницькі.

До *ненасильницьких* форм зараховують мітинги, демонстрації, пікети, акції громадянської непокори, голодування, прийняття інституціональних рішень. В останніх конфліктах, коли у протиріччя вступають норми конституції, законодавства, які реалізують інтереси конфліктуючих сторін, головними діючими особами є владні структури, політичні партії й об'єднання, громадські рухи.

Насильницькі конфлікти проходять у вигляді відкритих зіткнень за участю регулярних військ, а також бойових дій озброєних ополченців, що нерідко супроводжуються жертвами.

Етнополітичні конфлікти можуть класифікуватись за основними цілями та змістом вимог, які висувають конфліктуючі сторони. Автором такої типологізації конфліктів є російська дослідниця Л. Дробижева, яку вона запропонувала в 1992–1993 рр.

Грунтуючись на аналізі досвіду кінця 80-х — початку 90-х років, науковцем визначені такі типи конфліктів.

Перший тип — статусні інституціональні конфлікти в союзних республіках, які переросли у боротьбу за незалежність. У процесі розвитку національних рухів в Естонії, Литві, Латвії, Вірменії, Україні, Грузії, Молдові етнонаціональні вимоги перетворились на вимоги державної незалежності. Основною формою конфліктів цього типу була інституціональна.

Другий тип конфліктів — статусні конфлікти в союзних і автономних областях, які виникли в результаті боротьби за підвищення статусу республіки або його отримання. Це характерно для частини колишніх союзних республік, що бажали конфедеративного рівня відносин. Наприклад, про це заявляло керівництво Казахстану, а також ряду колишніх автономій, які

прагнули підняти до рівня союзних республік, зокрема Татарстану. Конфлікт завершився підписанням Договору між державними органами Російської Федерації і державними органами Татарстану, який містить елементи як федеративних, так і конфедеративних відносин. До цього типу конфліктів Л. Дробіжева зараховує етнонаціональні рухи за створення власних національних утворень, наприклад, інгушів у Чечено-Інгушетії, ногайців і лезгинів у Дагестані, балкарців у Кабардино-Балкарії. Також вимоги автономії висувались елітою Башкортостану, Туви, таджиками Узбекистану, узбеками Киргизстану, киргизами Гірського Бадахшану в Узбекистані.

Третій тип конфліктів — етнотериторіальні.

Четвертий тип — конфлікти міжгрупові (міжобщинні). До цього типу належать конфлікти, які були в Якутії (1986), в Туві (1990), а також російсько-естонський в Естонії, російсько-латиський у Латвії, російсько-молдавський у Молдавії. Масові міжгрупові насильницькі зіткнення мали місце в Азербайджані, Вірменії, Киргизстані, Узбекистані¹⁵⁶.

Російські політологи Е. Паїн і А. Попов пропонують іншу типологізацію конфліктів. Це конфлікти стереотипів, тобто та стадія конфлікту, коли етнічні групи ще чітко не усвідомили причин протиріч, але у відношенні опонента створюють негативний образ “недружелюбного сусіда” “небажаної групи”; “конфлікти ідей”, характерною рисою яких є висунення тих чи інших претензій; конфлікти *дії*, до яких вчені зараховують мітинги, демонстрації, пікети, прийняття інституціональних рішень — аж до відкритих зіткнень.

Класифікують етнополітичні конфлікти за особливостями суб’єктів супротивних сторін. У цьому випадку виділяють конфлікти між *етнічною групою і державою* (Абхазія і Нагірний Карабах до створення самопроголошених держав) і конфлікти між *етнічними групами* (погроми турків-месхетинців у Фергані, конфлікт між киргизами й узбеками в Опшській області).

Можна поділити етнополітичні конфлікти за сферами проявів та причинами виникнення: *етнотериторіальні, етноеко-*

¹⁵⁶ Див.: Дробіжева Л. М. Этнополитические конфликты. Причины и типология (конец 80-х — начало 90-х гг.) // Россия сегодня. Трудные поиски свободы. — М., 1993. — С. 227–236.

номічні, етноісторичні, етнокультурні, етноюридичні, етнопсихологічні, етноідеологічні.

Вчені усю сукупність етнополітичних конфліктів на пострадянському просторі поділяють на такі основні типи:

- територіальні конфлікти, нерідко тісно пов'язані із возз'єднанням розділених етносів, джерелом яких виступають внутрішньополітичні, у більшості озброєні, зіткнення між урядом і національно-визвольним рухом або сепаратистським угрупованням, що користується військово-політичною підтримкою сусідньої держави (Нагорний Карабах, Південна Осетія, північно-східні регіони Казахстану, Південний Дагестан тощо);
- конфлікти, породжені прагненням етнічної меншості реалізувати право на самовизначення у формі створення незалежного державного утворення (Абхазія, Придністров'я); конфлікти, пов'язані із відновленням територіальних прав депортованих народів (між осетинами та інгушами за Пригородний район, кримськими татарами й іншими етнічними групами Криму);
- конфлікти, в основі яких лежать зазіхання тієї чи іншої держави на частину території сусідньої держави;
- конфлікти, джерелами яких виступають наслідки довільних територіальних змін, здійснених у радянський період (проблеми Криму, територіальні врегулювання у Закавказзі і Середній Азії);
- конфлікти, породжені багаторічним перебуванням депортованих народів на території інших республік (турки-месхетинці в Узбекистані, чеченці в Казахстані та ін.);
- конфлікти, пов'язані з абсолютизацією і протиставленням принципів права народів на самовизначення і територіальною цілісністю держав, з прагненням легітимізації соціально-політичної зверхності "корінної" ("титульної") нації певної держави або національно-державного утворення над іншими народами;
- конфлікти, в яких за лінгвістичними дискусіями (про державну мову) нерідко приховуються глибокі протиріччя між різними національними групами¹⁵⁷.

¹⁵⁷ Див.: Политология: Учеб. пособие для техн. ун-тов / Под ред. М. А. Вавилика. — С. 294–295.

10.3. **Форми, способи регулювання етнополітичних конфліктів**

Врегулювання етнополітичних конфліктів — процес складний і вимагає пошуку нового, компромісного для усіх конфліктуючих сторін балансу інтересів, що задовольняли б супротивників.

Багатоаспектний характер етнополітичних конфліктів обумовлює різноманітність шляхів їх розв'язання. Вчені-етноконфліктологи в основному сходяться на таких етапах вирішення конфліктів.

Перший — це прийняття стратегічних рішень, спрямованих на попередження та нейтралізацію кризових явищ у міжнародних і міжетнічних відносинах на базі завчасного створення правових, політичних, соціально-економічних тощо умов з метою їх цивілізаційного розвитку.

Загальнодержавними найважливішими діями щодо запобігання етнополітичним конфліктам можуть бути:

- створення політико-правової бази, зорієнтованої на забезпечення рівності прав громадян;
- забезпечення етнополітичним меншинам доступу до політичного впливу в усіх сферах суспільного життя;
- періодична модернізація механізму державного регулювання етнополітичних процесів на різних рівнях;
- вирішення проблем облаштування та соціальної адаптації осіб, які повертаються з місць депортації;
- розв'язання нагальних соціальних потреб біженців і мігрантів;
- створення інформаційної системи моніторингу прогнозування й оцінки розвитку етнополітичних та міжетнічних проблем, розробка інструментарію їх завчасного попередження та ін.;
- уникнення вирішення міжетнічних суперечностей за допомогою силових методів.

На ескалацію етнополітичного конфлікту визначальний вплив мають “конфліктогенні фактори”: поліетнізм усього людства та більшості держав світу; існування різноманітних форм етносоціальної організації народів (від розвинених націй до невеликих народностей та етнічних груп); недостатність

правового захисту етнонаціональних меншин у поліетнічних державах; відсутність державних гарантій у забезпеченні й задоволенні етнічних потреб і запитів; міграційні та еміграційні процеси; формування та протистояння політичних чи громадських рухів за етнічною ознакою тощо.

Другий етап розв'язання етнополітичного конфлікту передбачає здійснення заходів, спрямованих на його врегулювання, шляхом як силового, політичного, економічного впливу на його учасників, так і засобами дипломатичних переговорів.

Серед них ефективними можуть бути такі:

- надання національно-культурної, національно-територіальної, національно-персональної автономії тим етносам, які цього домагаються чи потребують;
- здійснення соціально-економічної політики, спрямованої на підвищення життєвого рівня відсталих регіонів, народів та етнічних груп;
- розширення та удосконалення культурної інфраструктури з урахуванням потреб етнокомпонентів поліетнічного суспільства;
- збільшення квот в органах влади для представників конфліктуючих сторін;
- залучення третьої сторони, так званого третейського судді (міжнародної організації, держави чи групи держав);
- залучення громадськості.

Під час проведення дипломатичних переговорів сучасна конфліктологія передбачає ряд дієвих засобів розв'язання етнополітичного конфлікту.

1. У центр переговорного процесу мають ставитись ті питання, що спричинили конфлікт.

2. Супротивні сторони конфлікту мають прагнути до зняття психологічної і соціальної напруги, демонструючи взаємну повагу одне до одного.

3. Учасники конфліктуючих сторін мають створити атмосферу відкритого рівноправного обміну думками, публічного обговорення взаємно незручних питань.

4. Конфліктуючі сторони мають прагнути до компромісу, який передбачає взаємні поступки, або поступки слабшій стороні, або тій стороні, яка зуміла обґрунтовано довести свої вимоги тому, хто добровільно відмовився від частини власних вимог.

Під час третього етапу розв'язання етнополітичного конфлікту приймаються рішення, пов'язані із одноразовими діями, спрямованими на недопущення розростання етнополітичного конфлікту. Їх спектр може бути найрізноманітніший: нейтралізація “бойовиків”; охорона життєво важливих об'єктів; організація прийому та розміщення біженців; відновлення зруйнованих комунікацій; посилення інформаційно-роз'яснювальної роботи; введення надзвичайного стану на території, яка втягнута в конфлікт; розпуск незаконних збройних формувань; заборона окремих організацій тощо.

Усі способи врегулювання етнополітичних конфліктів можна звести до трьох варіантів:

- повна перемога однієї сторони над іншою, тобто вирішення конфліктної ситуації з позицій сили;
- поразка конфлікуючих сторін, коли ні одна з них не отримала помітної перемоги над іншою. У цьому разі супротивні сторони змушені для врегулювання конфліктної ситуації звертатися до посередників (третейського судді), шукати компромісне вирішення проблеми, яке зазвичай лише тимчасово задовольняє дві сторони;
- можливий і такий варіант розв'язання конфлікту, коли досягнутий консенсус між супротивними сторонами у вигляді угоди з основних питань і встановлення конструктивної взаємодії.

Висновки

1. Етнополітичні конфлікти — це такий тип конфліктів, який відбувається в етнополітичній сфері і характеризується певним рівнем організованої політичної дії, незбіганням і зіткненням етнічних, національних та державних цінностей, інтересів і цілей, участю громадських рухів, наявністю масових безчинств, сепаратистських виступів і навіть громадянської війни, процесом зняття суперечностей, у яких протистояння відбувається по лінії етнічної спільності.

2. Для етнополітичного конфлікту, на відміну від інших типів конфліктів, характерні більший рівень, масштаб, гострота, сфера виникнення, а також труднощі його врегулювання.

3. Суб'єктами етнополітичних конфліктів є люди (особи), які виявляють почуття національно-політичного самоусвідомлення та етнічної спільності між собою; етноси, нації, корінні народи, етнонаціональні меншини; етнонаціональні організації, об'єднання; держава та її політичні інститути.

4. Об'єктами етнополітичних конфліктів виступають матеріальні і духовні цінності учасників конфлікту (земля, людські та природні ресурси, культура, мова тощо), політична влада.

5. Науковці виділяють ряд основоположних теоретичних підходів, які застосовуються при аналізі розвитку національних рухів, що призводять до виникнення етнополітичних конфліктів:

а) неомарксистський (трактує активізацію національного руху як реакцію на нерівномірність економічного розвитку в умовах капіталізму);

б) модернізаційний (виходить з того, що процес модернізації змінює суспільства так, що змінюється і природа етнічних ідентичностей);

в) культурно-плюралістичний (ґрунтується на постулаті про те, що міжетнічний конфлікт виникає тоді, коли групи із цілями, які взаємно не збігаються (наприклад, із відмінними цінностями або соціальними структурами), намагаються співіснувати в єдиному суспільстві);

г) статусно-груповий (розглядає етнічні групи як розширені родинні кластери, функції яких аналогічні тим, які виконують сімейні зв'язки й обов'язки);

г) раціоналістичний (базується на тезі, що при обранні моделі поведінки індивіди співвідносять потенційні негативи і позитиви такої поведінки).

6. Причини етнополітичних конфліктів: етнотериторіальні спори та претензії; боротьба етнічної групи за відродження і розвиток власних духовно-культурних цінностей; конкурентна боротьба за ресурси та власність і зміни у системі розподілу праці; порушення прав національних меншин, дискримінація етнічних груп; прагнення інтелектуальної еліти змінити політичний статус етнічної території, обсяг власних повноважень; історичні події негативного характеру;

7. Для ескалації етнополітичного конфлікту характерна стадіальна динаміка: передконфліктна, конфліктна стадії та стадія врегулювання етноконфліктної ситуації.

8. Класифікувати етнополітичні конфлікти можна: за характером дії конфлікуючих сторін (ненасильницькі і насильницькі); за основними цілями та змістом вимог (статусні інституціональні конфлікти в союзних республіках колишнього СРСР, що переросли у боротьбу за незалежність; статусні конфлікти в союзних й автономних областях, які виникли в результаті боротьби за підвищення статусу республіки або його отримання; етнотериторіальні; міжгрупові (міжобщинні)); за особливостями супротивних сторін (між етнічною групою і державою; між етнічними групами); за сферами проявів та причинами виникнення (етнотериторіальні, етноекономічні, етноісторичні, етнокультурні, етноюридичні, етнопсихологічні, етноідеологічні).

9. Є три етапи розв'язання етнополітичного конфлікту: 1) прийняття стратегічних рішень, спрямованих на попередження та нейтралізацію кризових явищ у міжетнічних і міжнаціональних відносинах; 2) здійснення заходів, спрямованих на врегулювання конфлікту шляхом як силового, політичного, економічного впливів на його учасників, так і засобами дипломатичних переговорів; 3) здійснення одноразових дій, націлених на недопущення розростання конфлікту.

Запитання

1. Що ми розуміємо під етнополітичним конфліктом?
2. Хто є суб'єктами та об'єктами етнополітичного конфлікту?
3. Які основні причини етнополітичних конфліктів?
4. Які етнополітичні конфлікти сучасного світу ви знаєте?
5. Чому після розпаду СРСР розпочались етнополітичні конфлікти на пострадянському просторі?
6. Який етнополітичний конфлікт на пострадянському просторі є найтривалішим?

Завдання

1. Проаналізуйте теоретичні підходи, які застосовують дослідники при аналізі і розвитку національних рухів, що спричиняють етнополітичні конфлікти.
2. Охарактеризуйте специфіку етнополітичних конфліктів.
3. Розкрийте динаміку ескалації етнополітичного конфлікту.
4. Проаналізуйте характерні ознаки, на основі яких здійснюють класифікацію етнополітичних конфліктів.

Темати рефератів

1. Латентні і відкриті етнополітичні конфлікти (на конкретних прикладах).
2. Роль соціально-психологічних факторів в управлінні етнополітичними конфліктами.
3. Технологія врегулювання етнополітичних конфліктів.
4. Етнополітичні конфлікти: причини та шляхи розв'язання.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. Арон Р. Мир і війна між націями: Пер. з фр. — К., 2000.
2. Этнические и региональные конфликты в Евразии: В 3 кн. / Б. Коппитерс, Э. Ремакль, А. Зверев. — М., 1997.

3. *Євтух В.* Міжетнічний конфлікт у суспільному розвитку поліетнічних країн // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О. Майборода, Р. Чілачави, Т. Пилипенко та ін. — К., 2002.
4. *Здравомыслов А. Г.* Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. — М., 1997.
5. *Идентичность и конфликт* в постсоветских государствах. — М., 1997.
6. *Котигоренко В.* Причинність етноконфліктів: впливи глобалізації // Політична думка. — 2002. — № 1. — С. 97–112.
7. *Маруховська О. О.* Врегулювання етнополітичних конфліктів: наука чи мистецтво? // Віче. — 1998. — № 1. — С. 12–23.
8. *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка.* — К., 1998.
9. *Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи / За ред. Р. Чілачави.* — К., 2004.
10. *Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г.* Этнология: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. — М., 2001.

МАУП

Короткий етнополітичний словник

А

Аборигени (лат. *aborigines* — від початку) — корінні мешканці тієї чи іншої території або країни, на відміну від переселенців, які з'явилися тут пізніше. Терміном А. зазвичай називають корінних жителів Африки, Америки, Австралії, тобто тих територій, які були відкриті європейцями у Новий час.

Автономія (грецьк. *autonomia* — самоуправління, незалежність) — в етнічному відношенні розуміється як право самостійного управління життєво важливими проблемами свого етносу згідно із загальнодержавною конституцією або іншими правовими нормами. Автономне управління може бути надано етнічній, расовій, мовній, релігійній або територіальній спільності в межах єдиної держави. Залежно від цілей і завдань, які вирішуються за допомогою А., розрізняють кілька форм етнічної автономії: національно-територіальну, національно-культурну, національно-персональну.

Автономія національно-територіальна — самостійне здійснення державної влади або широке внутрішнє самоуправління в рамках єдиної держави, яке надається територіальним одиницям, що відрізняються особливостями етнічного складу населення, своєрідністю господарства, побуту, традицій тощо.

Автономія національно-культурна — правова форма задоволення прав етнічних (національних) меншин на збереження і розвиток своєї культурної, мовної, релігійної самобутності, на утворення своїх громадських об'єднань, на користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови, на розвиток національних культурних традицій, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо. А. н.-к. має екстериторіальний характер.

Автономія національно-персональна — як вид етнічної автономії була встановлена в УНР Законом про національно-персональну автономію, ухваленим Центральною Радою 9.01.1918 р.

Ц. Р. при його розробці використала ідеї національно-персональної автономії, висунуті австрійськими соціал-демократами (К. Реннер, О. Бауер). Їх модель дозволяла задовольнити інтереси особистості, нації та держави одночасно, не порушуючи територіальної цілісності держав та не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. По-перше, таку автономію називають національно-персональною, як таку, що передбачає входження індивіда у ту чи іншу спільність на добровільній персональній основі. По-друге, її ще називають екстериторіальною, оскільки вона не пов'язується жорстко з територією. І потретє, таку автономію іменують культурною, тому що її компетенція обмежується зазвичай сферою культури. Джерелом і носієм національних прав тут слугують не території, а самі нації, точніше — національні союзи, утворені на основі добровільної особистої заяви громадян. На думку авторів, незалежно від чисельності нації чи національної меншини, території її проживання реальний захист національних прав може бути забезпечений лише тоді, як нації стануть суб'єктом, а не об'єктом права, представлятимуть і захищатимуть перед державою свої національно-культурні, мовні й релігійні інтереси. На основі особистих заяв повнолітніх громадян має складатися кадастр (перепис), що визначав би персональну належність громадян до тієї чи іншої національної групи. Австрійські соціал-демократи у змісті прав національних меншин визнавали їх як колективних суб'єктів права.

Автохтони (від грецьк. *autos* — сам, *chton* — земля) — первісне, споконвічне населення країни.

Автостереотипи (від грецьк. *autos* — сам + *stereos* — твердий + *typos* — відбиток) — думки, судження, оцінки, які належать до даної етнічної спільності її представниками (наприклад, висловлювання українців про українську націю).

Адаптація етнічна (від лат. *adaptatio* — пристосовуватись) — процес пристосування людини або групи людей до нового етнічного середовища.

Акультурація етнічна — процес і результат взаємовпливу етнічних культур, який полягає у сприйнятті однією з них (зазвичай меншрозвиненою) елементів іншої, а також виникненні нових культурних явищ.

Анклав етнічний — частина території у поліетнічній країні, заселеної переважно представниками одного етносу.

Антропогенез — розділ антропології; вчення про походження людини.

Антропологія — біологічна наука про походження та еволюцію людини, утворення рас. Основні розділи А.: антропогенез, морфологія людини (вчення про закономірності росту і спільних для усього людства варіацій у будові тіла) та етнічна А., тобто расознавство.

Антагонізм етнічний — суперечливий стан у міжетнічних відносинах, який характеризується напруженням у стосунках як між домінуючою більшістю і окремими меншинами, так і між етнічними (національними) меншинами. Виникає на основі конфлікту ідеологічних, політичних, соціальних, економічних, релігійних тощо інтересів.

Апартеїд — принцип роздільного проживання представників різних етнорасових груп, політика найжорстокішої расової дискримінації, сегрегації і пригноблення, що проводилась до 90-х років керівними колами ПАР щодо африканських народів анту та інших етнічних груп неевропейського та мішаного походження.

Асиміляція етнічна (від лат. *assimilatio* — уподібнення) — тип етнічних процесів, що являє собою взаємодію двох етносів, у результаті якої один з них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може відбуватися і природним, і насильницьким шляхом.

Б

Багатокультурність — стан суспільства у деяких поліетнічних країнах, для якого притаманна активна державна політика щодо офіційного визнання і підтримки рівноправ'я культур всіх етнічних спільнот, які проживають у країні. Така політика характерна для сучасної Канади.

Бікультуралізм — своєрідний сплав культур різних етносів, що виникає, як правило, внаслідок акультурації, в якому між різнорідними етнічними елементами виникає своєрідний розподіл сфер впливу.

Білінгвізм (двомовність) — функціонування й співіснування двох мов у межах однієї держави, а також для обслуговування потреб етнічного колективу і його окремих членів.

Біхевіоризм (англ. *behaviourism*, від *behaviour* — поведінка) — провідний напрям в американській психології, для якого предмет психології — не свідомість, а поведінка людей, механічна реакція у відповідь на зовнішні подразнення.

В

Взаємодія міжетнічна — процес взаємодії між суб'єктами етнополітики в умовах відмінностей, властивих поліетнічним суспільствам.

Відносини міжетнічні — стосунки у поліетнічних суспільствах, що виникають між етносуб'єктами (етносами, національними (етнічними) меншинами, особами, які національно себе усвідомлюють, тощо) у конкретно-історичних умовах їх життя.

Відновлення етнічне — відтворення у процесі суспільно-політичного розвитку характеру, змісту, механізмів формування етнічних цінностей, функціонування етнічного життя в усіх його проявах.

Відродження національне — процес розкриття та реалізації раніше не здійснених з тих чи інших причин потенційних можливостей етнокомпонентів поліетнічного суспільства до розвитку більш широкого, ніж раніше, задоволення їхніх потреб та запитів.

Г

Генезис — походження, виникнення; процес утворення і становлення явища, що розвивається.

Геноцид (від грецьк. *genos* — рід, плем'я і лат. *caedere* — вбивати) — здійснювані владою масові нищення, переслідування, гоніння окремих груп населення за расовими, національними, релігійними мотивами на основі принципу колективної відповідальності.

Географічний детермінізм — теорія, яка пояснює залежність специфіки певного етносу від географічного середовища.

Гетерогенність — неоднорідність за складом.

Гетеростереотипи — сукупність оціночних суджень одного етносу щодо іншого (українців відносно поляків).

Геттоетнічне — у середньовічних містах Східної, Західної і Центральної Європи особливі квартали, частини міст, відведені для ізольованого проживання євреїв. У широкому розумінні, етнічне гетто — термін, що застосовується для означення певного району, в якому оселяються дискриміновані етнічні меншини, а також і ті, які відчувають соціальний дискомфорт в іноетнічному оточенні.

Гомеостаз(етнічний) — статичний стан етнічної системи, за якого її життєвий цикл повторюється із покоління в покоління без суттєвих змін: ця система зберігає рівновагу з природою й усіма подібними їй етнічними системами.

Гомогенність — однорідність за складом.

Д

Дестнізація — процес втрати етносом або його окремими представниками своїх етнічних рис (мови, етнічної самосвідомості, етнічної ідентифікації).

Демографіяетнічна — наука, що вивчає проблеми відтворення етносів, етнічної специфіки народжуваності, смертності, сім'ї тощо. Сформувалась на початку ХХ ст. на стику етнографії і демографії.

Денаціоналізація — насильницьке позбавлення певного народу власної державності, внаслідок чого він втрачає політичну й економічну незалежність (державні кордони, митницю, грошову одиницю, військо, органи безпеки, можливість здійснювати самостійне самоврядування тощо), духовно-культурний суверенітет (можливості проведення самостійної науково-освітньої політики, розвитку літератури, мистецтва).

Депортація (від лат. *deportatio* — вивезення) — вигнання, заслання, висилка; насильницьке переселення цілих народів, етнічних груп, їх частин або окремих представників з їхньої історичної батьківщини, етнічних територій або місць компактного проживання. Д. є однією з крайніх форм дискримінації — політикою, практикою і засобом боротьби проти окремих народів, етнічних груп та їх представників, що визначаються “соціально й політично небезпечними”.

Державополіетнічна — держава, на території якої проживають різні етносуб'єкти (нації, етноси, субетноси, етнічні (національні) меншини тощо).

Державні(національні)інтереси — фундаментальні духовні цінності, у яких в інтегрованому вигляді відображаються життєво важливі прагнення та потреби особи, суспільства, держави й способи їх реалізації.

Десеґрегація — діяльність, спрямована на відміну політики сеґрегації, відмову від розподілу населення за расовою ознакою.

Діаспора (від грецьк. *diaspora* — розсіяння) — розселення значної частини представників народу (етнічних спільнот) за межами країни його походження. Д. утворювалась внаслідок насильницького виселення, загрози геноциду, дії ряду соціальних, політичних, економічних факторів, а в окремих випадках — під впливом кліматично-природних катаклізмів.

Дискримінаціяетнічна — обмеження, утиски або ліквідація прав певної категорії громадян за ознаками расової чи національної належності, за ознаками статі, за політичними й релігійними переконаннями тощо.

Дифузіонізм — науковий напрям в етнології, що вивчає просторові характеристики культури і запозичення культурних елементів.

Е

Еволюціонізм — наукова школа (теорія) у вивченні сутності культури, яка ґрунтується на уявленнях щодо еволюційно-прогресивного характеру історико-культурного процесу.

Егоцентризм (від лат. *ego* — я і центр) — суб'єктивно-ідеалістичний світоглядний принцип, за яким індивідуум, особистість розглядається як центр Всесвіту; вважається крайньою формою індивідуалізму й егоїзму.

Екзогамія (від грецьк. *exo* — зовні і *gamos* — шлюб) — звичай, який забороняє шлюби між членами однієї родової групи.

Екстремізметнічний — схильність до крайніх поглядів з питань етнічних відносин.

Еліта (від фр. *elite* — кращий, відбірний, обраний) — поняття, яким позначаються провідні верстви суспільства, які

здійснюють керівництво в економічній, господарській, політичній, духовно-інтелектуальній, військовій тощо галузях суспільного життя.

Еміграція(від лат. *emigratio* — виселення, переселення) — вимушене чи добровільне переміщення громадян зі своєї держави в іншу країну світу з економічних, політичних, релігійних тощо причин (безробіття або його загроза, безземелля або малоземелля, неможливість реалізувати свої професійні потреби, тягар етнічної, політичної, релігійної дискримінації, прагнення до з'єднання з сім'єю тощо). За часом **Е.** поділяють на довготривалу (переміщення в іншу країну з метою постійного проживання); тимчасову (емігранти через певний час повертаються на історичну батьківщину); сезонну (еміграція здійснюється в певну пору року або на заробітки).

Ендогамія (від грецьк. *endo* — внутрішній і *gamos* — шлюб) — звичай, який дозволяв або рекомендував шлюби лише між особами однієї суспільної групи. Протилежне — екзогамія.

Етнізація — процес формування, закріплення у людини етнокультурних ознак етносу, до якого вона належить.

Етнікос — термін, під яким розуміють сукупність осіб однієї національної належності незалежно від їхнього територіального розміщення.

Етнічна ідентифікація (від лат. *identificare* — ототожнення) — ототожнення себе з групою осіб певної національності.

Етнічна ідеологія — сукупність теоретичних концепцій, програм, платформ тощо, у яких етнос обґрунтовує особливості власних історії, характеру, свідомості, визначає завдання, шляхи та перспективи свого етногенезису.

Етнічна картина світу — сукупність цінностей та ціннісних пізнавальних (когнітивних) орієнтацій членів певного суспільства (етнічних спільнот) про навколишній світ (як погляд на Всесвіт), які визначають, спрямовують та структурують їх поведінку.

Етнічна меншина — самоусвідомлювальна група громадян держави, яка є кількісною меншістю, членам якої притаманні спільність походження й етнокультурних характеристик, відмінних від домінуючої етнічної спільноти, непанівне становище у суспільстві, колективна воля до виживання та прагнення до рівності з більшістю населення. У міжнародному законо-

давстві відсутнє чітке розмежування між поняттями “етнічна меншина” і “національна меншина”. Аналіз різних джерел дає підстави визначити їхню спорідненість, а не тотожність.

Етнічні атрибути (від лат. *attributum* — надаю, наділяю) — істотна ознака, невід’ємна властивість суб’єктів і об’єктів етнонаціональних процесів. В Е. а. етносу (геральдичних знаках, печатках, прапорах тощо) у найбільш концентрованому вигляді відображаються особливості його історичного розвитку, пов’язані з творенням державності, національної свідомості етнічної культури.

Етнічні процеси — сутнісні зміни в різноманітних компонентах етнічних спільнот, зокрема в окремих елементах духовної і матеріальної культури, у мові, соціальній структурі, самосвідомості тощо, які відбуваються в процесі історичного розвитку людства. Ці зміни обумовлюють принципові зрушення у бутті етносу як суб’єкта суспільно-політичних відносин і спричинюються рядом факторів — історичними, соціально-економічними, політичними, соціально-структурними, духовно-культурними.

Етнічність — поняття, яким визначають сукупність характерних рис матеріальної і духовної культури, які відрізняють одну етнічну групу від іншої. Носіями Е. є мова, психіка, культура, передусім такі компоненти культури, для яких характерні традиційність і стійкість, звичаї, обряди, народне мистецтво, релігія, норми поведінки тощо.

Етногенез (від лат. *ethos* — народ і *genesis* — виникнення, походження) — процес виникнення і походження стадій розвитку етнічних спільностей, пов’язаний з утворенням мови, становленням культури, формуванням самосвідомості.

Етноархеологія — наука, що вивчає матеріальну культуру етносів.

Етногенетична міксація — злиття народів, не пов’язаних родинними зв’язками, в новий етнос.

Етногеографія — наукова дисципліна, що сформувалася на стику етнографії з географією і вивчає географічне розміщення народів, їхню чисельність й особливості розселення.

Етнографія (від грецьк. *ethos* — народ і *grapho* — пишу) — суспільствознавча наука про народи (етноси), інші

етнічні утворення світу, яка вивчає їхнє походження (етногенез), склад, розселення, а також їхню матеріальну і духовну культуру, особливості психології і поведінки тощо.

Етнодемографія — наукова дисципліна, що сформувалась на стику етнології і демографії і вивчає особливості природного відтворення етносів і динаміку їх чисельності.

Етнодержавознавство — галузь науки, що виникла на стику етнології (націології), етнополітології та державознавства.

Етнодисперсні групи — поняття, яким означають частину етнікосу, що проживає окремо від його основного масиву і перебуває в розсіяному стані.

Етнеоекологія — наука, що досліджує взаємовідносини етносів з природним і тваринним світами.

Етноїсторія — наука, що осмислює розвиток етносу від часів свого виникнення до нинішнього стану (етногенез).

Етнократія (від грецьк. *ethos* — народ і *kratos* — влада) — здійснення політичної влади з позицій та інтересів титульної або привілейованої нації (не обов'язково чисельно домінуючої).

Етнокультурна політика в Україні — напрям державної діяльності і складової невід'ємної частини офіційної культурної політики в Україні, спрямованої на відродження й розвиток культур етнокомпонентів українського соціуму (етнічних українців, національних меншин, кримськотатарського народу). Цим українська держава, будуючи демократичне суспільство, обрала шлях полікультурного розвитку суспільства і закріпила його в Основному Законі.

Етнолінгвістика — гуманітарна дисципліна, яка виникла на стику етнології і лінгвістики і вивчає взаємовідносини етнічної культури і мови.

Етнологія (від грецьк. *ethos* — народ і *logos* — поняття, вчення) — вчення, предметом якого є вивчення процесів формування і розвитку різноманітних етнічних груп, їх ідентичності, форм їх культурної самоорганізації, закономірностей їх колективної поведінки і взаємодії; вчення про етногенез (виникнення та зникнення) народів.

Етнонім (від грецьк. *ethos* — народ і *onyma* — сім'я) — назва етносу — самоназва і назва, яку дають йому інші народи.

Етнологіміка — розділ лексикології, який вивчає походження і функціонування етнонімів — назв етнічних спільностей.

Етнопедagogіка — наукова дисципліна, що вивчає системи виховання та навчання окремих народів.

Етнополітика — система законодавчих, організаційних та ідеологічних заходів, що здійснюються державою, партіями, громадськими організаціями, спрямованих на задоволення потреб суб'єктів етнополітичного процесу, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання міжнародних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості й міжетнічних конфліктів.

Етнополітологія — наука, яка вивчає політичну суб'єктивність (шляхи і способи участі у політичному житті суспільства) етнополітичних утворень (етносів, націй, національних (етнічних) меншин тощо); їх взаємовідносини між собою; з державою та її органами. Е. як академічна наука та навчальна дисципліна здійснює теоретичне осмислення етнополітичних процесів, закономірностей, тенденцій їх розвитку, в тому числі методологічні й теоретичні засади етнополітики (практичної політики держави щодо регулювання міжнародних, міжетнічних відносин).

Етнополітичний конфлікт — відмінність, зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (етносів, націй, етнічних (національних) меншин, корінних народів, етнополітичних організацій, об'єднань, рухів, суспільних організацій, політичних партій) між собою та з інтересами й цілями держави, її органів в етнополітичній сфері. Е. к., на відміну від міжетнічного конфлікту, характеризується більшим рівнем, масштабом, гостротою, сферою виникнення, труднощами врегулювання.

Етнополітичний менеджмент (від англ. — керування, управління) — специфічний вид діяльності держави, її інституцій, суспільно-політичних організацій, спрямованої на управління етнополітичною сферою з метою досягнення певних цілей.

Етнополітичний організм — поняття, яким означають людську спільність, що проживає в межах одного територіально-адміністративного утворення — держави. Е. о. є переважно поліетнічним і складається із титульної етнічної спільності й національних (етнічних) меншин або ж невеликих груп вихідців з того чи іншого етносу.

Етнопсихологія — наукова дисципліна, яка виникла на стику етнології і психології і вивчає етнічні особливості психі-

ки людей, етнічний характер закономірності формування та функціонування етнічної самосвідомості, етнічних установок, стереотипів тощо.

Етнос — особливий вид спільності людей, яка утворилась внаслідок природного розвитку людей на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки. Ця біосоціальна спільнота формується і розвивається об'єктивним історичним шляхом (не залежить від волі окремих людей) і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. В етнічному розумінні в наукових працях замість терміна “етнос” нерідко вживається поняття народ як тотожне першому.

Етносеміотика — наукова дисципліна, що досліджує етнічну специфіку знакових систем.

Етносоціологія — наукова дисципліна, яка виникла на стику етнології і соціології і займається порівняльним дослідженням соціальних проблем життєдіяльності етносів (вивчає генезис, сутність, функції, загальні закономірності й тенденції розвитку етнічних спільностей, міжетнічні (міжнаціональні) відносини тощо).

Етнофор — індивід як носій етнічних рис особи; людина в єдності її етнічних якостей, в якій сконцентровані тільки етнічні елементи та взаємозв'язок між ними.

Етноцентризм (від грецьк. *ethos* — народ і лат. *centrum* — зосередження) — система поглядів, у якій життєдіяльність інших народів розглядається через призму культури, традиційних установок і ціннісних орієнтацій власного етносу (як еталону) і яка вважає “свій” етнос кращим від інших.

Етноцид (від грецьк. *ethos* — народ і лат. *caedere* — вбивати) — дії, спрямовані на винищення повністю або частково народу, певної етнічної, національної групи людей, яка характеризується самотутністю традицій, способу життя, культури, іншими особливостями життєдіяльності.

Є

Євразійство — концепція, в основі якої лежить ідеологічна засада синтезу західної і східної культур як однієї з моделей суспільного розвитку.

Європоцентризм — концепція, згідно з якою провідна роль у розвитку сучасної цивілізації і культури належить Європі.

I

Ідентифікація етнічна (від лат. *identificare* — ототожнення) — ототожнення людьми одне одного і самих себе з певною етнічною спільністю, що дозволяє їм засвоювати визначальні стереотипи поведінки. І. індивідуума з етносом відбувається на основі принципу самовизначення етнічної належності (людина належить до тієї етнічної спільноти, з якою вважає себе пов'язаною спільністю мови, культури, побуту).

Імміграція (від лат. *immigratio*, від *immigro* — вселяюся) — в'їзд іноземців у країну на тривале або постійне проживання.

Ідеанізм — ідеологічна течія, яка, майже повністю заперечуючи усі норми і установки європейської цивілізації, вважає за необхідне вирішення проблем корінного населення Латинської Америки лише власними силами.

Інкультурація — процес засвоєння людиною основних рис і змісту культури свого суспільства, менталітету, культурних установок і стереотипів.

Інструменталізм — теоретичний підхід, представники якого, базуючись на функціоналізмі і прагматизмі, визнають існування етносу як факт, вважають етнічність продуктом етнічних міфів, що створюються для досягнення певного зиску і отримання влади; етнічність — ідеологія, яку формує еліта з метою мобілізації мас на боротьбу за владу.

Інтеграція — процес взаємодії між різними етнічними спільностями у поліетнічній (багатонаціональній) державі, на основі чого вони зближуються, об'єднуються і створюють політичну націю, формуючи при цьому почуття спільного громадянства, державного патріотизму та зберігаючи свої етнічні властивості й власну етнічну свідомість.

Ірредентизм — прагнення до об'єднання частин одного етносу, що проживають у різних державах.

Історична пам'ять — найважливіший компонент духовної сфери етнічної спільноти, що дозволяє підтримувати безперервність етнічної еволюції, спадкоємність історичного досвіду, передавати накопичене багатство етнічних (національних) цінностей наступним поколінням. У І. п. виділяють загальноетнічний (національний), локальний (окремі етнічні (національні) групи) та особистісний рівні, яким відповідає колективна, гру-

пова й індивідуальна форми І. п. І. п. як науковій категорії притаманні такі ознаки: постійний розвиток, вибірковість, наступність, персоніфікований характер, можливість набуття парадоксальних виявів.

Історична самосвідомість — духовне надбання етносу, складова його національної самосвідомості. Охоплює як знання про події, традиції, ідеї, теорії — все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле (тобто історичну пам'ять), так і його ставлення до цього історичного багатства. В сукупності вони (це знання і ставлення) стають мотивацією поведінки етносу в суспільному житті. В історичній самосвідомості фактично віддзеркалена актуалізована історична пам'ять, якою керується народ на шляху свого державотворення.

К

Каста (від лат. *castus* — чистий) — замкнена суспільна група, що зберігає свою відокремленість і групові привілеї.

Квота імміграційна — визначена кількість іммігрантів, яким дозволяється прибуття до приймаючої країни.

Колоніалізм (від лат. *colonia* — поселення, франц. *colonialisme*) — політичне, економічне й духовне поневолення країн, зазвичай менш розвинених у соціально-економічному відношенні.

Колонія (від лат. *colonia* — поселення) — територія або країна, що перебуває під владою іноземної держави, позбавлена політичної та економічної незалежності.

Компліментарність — взаємна симпатія (антипатія) членів етнічних колективів, що лежить в основі поділу на “своїх” і “чужих”.

Конвергенція етнічна (від лат. *convergentio* (*convergo*) — сходжусь, наближаюсь) — виникнення в різних місцях незалежно одне від одного подібних або однакових культурних явищ під впливом загальних законів суспільного розвитку.

Консолідація етнічна (від лат. *consolido* — зміцнювати, ущільнювати) — вид об'єднувальних етнічних процесів. Розрізняють міжетнічну консолідацію (злиття кількох споріднених за мовою та культурою раніше самостійних етносів у нове, бі-

льше за розмірами етнічне утворення) та внутрішньоетнічну консолідацію (внутрішнє згуртування етнічної спільності у ході інвельовання відмінностей між наявними у ній групами).

Конструктивізм — теорія, представники якої визнають етнічні спільності як певні інтелектуальні конструкції вчених, політиків, котрим завдяки значному поширенню системи освіти, розгалуженій мережі засобів масової інформації вдається передавати власні ідеї масам, активно впливати на них.

Контркультура — сукупність соціально-культурних установок, цінностей й орієнтацій в будь-якій етнічній культурі, що протистоять сформованій духовно-культурній атмосфері сучасного суспільства.

Конформізм (від лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пасивне, пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил.

Космополітизм (від грецьк. *cosmopolitis* — громадянин світу) — теорія, що проповідує байдуже ставлення до вітчизни свого народу, обстоює необхідність заміни національного громадянства світовим; ідеологія відмови від національної культури, патріотизму, національних інтересів і традицій.

Ксенофобія (від грецьк. *xenos* — чужий і *phobos* — страх) — неприязне ставлення до іноземців і до всього чужого — мови, способу життя, стилю мислення тощо.

Культура — світ штучних об'єктів, створених людьми (матеріальних — речей, споруд, перетворень середовища; нематеріальних (ідеальних) — знань, суджень, понять, образів, смислів, символів, назв; соціальних — різних видів колективних об'єднань людей для сумісної життєдіяльності; технологічних — різних способів здійснення діяльності, взаємодії, комунікацій тощо) і які передаються з покоління в покоління методом навчання і наслідування (у процесі виховання, освіти і практичної соціальної взаємодії з іншими людьми).

Культура етнічна — сукупність притаманних етносу способів організації духовної, соціальної та матеріальної життєдіяльності і світосприйняття, які необхідні для збереження й розвитку етносу.

Культурна політика (державна) — сукупність принципів і норм, якими керується держава у своїй діяльності зі збере-

ження, розвитку і поширення культури, а також комплекс дій, спрямованих на досягнення культурних цілей.

М

Маргінальність (від лат. *margo* — кордон, край, межа) — стан людини або групи людей, відірваних від природного етнокультурного середовища і способу життя, які, не прийнявши нового, перебувають у проміжковому стані; етнокультурна одночасова належність до двох етнічних культур, що породжує подвійну етнічну самосвідомість.

Ментальність етносу — відносно цілісна сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-смыслових утворень і “своєрідних правил життя”, які є специфічним відображенням дійсності і зумовлені особливостями життєдіяльності індивіда, етносу, нації тощо в певному географічному і культурно-історичному середовищі.

Метис (від фр. *metis* — змішаний) — нащадок від шлюбу між представниками різних людських рас.

Міграція — переміщення, переселення людей, яке веде до зміни місця проживання.

Міксація етногенетична (від лат. *mixatio* — змішування) — вид етнооб’єднувальних етнічних процесів; процес взаємодії різнорідних етносів або їхніх частин, внаслідок чого виникає нова етнічна спільність, представникам якої характерна нова етнічна самосвідомість.

Мова етнічна — мова, якою говорить певний етнос.

Моварідна — мова, якою особа може найповніше висловити і передати власні думки.

Модернізація — осучаснення, зміни згідно з вимогами сьогодення, удосконалення.

Н

Народ — у широкому розумінні слова — суб’єкт історії; сукупність класів і соціальних груп суспільства; все населення держави або країни.

Народ — в етнічному смислі те саме, що й етнос.

Народикорінні — поняття “корінні народи” є чітко зафіксованою міжнародно-правовою категорією, яка увійшла у прак-

тику через дві конвенції Міжнародної Організації Праці (МОП): Конвенцію (1957 р. № 107) про корінне населення та інше, що веде племінний спосіб життя, і Конвенцію (1989 р. № 169) про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних державах.

У міжнародно-правовій практиці поняття “корінний народ” поширюється на: а) народи, які ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах, соціальні, культурні й економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національного співтовариства і становище яких регулюється повністю або частково їхніми власними звичаями, або традиціями, або спеціальним законодавством; б) народи в незалежних країнах, які розглядаються як корінні, зважаючи на те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є певна країна, у період її завоювання або колонізації або у період встановлення існуючих державних кордонів і які, незалежно від їхнього правового стану, зберігають деякі або всі “свої соціальні, економічні, культурні і політичні інститути”.

Народність — історичний тип етносу, притаманний тому етапу його становлення, що, як правило, припадає на середньовіччя, тобто на період існування феодального суспільства.

Народонаселення — сукупність людей нашої планети, яка склалась природно-історичним шляхом. Народонаселення представлено в етносах.

Натуралізація (від фр. *naturalisation* — природний) — набуття права громадянства в чужій країні; у етнічному розумінні — процес вживлення іммігрантів у нове іномовне оточення, засвоєння ними нових форм спілкування, культури, правил співжиття.

Нацизм (від назви гітлерівської націонал-соціалістичної партії) — німецький різновид фашизму — ідеологія, яка проповідує ідеї зверхності арійської раси (насамперед німців) над іншими народами, людиноненависництво, культ сили, боротьби за розширення життєвого простору для “вищої раси” тощо.

Націоналізм (від лат. *natio* — народ) — ідеологія, політика, суспільна практика, які засновуються на самоідентифікації нації у вирішенні політичних, соціально-економічних, духовно-культурних проблем розвитку. Як світоглядний принцип, Н. найбільшою мірою притаманний передовим представникам

етносу, що виборює власне право на розбудову своєї держави, тобто прагне перетворитись на націю. Націоналізм слугував ефективним фактором розвалу феодальної політичної системи, створення національних держав. Із проголошенням незалежності націоналізм, щоб стати консолідуючою силою в багатонаціональному (поліетнічному) суспільстві, повинен трансформуватися в політико-територіальний націоналізм, у якому нація тлумачиться як сукупність усіх громадян держави. Загалом національний фактор зберігає великий творчий потенціал і не містить чогось неприродного, антигуманного. Однак коли він використовується у певних деструктивних політичних цілях, зміст його трансформується в різного роду патології — фашизм, расизм, екстремізм, шовінізм тощо.

Національна меншина — соціальна група, яка формується на базі ознак етнічної меншини і водночас на основі певних політичних характеристик. Н. м. — це етнічна меншина у поліетнічному суспільстві, яка перебуває на третій стадії етнічного ренесансу: стадії політизації, активної участі у політичному житті держави проживання. Загально визнано, що представники Н. м. мають бути громадянами держави, в якій проживають, і мати свою історичну батьківщину. Існування Н. м., їх життєдіяльність можливі за певних умов внутрішнього і зовнішнього порядку. До внутрішніх чинників належать кількісний склад, вміння зберігати єдність, що виникає на ґрунті спільних етнокультурних рис. І нарешті, Н. м. набуває правового порядку тоді, якщо усередині її формуються різного роду структурні одиниці (організації культурного, політичного, соціального плану тощо). Зовнішнім фактором виступає етнополітика держави, на території якої вони проживають. Самоідентифікація частини населення за національною ознакою може здійснюватись кількома шляхами. Один з них: певна група протягом тривалого часу зберегла свої характерні етнокультурні риси (етнічну, релігійну, мовну самобутність), самоорганізувалась і виявляє солідарність та спільне прагнення до збереження власних особливостей. Інший, пов'язаний з прийняттям особою добровільного рішення щодо належності чи неналежності до меншини.

Націонал-сепаратизм (від лат. *separatus* — окремий) — прагнення етнічних спільностей до відокремлення, відособлен-

ня у багатонаціональних (поліетнічних) державах, спрямоване на створення самостійних держав чи національно-територіальних автономій.

Національна ідеологія — сукупність ідей, уявлень щодо інтересів “своїї” нації; зароджується в часи формування нації в період індустріального розвитку суспільства.

Національно-культурні товариства — громадські добровільні об’єднання, які створюються у місцях проживання іноетнічного населення. Процес організаційного оформлення Н.-к. т. в Україні розпочався наприкінці 80-х років в умовах здійснення нової етнонаціональної політики і продовжується донині.

Національність — поняття, яким позначають належність особи або групи людей до певної етнічної спільності.

Нація — певна стадія соціоцивілізаційної зрілості етносу, на якій він виступає на арену політичного життя з чітко визначеними власними цілями і намірами з метою реалізації їх у політичній практиці. У вітчизняній, як і зарубіжній політології, дефініція “нація” вживається в основному у двох значеннях: як “етнонація” і як “політична нація” — співгромадянство. Перший трактує націю як суто етнічне утворення, другий — лише як політичне явище. Тобто одні вважають націю відносно незалежною й динамічною-культурною системою, живим соціальним організмом, зводячи її сутність переважно до етногенези, інші заперечують реальність нації, пояснюючи її як “міфологічну конструкцію інтелектуалів”, ототожнюючи націю з державою, а національну приналежність людини — з її громадянством. На сучасному етапі є підстави виокремити спільні характерні ознаки, що мають місце у різних трактуваннях змісту категорії “нація”: державотворча спільнота, територія, економіка, єдині юридичні права та обов’язки для усіх членів.

II

Пам’ять етнічна — спроможність етносуб’єктів етнонаціональних процесів відтворювати власне минуле.

Панславизм (від грецьк. *pan* — усе і “слов’яни” — спільна назва ряду східноєвропейських народів) — термін, яким означають теорію всеслов’янської єдності в тій чи іншій фор-

мі та відповідний політичний рух, що формувався як природний наслідок боротьби слов'янських народів за звільнення від турецького та австро-угорського панування.

Парціація етнічна — поділ етносу на кілька частин.

Пасіонарність — термін, вперше введений Л. М. Гумільовим (російським вченим, істориком-тюркологом), який означає біохімічну енергію живої істоти біосфери, що визначає спроможність етнічних колективів виявляти активність; посилене тяжіння до дії. Вчений висловлював гіпотезу, що кілька разів у тисячоліття поверхня нашої планети піддається впливу певного типу космічного випромінювання, який викликає пасіонарний поштовх, тобто мутацію гена людини, що відповідає за сприйняття енергії організмом із зовнішнього світу. При пасіонарному поштовху людина стає спроможною сприйняти значно більше енергії, ніж їй необхідно. Такі люди (пасіонарії) володіють підвищеним потягом до дії — пасіонарністю, яку можна спрямувати у будь-якому напрямі. Сам процес етногенезу Гумільов пов'язував з пасіонарністю — утворенням у середовищі етносу або кількох етносів певної кількості людей з підвищеним тяжінням до дії.

Плем'я — перший історичний тип етнічної спільності, що виникає на родовій стадії первіснообщинного ладу.

Плюралізм етнічний — теоретична концепція, яка ґрунтується на визнанні рівності і самоцінності різних етнічних утворень, їх прав на збереження своєї самобутності, на вільний і всебічний розвиток.

Популяція (від лат. *populus* — населення, народ) — група людей, яка заселяє певну територію і пов'язана між собою більш тісними родинними зв'язками, ніж з представниками інших груп.

Примордіалізм — теоретичний підхід, який розглядає етнічність як об'єктивну (примордіальну, тобто споконвічну) характеристику людства.

Психічний склад етносу — особливий спосіб сприйняття і відображення членами етнічної спільності різних сторін навколишнього середовища; сукупність психологічних рис, які характерні представникам етносу.

Р

Раса (фр. *race*, від італ. *razza* — порода) — велика група людей, що склалася історично і об'єднана спільністю походження та сукупністю певних вторинних спадкових фізичних особливостей (будовою тіла, кольором шкіри, очей, волосся, формою голови).

Расизм — соціальна доктрина і людиноненавистницька практика, спрямована на поневолення народів як нібито “расово неповноцінних”. З огляду на біологічні особливості людських рас, Р. намагається довести їхню психічну неповноцінність, обґрунтувати поділ на “вищі” раси, які нібито творять культуру, і “нижчі”, нездатні до духовно-культурного прогресу, і тим самим виправдати поневолення одних народів іншими.

Реєміграція — поняття, яким позначають процес повернення до країни походження чи колишнього проживання людей, які свого часу залишили її, емігрувавши до інших країн.

С

Сегрегація (від лат. *segregatio* — відокремлення, від *segrego* — розділяю) — одна з крайніх форм етнічної і расової дискримінації; примусове відокремлення будь-якої групи населення за етнічною або расовими ознаками. С. здійснюється шляхом поселення етнічних груп на спеціально відведених територіях, резерваціях, гетто.

Сепаратизм — боротьба етнічної спільності за вихід зі складу державного утворення й створення незалежної держави або автономії.

Сепарація (від лат. *separatio*, від *separa* — відокремлення) — відокремлення, поділ на складові; відокремлення від етносу порівняно невеликої частини, яка з часом перетворюється у самостійний етнос.

Спільність етнічна — поняття, яким означають етнокультурне утворення, що сформувалось історично і усвідомлює себе як окреме ціле; етнічні одиниці (підрозділи) різного рівня, які становлять етнічну структуру суспільства.

Соціалізація(від лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння індивідом знань, досвіду, духовних норм і цінностей,

зарахування його до системи соціальних зв'язків і відносин, вироблених людством і необхідних для його становлення і життєдіяльності в суспільстві.

Субетнос — (лат. *sub* — під + *ethnos* — народ) — локальна внутріетнічна група — частина етносу, яка виділяється своїми господарськими, побутовими, культурними (у тому числі діалектними особливостями мови), іншими специфічними рисами. С. володіє елементами спільної етнічної самосвідомості й має внутріетнічну самоназву — мікроетнонім. С. становлять головну етноутворюючу одиницю, які шляхом неантагоністичного суперництва роблять внутрішню структуру етносу найбільш гнучкою, не порушуючи етнічної єдності, особливо необхідну на такій стадії етногенезу, як його зародження.

С. може набувати різних форм: як етнографічна група, що проживає на певній території; як стан; як конфесійна громада тощо. Утворюються С. внаслідок певної замкнутості частини етносу, зумовленої найчастіше природно-географічними умовами, або внаслідок її господарської спеціалізації. Зокрема, на виникнення етнографічних груп серед українців вплинуло входження їх в історичній ретроспективі до складу різних держав (Литви, Польщі, Росії, Австро-Угорщини), обширність їх етнічних територій і наявність на ній таких природних перешкод, як великих рік, гірських хребтів (Карпат), тобто природних умов і особливостей господарства тих чи інших районів.

Суверенітет (від фр. *souverainetü*) — політична незалежність і самостійність держави, яка: 1) спроможна з урахуванням зовнішніх зобов'язань вирішувати і регулювати власні проблеми внутрішньополітичного життя; 2) дозволяє проводити відповідно до своїх національних інтересів зовнішню політику; 3) добровільно входить у різноманітного роду стратегічні союзи з іншими країнами для забезпечення власної національної безпеки.

Суперетнос (від лат. *super* — над, *грецьк.* — народ) — поняття, яким позначають етнічну систему, що складається з кількох етносів, які виникли в кордонах поліетнічної держави або в одному регіоні на базі культурно-історичної єдності (спільності історичної долі, домінуванні культури, способу життя, традицій тощо).

Т

Територія етнічна — ареал, у межах якого проживають групи людей, що належать до того чи іншого етносу і відтворюють у його межах власну етнокультуру.

Титульний етнос — термін, яким означають народ (в етнічному розумінні), що дав найменування тому чи іншому національно-державному утворенню (українці — Україні, болгары — Болгарії, поляки — Польщі).

Толерантність етнічна (від лат. *tolerans (tolerantis)* — терплячий) — терпимість до чужих думок і вірувань; специфічна ознака національного характеру, яка виражається у терпимості до будь-яких проявів іноетнічного менталітету.

У

Урбанізація (від лат. *urbanus* — міський) — історичний процес підвищення ролі міст у суспільстві; зосередження населення і економічного життя у великих містах; поширення рис і особливостей, властивих місту, промислового центру.

Ф

Фашизм (від лат. *fascis* — в'язка хмизу) — суспільно-політична доктрина, що виникла 1919 р. в Італії та Німеччині і була реакцією на неспроможність панівних класів утримати свою владу звичайними демократичними засобами. Як правоекстремістський політичний рух та ідеологія, Ф. засновується на антидемократизмі, для якого характерні такі риси: відкрита ставка на силові методи досягнення мети, агресивні форми поведінки; проголошення етнічної і расової винятковості та гегемонії своєї нації; вияв крайньої нетерпимості до інакомислячих; здійснення підірвних акцій; адаптація до ідеології, в основі якої лежать ідеї “сильної” держави і підлеглості їй індивідуальних політичних прав; установка на захоочення мілітаризму. Ф. ґрунтується на таких визначальних рисах: тоталітаризм, консолідація екстремістських організацій, заборона прогресивних партій і організацій, расизм, геноцид, шовінізм, елітаризм, вождизм, використання крайніх методів, форм на-

сильства для досягнення політичної мети, ліквідація демократичних свобод, переслідування інакомислячих.

III

Шовінізм (фр. *chauvinisme* від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена, який став відомий під час єгипетського походу 1798–1801 рр. людиноненависницьким ставленням до арабського населення) — агресивна форма націоналізму, яка проповідує національну виключність одних націй і цькування інших, національну пихатість, розпалювання національної ворожнечі й ненависті, робить ставку на силу для гноблення “малих” народів, поневолення їх, таврування за їх прихильність до своєї культури. Спорідненими із Ш. явищами є фашизм, тоталітаризм, апартеїд, геноцид та ін. Одним з найбільш поширених різновидів Ш. є великодержавний шовінізм — ідеологія нації, що займає панівне (державне) становище в державі.

Зміст

Вступ	3
Розділ I. Наукова детермінація етнополітології і етнополітики. Їх взаємозв'язок та відмінності	9
1.1. Основні теоретико-методологічні засади етнополітології	9
1.2. Етнополітика: об'єктно-предметна сфера функціонування	23
1.3. Етнополітичний менеджмент	40
<i>Висновки</i>	49
<i>Запитання</i>	52
<i>Завдання</i>	52
<i>Теми рефератів</i>	53
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	53
Розділ 2. Історія етнополітичної думки: західна і вітчизняна традиції	55
2.1. Виникнення й еволюція зарубіжної етнополітичної думки	55
2.2. Концептуальне осмислення особливостей етнополітичного розвитку України в українській суспільно-політичній думці	77
<i>Висновки</i>	103
<i>Запитання</i>	109
<i>Завдання</i>	110
<i>Теми рефератів</i>	111
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	111

Розділ 3. Історія становлення етнополітики в Україні	113
3.1. Становлення етнополітики в період існування УНР	113
3.2. Національна політика в УРСР	131
3.3. Концептуальні засади сучасної державної етнополітики	144
<i>Висновки</i>	156
<i>Запитання</i>	158
<i>Завдання</i>	158
<i>Теми рефератів</i>	159
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	159
Розділ 4. Світовий етнонаціональний простір	161
4.1. Етнічна картина світу	161
4.2. Етнонаціональна структура українського суспільства	180
<i>Висновки</i>	199
<i>Запитання</i>	201
<i>Завдання</i>	201
<i>Теми рефератів</i>	202
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	202
Розділ 5. Суб'єкти та об'єкти етнополітики	204
5.1. Суб'єктно-об'єктна детермінація етнополітики	204
5.2. Етнополітична суб'єктність націй, національних (етнічних) меншин і корінних народів	212
5.3. Місце політичних інститутів в етнополітичних процесах	225
5.4. Особливості функціонування суб'єктів в етнополітиці України	227
<i>Висновки</i>	237
<i>Запитання</i>	239
<i>Завдання</i>	239
<i>Теми рефератів</i>	239
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	240

Розділ 6. Міжнародний досвід захисту прав національних меншин та втілення його в українському законодавстві	241
6.1. Формування світової практики захисту прав національних меншин	241
6.2. Застосування міжнародного досвіду захисту прав національних меншин в українському законодавстві	273
<i>Висновки</i>	284
<i>Запитання</i>	286
<i>Завдання</i>	286
<i>Теми рефератів</i>	287
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	287
Розділ 7. Етнокультурна політика	289
7.1. Понятійна термінологія	289
7.2. Етнокультурна самоорганізація етнокомпонентів в українському соціумі	297
<i>Висновки</i>	311
<i>Запитання</i>	313
<i>Завдання</i>	314
<i>Теми рефератів</i>	314
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	315
Розділ 8. Державна політика щодо репатріантів	318
8.1. Відновлення історичної справедливості щодо осіб, депортованих за національною ознакою	318
8.2. Репатріація вихідців з України та набуття ними громадянства	343
<i>Висновки</i>	352
<i>Запитання</i>	355
<i>Завдання</i>	356
<i>Теми рефератів</i>	356
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	356

Розділ 9. Зовнішньополітичний напрям етнополітики в Україні	358
9.1. Співробітництво України з міжнародними організаціями	359
9.2. Захист прав національних меншин шляхом укладення міжнародних договорів та міжвідомчих угод	361
9.3. Діяльність змішаних міжурядових комісій	364
9.4. Українська діаспора у сфері зовнішньої політики України	367
9.5. Участь національних меншин у діяльності неурядових організацій та налагодженні транскордонних контактів	375
<i>Висновки</i>	377
<i>Запитання</i>	378
<i>Завдання</i>	378
<i>Теми рефератів</i>	379
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	379
Розділ 10. Етнополітичні конфлікти	380
10.1. Специфіка етнополітичних конфліктів та їх причини	380
10.2. Динаміка і типологія етнополітичних конфліктів	389
10.3. Форми, способи регулювання етнополітичних конфліктів	393
<i>Висновки</i>	396
<i>Запитання</i>	398
<i>Завдання</i>	398
<i>Теми рефератів</i>	398
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	398
Короткий етнополітичний словник	400

The book analyzes the determinant problems of the ethnopolitical theory; describes the theoretical, methodological, conceptual principles of forming the ethnopolitics, which has its structure, content, philosophical, political, organizational and functional foundations; highlights the historical experience (both positive and negative), its lessons in the area of ethnic policy pursued in the territory of Ukraine; shows the mechanism of forming international standards of protection of the rights of national minorities and their application in domestic legislation. The manual is organizationally and methodologically adapted to the modern teaching-learning process in higher education institutions of Ukraine.

The manual is meant for teachers, professors, students, post-graduates, research officers, as well as for the reading public interested in the ethnopolitical theory and the practice of the ethnopolitical life in Ukraine and in the world.

Навчальне видання

Антонюк Олександр Васильович

ОСНОВИ ЕТНОПОЛІТИКИ

Навчальний посібник

Educational edition

Antoniuk, leksandr V.

THE BASICS OF ETHN POLICY

Educational manual

Відповідальний редактор *В. Д. Бондар*

Редактор *Н. Т. Попсуєнко*

Коректори *Л. П. Ковальчук, А. А. Карпова*

Комп'ютерне верстання *О. А. Залужна, Т. І. Губанова*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 20.12.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,0. Обл.-вид. арк. 24,7. Тираж 3000 пр. Зам. № 5-3

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ "Білоцерківська книжкова фабрика"
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4